

5
КИЇВ - 1979

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Піклування партії про задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих УРСР
- Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.)
- Неспроможність буржуазних фальсифікацій радянського способу життя

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **В. К. Василенко**, **В. О. Замлинський** (заст. головного редактора), **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. П. Кожукало**, **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **А. В. Санцевич**,
В. А. Чирко, **О. Н. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **В. І. Кузнецов**

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (218)

ТРАВЕНЬ

1979

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Куценко В. І. Піклування партії про задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих УРСР 5

До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі

- Бурлуцький Д. М. (Львів). Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) 17

* * *

- Королько В. Г. Неспроможність буржуазних фальсифікацій радянського способу життя 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досвіду видання «Истории городов и сел Украинской ССР»

- Пастер П. І., Сливка Ю. Ю. (Львів), Тесленко М. П. (Львів). История городов и сел Украинской ССР. Львовская область 35

* * *

- Кучер В. І. Допомога підпільників і населення партизанам України в їх розвідувальній діяльності (1941—1944 рр.) 43

- Макар Ю. І. (Чернівці). Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму 50

- Сухарєв В. В. Робітничий клас Чехословаччини в боротьбі за побудову основ соціалізму (1948—1968 рр.) 57

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Маркітан Л. П. Кінофотодокументи про робітничий клас України у роки довоєнних п'ятирічок 67

ЗАМІТКИ

- Сиволоб Ю. В. Розвиток ініціативи робітників УРСР у розробці та виконанні зустрічних планів (1966—1975 рр.) 74

- Вороніна Г. І. Діяльність КПРС по зміцненню творчих зв'язків вчених братніх республік 79

Жеглов М. М. (Артемівськ). Боротьба партійних організацій України за технічне переозброєння вугільної промисловості (1966—1970 рр.)	86
Пилипів Л. К. (Львів). Участь МОДР у русі солідарності трудящих Західної України з республіканською Іспанією	92
Мельник Л. Г. Торговельні зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою наприкінці XVII ст.	96
Гуменюк Б. І. З історії боротьби кольорового населення Південно-Африканської Республіки проти апартеїду і расизму	102

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Лисенко М. М., Підлуцький Г. І., Шалик З. М., Булда А. А., Рудько М. О. (Чернівці). Аналіз знань учнів з історії та суспільствознавства	106
---	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Калінчук О. М. (Стаханов). Розповсюдження ленінської газети «Правда» на Україні в 1917 р.	113
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Попов М. Я. (Москва). О. С. Пушкін і історія України (До 180-річчя з дня народження поета)	121
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Стафійчук І. П. Ідейно-політична робота Комуністичної партії серед населення та партизанів на окупованій території України (1941—1944 рр.)	124
Ватуля Б. С. (Харків). Публікації джерел з історії визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією	134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

Кучер О. О. (Харків), Мигаль Б. К. (Харків). Том четвертий. Україна в період імперіалізму (1900—1917)	140
---	-----

* * *

Білан В. Т. Г. С. Брега. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки	142
Калениченко П. М. (Київ), Савчук П. О. (Дубно). Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945. Збірник документів і матеріалів	143
Михайлюк О. Г. (Луцьк), Дорохова А. П. (Луцьк). П. М. Шморгун. Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.)	145
Волощенко А. К., Замковий П. В. Н. М. Пирумова. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века	147
Парасунько О. А., Путро О. І. Я. Е. Водарский. Население России в конце XVII — начале XVIII века	149
Мартиненко А. К., Кірсенко М. В. А. А. Улунян. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. (Очерки)	151
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (Харків). Д. Б. Мельцер, Й. Тончев. Национальной свободе Болгарии 100 лет	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Шевченко Л. А. Всесоюзний симпозіум з проблеми «Робітничий клас в умовах зрілого соціалізму»	154
Немченко М. О. (Одеса). Республіканська нарада-семінар завідуючих кафедрами суспільних наук вузів у м. Одесі	155
Овчаренко П. Д. Загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР	156
Лемешук М. М. Наукова конференція у Києві, організована Республіканським товариством охорони пам'яток історії та культури	156
Божук Г. В. (Їжгород). Наукова конференція, присвячена 60-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки	157
Гриценко М. С. (Одеса). Народний історико-краєзнавчий музей у селі Великі Сорочинці на Полтавщині	158
Нагайчук В. І. Зустріч з канадським ученим	160
Теми дисертацій	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Кудченко В. И. Забота партии об удовлетворении материальных и культурных потребностей трудящихся УССР 5

К 40-летию воссоединения западноукраинских земель в едином Украинском Советском государстве

- Бурлуцкий Д. М. (*Львов*). Освободительный поход Красной Армии в Западную Украину и Западную Белоруссию (сентябрь 1939 г.) 17

• • •

- Королько В. Г. Несостоятельность буржуазных фальсификаций советского образа жизни 26

СООБЩЕНИЯ

Из опыта издания «Истории городов и сел Украинской ССР»

- Пастер П. И., Сливка Ю. Ю. (*Львов*), Тесленко Н. П. (*Львов*). История городов и сел Украинской ССР. Львовская область 35

* * *

- Кучер В. И. Помощь подпольщиков и населения партизанам Украины в их разведывательной деятельности (1941—1944 гг.) 43

- Макар Ю. И. (*Черновцы*). Исторические предпосылки перехода Польши к социализму 50

- Сухарев В. В. Рабочий класс Чехословакии в борьбе за построение основ социализма (1948—1960 гг.) 57

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Маркиган Л. П. Кинофотодокументы о рабочем классе Украины в годы довоенных пятилеток 67

ЗАМЕТКИ

- Сиволоб Ю. В. Развитие инициативы рабочих УССР в разработке и выполнении встречных планов (1966—1975 гг.) 74

- Воронина Г. И. Деятельность КПСС по укреплению творческих связей ученых братских республик 79

- Жеглов Н. М. (*Артемовск*). Борьба партийных организаций Украины за техническое перевооружение угольной промышленности (1966—1970 гг.) 86

- Пылипив Л. К. (*Львов*). Участие МОПР в движении солидарности трудящихся Западной Украины с республиканской Испанией 92

- Мельник Л. Г. Торговые связи Киева и городов Левобережной и Слободской Украины с Москвой в конце XVII ст. 96

- Гуменюк Б. И. Из истории борьбы цветного населения Южно-Африканской Республики против апартеида и расизма 102

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Лысенко Н. Н., Подлукский Г. И., Шалык З. М., Булда А. А., Рудько Н. А. (*Чернигов*). Анализ знаний учащихся по истории и обществоведению 106

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Калинчук А. Н. (*Стаханов*). Распространение ленинской газеты «Правда» на Украине в 1917 г. 113

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Попов М. Я. (*Москва*). А. С. Пушкин и история Украины (к 180-летию со дня рождения поэта) 121

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Стафийчук И. П. Идеино-политическая работа Коммунистической партии среди населения и партизан на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.) 12.
- Ватуля Б. С. (Харьков). Публикации источников по истории освободительной войны 1648—1654 гг. и воссоединения Украины с Россией 13.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем многотомную «Історію Української РСР»

- Кучер А. Е. (Харьков), Мигаль Б. К. (Харьков). Том четвертый. Україна в період імперіалізму (1900—1917) 14

* * *

- Билан В. Т. Г. С. Брега. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки 14.
- Калениченко П. М., Савчук П. А. (Дубно). Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945. Збірник документів і матеріалів 14.
- Михайлюк А. Г. (Луцьк), Дорохова А. Ф. (Луцьк). П. М. Шморгун. Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.) 14.
- Волощенко А. К., Замковой П. В. Н. М. Пирумова. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века 14.
- Парасунько О. А., Путро А. И. Я. Е. Водарский. Население России в конце XVII — начале XVIII века 14.
- Мартыненко А. К., Кирсенко М. В. А. А. Улунян. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. (Очерки) 15
- Сохань П. С., Чернявский Г. И. (Харьков). Д. Б. Мельцер, И. Тончев. Национальной свободе Болгарии 100 лет 15.

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Шевченко Л. А. Всесоюзный симпозиум по проблеме «Рабочий класс в условиях зрелого социализма» 15.
- Немченко М. А. (Одесса). Республиканское совещание-семинар заведующих кафедрами общественных наук вузов в г. Одессе 15
- Овчаренко П. Д. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР 15.
- Лемешук Н. М. Научная конференция в Киеве, организованная Республиканским обществом охраны памятников истории и культуры 15.
- Божук Г. В. (Ужгород). Научная конференция, посвященная 60-летию провозглашения Венгерской Советской Республики 15
- Гриценко М. С. (Одесса). Народный историко-краеведческий музей в селе Великие Сорочинцы на Полтавщине 15
- Нагайчук В. И. Встреча с канадским ученым 16
- Темы диссертаций 16

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. І. КУЦЕНКО (Київ)

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЇ ПРО ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ І КУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ ТРУДЯЩИХ УРСР

Найвищим законом діяльності КПРС і Радянської держави є піклування про найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб трудящих. Ця властива соціалізму закономірність дістала своє законодавче закріплення у новій Конституції СРСР. «Створити трудящій людині найсприятливіші умови для роботи, навчання, відпочинку, для розвитку і найкращого застосування своїх здібностей,— вказує Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— ось головна мета і головний зміст політики, яку послідовно проводить у життя наша партія»¹.

Міцною базою зростання життєвого рівня радянських людей є динамічний розвиток і піднесення ефективності суспільного виробництва, збільшення випуску і підвищення якості предметів народного споживання. Водночас, як відомо, рівень добробуту народу в нинішніх умовах дедалі більше визначається обсягом і якістю послуг, покликаних задовольняти його матеріальні і духовні потреби. У створенні таких послуг велика роль належить галузям побутового та соціально-культурного обслуговування населення — житловому і комунальному господарству, службі побуту, охороні здоров'я трудящих, фізичній культурі і спорту, народній освіті, науці, культурі, мистецтву. В нашій країні розвиток цих галузей, як і всього народного господарства, підпорядкований найбагатшій меті — задоволенню зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, формуванню гармонійно розвиненої людини. Велика їх роль і в розв'язанні таких важливих соціальних завдань, як зближення рівнів життя міських і сільських трудівників, стирання існуючих відмінностей між класами і соціальними групами радянського суспільства.

Спираючись на неухильне зростання матеріального виробництва, розвивається і вдосконалюється в нашій країні сфера обслуговування. Тут працює нині майже 30 млн. чол. На її вдосконалення держава щорічно спрямовує понад 35% загального обсягу капіталовкладень і близько 40—45% суспільних фондів споживання².

Нові величезні перспективи перед цією важливою сферою народного господарства відкрив XXV з'їзд КПРС. Визначаючи економічну стра-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 548.

² Д. И. Правдин. Непроизводственная сфера: эффективность и стимулирование, М., 1973, стор. 3.

тегію партії, з'їзд підкреслив, що в сучасних умовах економіка зрілого соціалізму з її могутнім виробничим і науково-технічним потенціалом дає можливість все повніше використовувати переваги соціалістичного ладу, здійснювати широку програму соціального розвитку і підвищення життєвого рівня народу. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові та інших документах з'їзду, у доповідях товариша Л. І. Брежнєва на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, «Великий Жовтень і прогрес людства», в його виступі на листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС дістали всебічне обґрунтування і конкретизацію головні магістральні напрями дальшого соціально-економічного прогресу в СРСР.

Зрослими масштабами розвитку всіх галузей побутового та соціально-культурного обслуговування вражає десята п'ятирічка. Послідовно здійснюючи курс, накреслений XXIV і XXV з'їздами КПРС, наша соціалістична Батьківщина досягла значних успіхів у всіх сферах народного господарства, істотно просунулася на всіх напрямках економічного і соціального розвитку.

Масштаби цього зростання яскраво відображені у Зверненні ЦК КПРС до виборців. За період між виборами, говориться у партійному документі, створено гігантський виробничий потенціал, який дає змогу забезпечити поступальний розвиток економіки — головного фактора піднесення добробуту народу³.

В радянському суспільстві робиться все для того, щоб повніше задовольнялися матеріальні і духовні потреби трудящих, дедалі сприятливішими ставали умови для розквіту особистості, прояву талантів і здібностей, вдосконалювався радянський спосіб життя. Всього за минулих 5 років на поточне споживання і будівництво житла, шкіл, лікарень та інших об'єктів невиробничого призначення направлено майже на 340 млрд. крб. більше, ніж за попереднє п'ятиріччя⁴. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців підвищилася на 19%, оплата праці колгоспників — на 26%. Неухильно зростають виплати і пільги з суспільних фондів споживання: вони збільшилися на 35% і досягли у 1978 р. 404 крб. на душу населення. Істотно поліпшилося соціальне страхування ряду категорій робітників і службовців, додаткові пільги надано інвалідам Вітчизняної війни і сім'ям загиблих військовослужбовців. Здійснено ряд інших важливих заходів по підвищенню народного добробуту.

Українська РСР, як і вся Радянська країна, за цей період вийшла на нові, вищі рубежі в розвитку економіки. Успішно реалізується розроблена XXV з'їздом партії соціальна програма п'ятирічки. Досить сказати, що лише в 1978 р. національний дохід УРСР зріс на 2 млрд. крб. і досяг 77 млрд. крб. З початку десятої п'ятирічки реальні доходи в розрахунку на душу населення зросли на 12% (замість 11% — за планом), у тому числі оплата праці колгоспників — на 23,1%.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства, в міру зміцнення і розширення його матеріально-технічної бази, у дедалі більших масштабах здійснюється будівництво об'єктів сфери послуг. Так, якщо протягом десятиріччя (1966—1975 рр.) основні фонди народного господарства республіки в цілому зросли на 95%, то в галузях комунального та побутового обслуговування за цей час вони розширилися на 101%, в системі охорони здоров'я, освіти й культури — на 114%⁵.

³ «Коммунист», 1979, № 3, стор. 4.

⁴ «Правда», 2 березня 1979 р.

⁵ «Правда Украины», 19 грудня 1978 р.; «Радянська Україна», 27 лютого 1979 р.; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник (далі — Народне господарство Української РСР), К., 1977, стор. 35.

Останні роки відзначені небувалим розмахом житлового будівництва, за яким Країна Рад займає перше місце у світі. Тільки за три роки нинішньої п'ятирічки введено в експлуатацію близько 6,5 млн. нових квартир⁶. Послідовно здійснюється курс на підвищення якості будівельно-монтажних і опоряджувальних робіт, поліпшення планівовки квартир, внутрішнього і зовнішнього вигляду будинків.

Нині практично всі міста країни забудовуються за генеральними планами, якими визначені основні напрями їх розвитку на 25—30 років. Під час розробки й реалізації цих планів всебічно враховуються прогресивні принципи радянського містобудівництва. У великих масштабах здійснюються заходи по благоустрою та озелененню населених пунктів, значно зріс обсяг комунальних послуг. Нині серед житлових будинків країни, що підпорядковані місцевим Радам, забезпечено водопроводом 89%, центральним опаленням — 82%, каналізацією — 88%⁷.

Проведена велика робота по оновленню житлового фонду і підвищенню рівня благоустрою в сільській місцевості. В побут сільських трударів республіки ввійшли водопровід, електрика, газ, каналізація. Майже 40% будинків, споруджених на селі за рахунок державних капіталовкладень, забезпечено всіма видами побутових вигод. Більш як 5 тис. сільських населених пунктів користуються централізованими системами водопостачання⁸.

Поліпшенню комунального обслуговування сільського населення значною мірою сприяло створення сільської комунальної служби. За раз в УРСР діє 5357 колгоспних і 342 міжколгоспних комунгоспи, які вносять помітний вклад у здійснення ремонтно-будівельних робіт, прокладання шляхів і тротуарів, газо- і водопостачання сільського населення. Високу оцінку на вересневому (1975 р.) Пленумі ЦК Компартії України дістав, наприклад, досвід сільських комунальників Кіровоградщини. Їх силами надано комунальних послуг жителям села в 1975 р. на суму 15,5 млн. крб., проти 4,6 млн. крб. — в 1970 р.⁹

В поточній п'ятирічці за рахунок усіх джерел фінансування в країні буде введено в дію близько 550 млн. кв. м житла, у тому числі на Україні — 97,7 млн. кв. м. У розвитку комунального господарства намічається вкласти понад 17 млрд. крб. Характерним є те, що тільки за 3 роки нинішньої п'ятирічки в республіці введено в експлуатацію 55,7 млн. кв. м житла, 4,4 тис. км газових мереж, істотно поліпшилася служба водопостачання, збільшився готельний фонд. До 1980 р. кількість квартир, обладнаних газовими і електричними плитами, зросте на 44%, а в сільській місцевості — на 65%. Майже 90% міського усупільненого житлового фонду буде забезпечено газовими і електричними плитами, водопроводом, каналізацією і центральним опаленням. Значно розшириться забезпеченість гарячим водопостачанням¹⁰. Вдосконалюватимуться всі види міського транспорту, відкриваються нові трамвайні та тролейбусні маршрути, в Києві і Харкові стануть до ладу нові лінії метрополітену.

П'ятирічним планом передбачено дальше поліпшення гігієнічних умов життя трудящих, охорони природи; особлива увага звертається на запобігання забрудненню повітряного і водного басейнів. Відповідно до цього здійснюються широкі заходи по створенню нових зразків ма-

⁶ «Правда», 28 листопада 1978 р.

⁷ «Агитатор», 1977, № 5, стор. 33.

⁸ «Агитатор», 1977, № 5, стор. 33.

⁹ «Під прапором лєнінізму», 1979, № 3, стор. 48; «Кіровоградська правда», 13 січня 1976 р.

¹⁰ «Экономические науки», 1977, № 10, стор. 69; «Правда Украины», 19 грудня 1978 р.; «Під прапором лєнінізму», 1979, № 3, стор. 48.

шин і механізмів для комунальних служб, по підвищенню якості й капітальності водопровідних та очисних споруд.

В загальному піднесенні галузей народного господарства, що забезпечують безпосередні потреби трудящих, вагоме місце належить інтенсивному розвитку служби побуту, послугами якої користується практично кожна сім'я. Так, у 1977 р. населення Української РСР отримало в 4,5 раза більше послуг, ніж у 1965 р. Досягнуто значного скорочення розриву в обслуговуванні міських і сільських жителів. Якщо, наприклад, у 1965 р. обсяг побутових послуг, наданих сільським трудівникам, становив 22% міського рівня, то на кінець дев'ятої п'ятиріччя цей показник підвищився до 50%.

В цілому в республіці за минулу п'ятирічку введено в дію близько 1500 побутових підприємств. Загальна мережа будинків побуту, ательє і майстерень зросла до 65 тис. Завдяки великій увазі партійних організацій України до справи раціонального розміщення підприємств служби побуту не тільки в містах, а й на центральних садибах усіх колгоспів і радгоспів діють будинки побуту або стаціонарні комплексні приймальні пункти ¹¹.

Постійне піклування про поліпшення побутового обслуговування населення виявляють партійні та радянські органи, зокрема, Миколаївщини. Тут протягом минулої п'ятирічки здано в експлуатацію 378 нових підприємств побуту, введено 103 нових видів і форм послуг. У Чернігівській області обсяг послуг служби побуту за цей період зріс в 1,6 раза, в тому числі у сільській місцевості — у 2 рази ¹².

Прийнята ЦК КПРС постанова «Про роботу Міністерства побутового обслуговування населення РРФСР по поліпшенню якості виконання замовлень і підвищенню культури обслуговування трудящих» (1977 р.) націлює всіх працівників служби побуту на активне впровадження в цю галузь нових технологічних процесів, вдосконалення обслуговування населення, найповніше задоволення їх запитів. У роки десятої п'ятиріччя в містах і селах України споруджено майже 400 об'єктів побуту. Серед них — одна з найбільших у країні Київська фабрика-праляня, фабрики хімістки одягу в Одесі, Ворошиловграді, Дніпропетровську, завод по ремонту складної побутової техніки в Запоріжжі тощо ¹³.

Відповідно до рішень XXV з'їзду Компартії України в десятій п'ятиріччі обсяг побутових послуг населенню республіки збільшиться в 1,4 раза, в тому числі в сільській місцевості — в 1,6 раза. До 1980 р. кількість експлуатаційного устаткування перевищить 240 тис. одиниць, що дасть можливість підвищити продуктивність праці в галузі на 35% і за рахунок цього щороку отримувати не менше 80% приросту обсягу послуг ¹⁴.

Дальших успіхів досягнуто і в розвитку торгівлі та громадського харчування. В ці галузі тільки за дві останні п'ятирічки було вкладено державних коштів у 1,4 раза більше, ніж за всі попередні роки Радянської влади. В містах і селах України протягом дев'ятої п'ятиріччя відкрито близько 10 тис. нових торговельних підприємств, ємкість холодильників зросла на 20%, а сховищ для картоплі, овочів, фруктів — в 1,6 раза. Значно зріс товарооборот, у структурі якого підвищилася

¹¹ «Під прапором ленінізму», 1978, № 4, стор. 59; 1979, № 3, стор. 49.

¹² «Південна правда», 24 березня 1976 р.; «Деснянська правда», 10 січня 1976 р.

¹³ Справочник партійного работника, вып. 18, М., 1978, стор. 200—205; «Під прапором ленінізму», 1979, № 3, стор. 49.

¹⁴ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 98; «Под знаменем ленінізма», 1978, № 4, стор. 59—60.

частка непродовольчих товарів, особливо культурно-побутового призначення і господарського вжитку¹⁵.

Велику роботу по зміцненню мережі торговельного обслуговування населення та її вдосконаленню проводять партійні організації Чернівецької і Хмельницької областей. За минуле п'ятиріччя, зокрема, в селах Хмельниччини введено в дію 506 торговельних об'єктів (при плані — 280). У всіх райцентрах і багатьох селах стали до ладу сучасні великі підприємства¹⁶.

Питання торговельного обслуговування населення регулярно розглядаються на пленумах і засіданнях бюро партійних комітетів. Так, заслухавши звіт Сімферопольського райкому партії про організаторську роботу по поліпшенню торговельно-побутового обслуговування населення, бюро Кримського обкому партії визначило конкретні завдання по розширенню матеріально-технічної бази торгівлі, зміцненню кадрів, підвищенню культури обслуговування. Поставлено завдання — створити торговельні комплекси на всіх центральних садибах колгоспів і радгоспів, у великих селах.

Широкі перспективи зміцнення матеріальної бази торгівлі і поліпшення культури обслуговування населення відкриває прийнята у відповідності з рішеннями XXV з'їзду КПРС постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку торгівлі» (1977 р.)¹⁷.

Протягом цієї п'ятирічки в Українській РСР намічено ввести в дію 16 універмагів і торгових центрів, 19 універсамів, 380 інших великих магазинів. На території промислових підприємств і учбових закладів буде відкрито більше 5 тис. їдалень, 500 магазинів по продажу кулінарних виробів і напівфабрикатів, обладнано 4,5 тис. пунктів по прийому попередніх замовлень¹⁸.

Новозбудовані торговельні підприємства устатковано сучасною технікою, що дає можливість ширше впроваджувати прогресивні форми обслуговування населення. Нині, зокрема, за методом самообслуговування в республіці працюють близько 15 тис. магазинів державної торгівлі, які реалізують майже 55% товарів. До кінця п'ятирічки передбачено перевести на комплексну механізацію 1500 торговельних точок, впровадити 2500 механізованих ліній, встановити 360 одиниць технологічного устаткування¹⁹.

Значного розвитку набула мережа громадського харчування. Якщо на Україні в 1970 р. її послугами користувалися 12 млн., то нині — понад 18 млн. чол. В цілому за дев'яту п'ятирічку мережу громадського харчування розширено на 26 тис. місць²⁰.

Предметом постійного піклування партії і держави є охорона і зміцнення здоров'я радянських громадян. Створена в СРСР система охорони здоров'я населення — одне з найвеличніших завоювань соціалізму. Вона забезпечує всім громадянам загальнодоступну, безплатну і кваліфіковану медичну допомогу.

За останні роки на Україні значно розширено мережу лікувально-профілактичних закладів. Протягом 1971—1975 рр. загальна кількість лікарняних ліжок у республіці зросла на 67 тис., поліклінік — на 118 тис. відвідувань за зміну. Медичні заклади поповнилися кваліфікова-

¹⁵ «Советская торговля», 1977, № 5, стор. 7.

¹⁶ «Радянське Поділля», 11 лютого 1976 р.

¹⁷ Справочник партийного работника, вып. 18, стор. 212—219.

¹⁸ «Радянська Україна», 24 липня 1977 р.

¹⁹ «Советская торговля», 1977, № 5, стор. 7.

²⁰ «Радянська Україна», 1 жовтня 1975 р.

ними кадрами. Сьогодні на кожних 300 жителів в УРСР припадають один лікар і три середніх медичних працівники²¹.

Інтересам зміцнення здоров'я трудящих підпорядкована розгалужена мережа заводських і колгоспних профілакторіїв. Наприклад, в Черкаській області такі заклади функціонують більш як у 200 колгоспах, завдяки чому досягнуто значного зниження числа професійних захворювань, а також захворювань з тимчасовою втратою працездатності²². Чудові заводські профілактичні комплекси створені при заводі «Запоріжсталь», виробничому об'єднанні «Донбасантрацит», шахті «Великомостівська» на Львівщині, при Херсонському бавовняному комбінаті.

До послуг трудящих — численні санаторії, пансіонати, будинки відпочинку, туристські бази, які можуть прийняти щороку понад 8 млн. чол. За дев'яту п'ятирічку в республіці введено в дію санаторні корпуси на 12,4 тис. ліжок. Нинішня п'ятирічка позначена дальшим розширенням мережі санаторіїв і оснащенням їх найновішою медичною технікою. Тільки в 1978 р. на капітальне будівництво, реконструкцію і благоустрій профспілкових здравниць України було витрачено 35,6 млн. крб. На курортах Криму, Закарпаття і Прикарпаття з'явилися нові чудові корпуси санаторіїв, будинків відпочинку, водолікарень²³.

Широка програма дальшого вдосконалення медичної допомоги населенню накреслена в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони народного здоров'я» (1977 р.). Цією постановою передбачено розширити будівництво медичних закладів, насамперед, у районах новобудов і в сільській місцевості, здійснювати розукрупнення територіальних терапевтичних і педіатричних дільниць, що дасть змогу значно розвантажити лікарів²⁴.

В роки десятої п'ятирічки на розвиток матеріально-технічної бази обласних, центральних районних і сільських дільничних лікарень республіки виділяється 206 млн. крб. Буде додатково введено 25,5 тис. ліжок. Загалом по країні передбачається збільшити випуск лікувальних препаратів не менш як у півтора раза, обсяг виробництва медичної техніки — на 47%²⁵.

На XXV з'їзді КПРС відмічалось, що рівень роботи деяких медичних закладів ще не відповідає запитам населення. Саме тому в нинішній п'ятирічці робиться наголос на загальному підвищенні якості медичної допомоги, широкому впровадженні у практику новітніх досягнень медичної науки і техніки. Велика увага приділяється розгортанню мережі санаторно-курортних закладів, а також закладів відпочинку і туризму.

Останні роки ознаменувалися дальшим розширенням матеріально-технічної бази фізкультури і спорту. Лише з 1965 по 1975 р. кількість стадіонів на Україні збільшилася з 640 до 850, спортзалів — вдвоє, зимових плавальних басейнів — більш як у 7 раз²⁶. Зросла також мережа туристських таборів, лижних баз, водних станцій та інших спортивних споруд, які служать справі фізичного виховання людини.

Партійні організації всіляко підтримують цінні починання, спрямовані на розвиток масового фізкультурного руху. Зокрема, схвалення

²¹ А. Ю. Романенко. Охорона здоров'я — справа всенародна, К., 1977, стор. 18, 19, 28, 31.

²² «Черкаська правда», 10 листопада 1976 р.

²³ И. Прохорова. Высшая цель ленинской партии, К., 1978, стор. 30; «Радянська Україна», 10 березня 1979 р.

²⁴ Справочник партийного работника, вып. 18, стор. 219—226.

²⁵ «Советское здравоохранение», 1977, № 11, стор. 17.

²⁶ Див.: В. В. Щербицкий. XXV съезд КПСС о совершенствовании социального образа жизни и формировании нового человека, М., 1977, стор. 194.

партійних органів здобули практика створення виробничими колективами на Дніпропетровщині сучасних спортивних комплексів, розгортання масового сільського спортивного будівництва — в Костопільському районі Ровенської області, а також досвід активної оздоровчої роботи за місцем проживання — в Севастополі ²⁷.

Нових здобутків досягнуто в розвитку соціалістичної культури, основними рисами якої є висока ідейність і комуністична партійність, глибокий демократизм і революційний гуманізм, інтернаціоналізм і патріотизм. Вагомий вклад у культурну скарбницю багатонаціонального радянського народу внесла численна армія працівників культури і мистецтва Української РСР.

В республіці неухильно міцніє матеріально-технічна база закладів культури, розширюються масштаби культурного будівництва в місті й на селі. Зокрема, за роки дев'ятої п'ятирічки на Україні введено в дію 10 нових театрів, 1740 клубів і будинків культури, 1532 бібліотеки, відкрито 36 державних музеїв на громадських засадах. Книжковий фонд бібліотек УРСР збільшився до 760 млн. примірників, кількість читачів в них перевищила 38 млн. чол. ²⁸

Добру славу завоювали клуби і будинки культури київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, ждановського заводу «Азовсталь», племрадгоспу ім. Кірова (Запорізька область), села Лісоводи (Хмельницька область), села Щербані (Миколаївська область). Цінний досвід організації ідейно-політичної виховної роботи та культурного відпочинку трудящих нагромадили міські парки культури і відпочинку Києва, Харкова, Одеси, Львова, Тернополя й Донецька.

У вихованні нової людини значна роль належить засобам масової інформації та пропаганди. За останні роки в УРСР зросли тиражі газет і журналів, обсяг програм радіомовлення і телебачення. Кожна сім'я одержує 4—5 періодичних видань. Нині передачі телебачення дивиться практично все населення республіки, в тому числі три чверті — по двох і більше програмах ²⁹.

Дальшого розвитку набула книговидавнича справа. Якщо в 1913 р. річний тираж усіх книжкових видань на Україні становив 1,5 млн. примірників, то нині видавництва тут випускають в середньому щороку 8—9 тис. назв книг і брошур, загальним тиражем близько 160 млн. примірників ³⁰. Видатною подією в політичному і культурному житті республіки стало завершення у 1975 р. видання українською мовою Півного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах.

В духовному розвитку людини — будівника комунізму — неоціненна роль належить радянській школі, всій системі народної освіти — найпередовішій і найдемократичнішій у світі. Її основні принципи були розроблені В. І. Леніним ще на зорі створення Радянської держави. За роки соціалістичних перетворень наша країна здійснила гігантський крок від темряви і неписьменності до вершин культурного прогресу. Якщо до революції 72% її населення було неписьменним, то нині три чверті трудівників, зайнятих у народному господарстві, мають вищу або середню освіту.

Нинішній рік, як відомо, оголошений Міжнародним роком дитини. І радянські люди законно пишаються тим, що наша Вітчизна виступає перед усім світом як країна справді щасливого дитинства. З пер-

²⁷ «Спортивна газета», 8 червня 1978 р.

²⁸ П. Троцько. Культура — всенародне надбання, К., 1977, стор. 20—21.

²⁹ «Під прапором ленінізму», 1979, № 3, стор. 19.

³⁰ Див.: В. В. Щербіцкий. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека, стор. 36.

ших років Радянської влади діти в СРСР оточені батьківським піклуванням держави. До їх послуг тисячі світлих і зручних дитячих ясел і садків, школи, палаци піонерів, парки і стадіони, театри юного глядача, художні студії — все, що служить гармонійному розвитку людини. Тільки в 1978 р. дитячі заклади республіки відвідували 2,3 млн. дітей, понад 5 млн. дітей і підлітків були охоплені влітку організованим відпочинком³¹.

Велике значення для дальшого вдосконалення навчання і виховання підростаючого покоління мали прийняті в 70-і роки постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи», «Про дальше вдосконалення системи професійно-технічної освіти» і «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи». Верховна Рада СРСР затвердила Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. Ряд важливих постанов щодо її розвитку в республіці прийняли в цей період Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів УРСР. Це, зокрема, постанова «Про дальше поліпшення роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР» (1969 р.), «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР» (1972 р.). У липні 1974 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про народну освіту³².

Здійснюючи накреслені партією і урядом заходи, працівники освіти республіки чимало зробили для підвищення ефективності навчально-виховного процесу, якості знань учнів, а також їх підготовки до активної громадської і трудової діяльності. В УРСР, як і в усій країні, в основному завершено перехід до загальної середньої освіти молоді. Нині понад 99% випускників восьмих класів продовжують навчання в одному з середніх учбових закладів³³. Значних успіхів досягнуто у вдосконаленні професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти.

Великою турботою в нашій країні оточена основна ланка народної освіти — загальноосвітня школа. В УРСР тільки за 3 роки поточної п'ятирічки зведено нових шкільних будинків на 615 тис. учнівських місць. В республіці налічується близько 100 сільських районів, де майже всі школи розміщено в нових типових приміщеннях. Завдяки інтенсивному спорудженню будинків для шкіл наполовину зменшилася їх кількість із двозмінним навчанням, удвоє зросло число шкіл з групами подовженого дня³⁴.

Водночас партійні організації посилюють увагу до створення належних умов для навчання працюючої молоді. У вечірніх і заочних школах України навчається близько 1 млн. чол. Більше половини вечірніх шкіл, наприклад, у Ворошиловградській, Житомирській, Ровенській та Харківській областях забезпечено власними приміщеннями. В Донецькій області такі ж приміщення із спеціально обладнаними нав-

³¹ «Радянська освіта», 17 лютого 1979 р.

³² «Правда», 25, 29 червня 1972 р.; 6, 21 липня 1973 р.; Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1972, № 7, стор. 9—16; «Радянська школа», 1969, № 12, стор. 3—8; «Правда України», 28 липня 1974 р.

³³ «Радянська освіта», 17 лютого 1979 р.

³⁴ Народне господарство Української РСР в 1977 році, К., 1978, стор. 380; Народне господарство Української РСР, стор. 314; «Радянська освіта», 5 липня 1978 р.; «Радянська школа», 1978, № 7, стор. 74.

чальними кабінетами мають майже 80% вечірніх шкіл³⁵. Масового поширення набрав рух під девізом «Кожному молодому трудівникові — середню освіту». В результаті спільних зусиль партійних і громадських організацій, педагогічних колективів Українська РСР неодноразово виходила переможцем Всесоюзного огляду навчання працюючої молоді. Щороку в республіці без відриву від виробництва восьмирічну освіту здобувають близько 30 тис., середню — понад 200 тис. чол.³⁶

Особливе місце відводиться трудовій підготовці і професійній орієнтації молоді. Цінний досвід у цьому напрямі нагромадили партійні організації і педагогічні колективи Дніпропетровської області. Озброюючи школярів міцними трудовими навичками і вмінням, вони добилися того, що 50—60% випускників шкіл щороку впливаються у виробничу сім'ю і працюють за професією, основами якої вони оволоділи в школі. Майже 700 тис. учнів на Україні проходять трудову підготовку в учнівських виробничих бригадах і шкільних лісництвах. Тисячі старшокласників опановують виробничу професію в міжшкільних комбінатах і навчальних цехах заводів³⁷.

Початок новому етапові у розвитку народної освіти поклала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.)³⁸. У постанові підкреслюється необхідність рішучого поліпшення трудового виховання, підвищення ефективності підготовки молоді змін для роботи на виробництві. Весь багатий виховний потенціал — лабораторні роботи, заняття в шкільних майстернях, практика на підшефному підприємстві та в міжшкільному навчально-виробничому комбінаті, літні трудові учнівські об'єднання — має бути приведений в послідовну систему і цілеспрямовано використаний для формування людини-трудівника.

У підготовці кваліфікованої трудової зміни велике місце належить системі професійно-технічної освіти. В її закладах на Україні у роки дев'ятої п'ятирічки підготовлено 1,5 млн. робітників з 450 спеціальностей³⁹. Рік у рік збільшуються асигнування на розвиток профтехосвіти. Так, якщо у восьмій п'ятирічці на будівництво її об'єктів було витрачено 152 млн. крб., то в дев'ятій — 305 млн.⁴⁰ На XXV з'їзді Компартії України дістав схвалення і підтримку досвід створення в Харківській області комплексів професійно-технічного навчання шляхом кооперування коштів заінтересованих організацій. Ця практика поширилася і в інших областях. Завдяки їй за п'ятирічку стали до ладу 50 комплексів та 135 навчальних корпусів⁴¹.

Ефективною формою підготовки високоосвіченого, кваліфікованого поповнення робітничого класу стали середні професійно-технічні училища, мережа яких зросла з 111 — в 1970 р., до 566 — в 1978 р. Вони передали народному господарству республіки більше 97 тис. кваліфікованих молодих робітників з закінченою середньою освітою⁴². Справжніми кузнями робітничих кадрів стали Вінницьке міське ПТУ № 7, Дні-

³⁵ «Учительская газета», 2 березня 1978 р.; «Комуніст України», 1978, № 7, стор. 13.

³⁶ Народне господарство Української РСР, стор. 390.

³⁷ «Радянська школа», 1978, № 7, стор. 10; «Радянська освіта», 5 липня 1978 р.; 16 липня 1977 р.

³⁸ Справочник партийного работника, вып. 18, стор. 251—252.

³⁹ «Радянська Україна», 26 листопада 1977 р.

⁴⁰ «Комуніст України», 1977, № 10, стор. 22—23.

⁴¹ В. И. Баранов и др. Рабочая смена, К., 1976, стор. 121.

⁴² Народне господарство Української РСР в 1977 році, стор. 282; В. И. Баранов и др. Назв. праця, стор. 70.

пропетровське ПТУ № 17, Донецьке гірниче училище № 7, Київське ПТУ № 17, Харківське міське ПТУ № 6.

Значний вклад у справу підготовки спеціалістів для народного господарства вносять вузи і технікуми. Середні спеціальні учбові заклади України випустили в 1971—1975 рр. 1108 тис. фахівців, на 228 тис. більше, ніж за попередні п'ять років. Чисельність студентів у вузах УРСР збільшилася за цей час на 25%.

Неухильно зростає інтелектуальний потенціал нашого суспільства. Нині кожен четвертий-п'ятий працівник, зайнятий у народному господарстві республіки, — спеціаліст з вищою або середньою спеціальною освітою.

Характерно, що тільки в 1978 р. в народне господарство країни направлено 1997 тис. дипломованих спеціалістів, у тому числі 771 тис. — з вищою освітою⁴³. А всього в поточній п'ятиріччі відповідно до завдань, що їх поставив перед вищою та середньою спеціальною освітою XXV з'їзд КПРС, вузи і технікуми випустять 9,6 млн. спеціалістів. Розшириться матеріальна база навчальних закладів, поліпшиться оснащення їх лабораторій, кабінетів, майстерень сучасним обладнанням.

Істотні зміни в розвитку сфери послуг відбуваються не лише в кількісних показниках, а й у якісних характеристиках. В результаті здійснюваного процесу концентрації і спеціалізації в її мережі сталися значні структурні зрушення. Помітне укрупнення об'єктів у галузях побутового та соціально-культурного обслуговування населення дало змогу зосередити там значні матеріальні й трудові ресурси, краще укомплектувати їх кваліфікованими кадрами, оснастити сучасною технікою.

В центрі уваги партійних організацій завжди перебуває вдосконалення системи і розширення масштабів підготовки спеціалістів та працівників масових професій для невиробничих галузей. У республіці, як і в усій країні, створено розгалужену мережу відповідних навчальних закладів. Так, на Україні підготовкою, наприклад, працівників охорони здоров'я займають 15 медичних інститутів та 99 медучилищ, працює 3 інститути вдосконалення лікарів. Вчительські кадри готують 9 університетів, 30 педінститутів, 44 педучилища. Понад 80% їх випускників щороку направляються в сільські школи. Питома вага вчителів 4—10 (11) класів з вищою освітою зросла за 1970—1978 рр. з 80,5 до 92,9%. Складалася чітка система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, яка передбачає перепідготовку кожного вчителя протягом п'яти років на спеціальних курсах. За 1971—1975 рр. при інститутах удосконалення вчителів і вузах республіки таку перепідготовку пройшли 910 тис. педагогів. Завдяки цьому досягнуто поліпшення якісного складу вчителів як у місті, так і на селі. У трьох вузах республіки є спеціальні факультети по підвищенню кваліфікації директорів шкіл⁴⁴.

Розширилася навчальна база по формуванню кадрів торговельно-го і побутового обслуговування. Зокрема, підготовка спеціалістів та майстрів служби побуту здійснюється в 4 вузах, 28 технікумах, 15 профтехучилищах, ряді навчально-виробничих комбінатів. Загін фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою в цій галузі становить близько 40 тис. чол. Зріс освітній і професійний рівень працівників торгівлі. Якщо в перші післявоєнні роки 80% їх загальної кількості мали тільки початкову або неповну середню освіту, то тепер понад 50% з них уже

⁴³ «Правда», 20 січня 1979 р.

⁴⁴ Народне господарство Української РСР, стор. 392; «Під прапором ленінізму», 1976, № 17, стор. 46—47.

здобули закінчену вищу або середню. Кожен четвертий працівник галузі — дипломований спеціаліст⁴⁵.

Партійні організації постійно дбають про ідейно-політичне загартування та зростання професійної майстерності кадрів сфери послуг.

Новим проявом піклування партії про задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих є здійснюване в нинішній п'ятирічці підвищення заробітної плати великому загоні трудівників цієї галузі. Їх творчі здобутки відзначаються високими урядовими нагородами. Так, напередодні Всесоюзного з'їзду вчителів (1978 р.) 46 найкращим з 10 тис. нагороджених Батьківщиною за самовіддану працю педагогів країни присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. У роки минулої п'ятирічки кавалерами орденів і медалей СРСР стали 2 тис. вчителів республіки, 2343 трудівники служби побуту, понад 2 тис. чол. — у комунальному господарстві, 2194 — в торгівлі⁴⁶.

Партійні організації неухильно дбають про зміцнення партійного впливу на всіх ділянках сфери обслуговування, про підвищення авангардної ролі комуністів, зайнятих у цьому важливому секторі народного господарства. Тут діють понад 23 тис. партійних організацій, в яких об'єднуються 570 тис. комуністів. Кожен четвертий вчитель республіки — комуніст. Наприклад, у Донецькій області в невиробничих галузях працює великий загін комуністів — 30 тис., у Львівській — близько 10 тис. чол. Вони незмінно виступають застрільниками нових форм соціалістичного змагання, масового походу за відмінну якість обслуговування, показують особистий приклад організованості, високої культури праці.

Великого розмаху у сфері обслуговування набрало змагання за присвоєння почесного звання колективів і ударників комуністичної праці. Досвід кращих підприємств цього сектору економіки, зокрема, міст Москви, Ленінграда та прибалтійських союзних республік уважно вивчається й активно застосовується в УРСР. З ініціативи комуністів поширився всюди рух за впровадження саратовської системи бездефектного виготовлення продукції та львівської системи управління якістю.

Підбиваючи підсумки трьох років десятої п'ятирічки, грудневий (1978 р.) Пленум ЦК Компартії України відзначив, що соціальна програма, накреслена XXV з'їздом КПРС, здійснюється послідовно. В республіці зріс обсяг побутових послуг, забезпечується виконання завдань у галузі житлового і соціально-культурного будівництва. Водночас Пленум вказав на наявні недоліки і невикористані резерви. Всебічно розглянувши питання розвитку сфери обслуговування, квітневий (1979 р.) Пленум ЦК Компартії України намітив конкретні завдання партійних організацій республіки у справі вдосконалення торговельного, комунально-побутового і соціально-культурного обслуговування населення⁴⁷.

Успішне здійснення накресленої XXV з'їздом КПРС соціальної програми десятої п'ятирічки потребує постійного піклування про задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих. Партія звертає особливу увагу на забезпечення комплексного розвитку відповідних галузей народного господарства в місті й на селі, на активне впровадження досягнень науки і техніки, прогресивних форм роботи, всемірне поліпшення організації, культури і якості обслуговування радянських людей. На липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслив, що предметом постійної уваги партії є не тільки виробни-

⁴⁵ «Під прапором ленінізму», 1978, № 4, стор. 59; «Советская торговля», 1977, № 5, стор. 12.

⁴⁶ «Правда», 29 червня 1978 р.; «Під прапором ленінізму», 1976, № 17, стор. 47; 1978, № 4, стор. 59.

⁴⁷ «Радянська Україна», 14 грудня 1978 р.; 27 квітня 1979 р.

цтво, а й відносини між людьми, їх побут, культура, психологія, свідомість. «Сьогодні,— наголошувалося в доповіді,— питання може стояти тільки так: про задоволення житлових і побутових потреб, зросли культурних запитів сільських трудівників керівники господарств, партійні комітети, радянські і профспілкові органи повинні виявляти меншу турботу, ніж про розвиток виробництва»⁴⁸.

Успіхи Країни Рад в розвитку економіки і культури, у вдосконаленні сфери обслуговування населення переконливо свідчать, що тільки соціалізм забезпечує реальні умови для неперервного піднесення добробуту і всебічного розвитку людини, для соціально-економічного і духовного прогресу суспільства.

В. І. Куценко

ЗАБОТА ПАРТИИ ОБ УДОВЛЕТВОРЕНИИ МАТЕРИАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ТРУДЯЩИХСЯ УССР

Резюме

В свете решений XXV съезда КПСС, ряда постановлений партии и правительства в статье раскрыты основные направления развития сферы обслуживания населения Украинской ССР, показана постоянная забота партийных организаций республики о всемерном повышении эффективности и дальнейшем совершенствовании жилищно-бытовых, торговых и социально-культурных услуг.

⁴⁸ «Радянська Україна», 4 липня 1978 р.

До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі

Д. М. БУРЛУЦЬКИЙ (Львів)

ВИЗВОЛЬНИЙ ПОХІД ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ЗАХІДНУ УКРАЇНУ І ЗАХІДНУ БІЛОРУСІЮ (вересень 1939 р.)

У вересні 1939 р. Червона Армія визволила від гніту буржуазно-поміщицької Польщі Західну Україну і Західну Білорусію. Ця знаменна подія у житті нашої країни і пині привертає увагу радянських і зарубіжних істориків. Водночас вона є об'єктом різних фальсифікаторських вигадок ідеологів імперіалізму, українських та білоруських буржуазних націоналістів.

З наукових марксистсько-ленінських позицій визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію оцінено у фундаментальних працях з історії Комуністичної партії Радянського Союзу, історії СРСР, Української РСР і Білоруської РСР, історії Радянських Збройних Сил, радянської зовнішньої політики, другої світової війни 1939—1945 рр., Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.¹

Бже в 1939—1940 рр. радянські історики, висвітлюючи возз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель з Радянською Україною та Радянською Білорусією і перші соціалістичні перетворення на цих землях, в загальних рисах характеризували й визвольний похід Червоної Армії². Спеціально цій темі були присвячені брошура В. Я. Клокова і О. Г. Ордіна та невеликі збірники спогадів безпосередніх учасників походу³.

¹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 10, М., 1973; Історія Української РСР, т. 6, К., 1977; Гісторыя Беларускай ССР, т. II, Мінск, 1958; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. II, Минск, 1967; История второй мировой войны. 1939—1945, т. III, М., 1974; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1, М., 1962; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, К., 1975; 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968.

² И. Трайнин. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1939; В. Пичета. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1940; И. Ф. Лочмель. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов, М., 1940; та ін.

³ В. Я. Клоков, А. Г. Ордин. Великий освободительный поход Красной Армии, Воронеж, 1940; Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України, К., 1939; У. П. Крикун. Героизм, отвага, мужество и доблесть. Рассказы участников боев за освобождение трудящихся Западной Украины и Западной Белоруссии, К., 1940.

У післявоєнний період опубліковано цілий ряд праць про боротьбу трудящих Західної України і Західної Білорусії за своє соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР та Білоруською РСР, про здійснення соціалістичних перетворень на возз'єднаних землях. Їх автори різною мірою також торкаються визвольного походу Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію⁴.

Незважаючи на значну кількість опублікованих монографій, кс лективних праць та інших досліджень, у яких більшою чи меншою мірою висвітлюється визвольний похід Червоної Армії у Західну Україну, Західну Білорусію, ця тема ще далеко не вичерпана і потребує дальшої розробки.

Двадцять років Західна Україна і Західна Білорусія, насильно відірвані від нашої країни, перебували під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі, що призвело цей край до стану господарського і культурного занепаду.

Народні маси Західної України і Західної Білорусії під керівництвом КПП, КПЗУ і КПЗБ активно боролися за своє соціальне, політичне і національне визволення, за возз'єднання з Українською РСР та Білоруською РСР.

Радянський Союз ніколи не визнавав насильницького захоплення польською буржуазією і поміщиками Західної України і Західної Білорусії. Він рішуче виступав проти анексії цих земель імперіалістами, встановлення на них жорстокого окупаційного режиму, підтримував боротьбу західноукраїнських та західнобілоруських трудящих.

1 вересня 1939 р. війська гітлерівської Німеччини без оголошення війни вторглися на територію Польщі. Трудящі країни чинили впертий опір фашистським загарбникам. Радянський Союз був готовий надати всебічну допомогу польському народові, який опинився у надзвичайно тяжкому становищі. Однак буржуазно-поміщицький уряд Польщі категорично відмовився вести з Країною Рад спільні дії проти гітлерівських агресорів, хоч сам він виявився зовсім не підготовленим до війни.

Всю ставку у боротьбі з фашистською Німеччиною польський уряд робив на Англію та Францію, які в обстановці нагнітання воєнної не-

⁴ Т. С. Горбунов. Воссоединение белорусского народа в едином Советском государстве, М., 1948; С. М. Білоусов. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1951; Б. М. Бабій. Возз'єднання Західної України з Українською РСР, К., 1954; П. Йова. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954; О. Цибко. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну та возз'єднання Західної України з Радянською Україною. — 300 років возз'єднання України з Росією, Львів, 1954; П. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни, К., 1957; М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; В. Л. Варецький. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР, К., 1960; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, Львів, 1968; И. Царюк. В семье единой, Минск 1969; В единой семье советских народов. Материалы республиканской межвузовской научной конференции, посвященной 30-летию воссоединения белорусского народа в единое Советское социалистическое государство, Минск, 1970; О. М. Швидас. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.), К., 1972; Рясні плоди дружби, Львів, 1974; Прагду не здолати. Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень, Львів, 1974; И. С. Росман. Коммунистическая партия Белоруссии в борьбе за упрочение социалистического общества в предвоенные годы (1938—июнь 1941 гг.), Минск, 1975; В. О. Замлинський. З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941—1944 К., 1976; та ін.

безпеки обіцяли йому військову допомогу. Британський генерал Е. Айронсайд хвалювато завіряв польський генеральний штаб: «Англія дала Польщі гарантії, і вона дотримає свого слова, що б не трапилось»⁵. Однак тільки 3 вересня, через два дні після нападу фашистів на Польщу, Англія і Франція вирішили оголосити Німеччині війну. Але й після цього вони практично не воювали, хоч мали у своєму розпорядженні значно більші сили, ніж гітлерівці⁶.

Вступаючи у війну, Англія і Франція зовсім не думали ні про Польщу, ні про боротьбу з фашизмом, а робили це лише тому, що загарбницькі наміри гітлерівської Німеччини стали на перешкоді інтересам монополістичного капіталу західних держав. Крім того, імперіалістичні кола Англії і Франції все ще мали надію, що після загарбання Польщі гітлерівці розв'яжуть війну проти Радянського Союзу.

Тим часом події на польсько-німецькому фронті складалися для Польщі катастрофічно. На середину вересня польські збройні сили були фактично розбиті, хоч окремі їх частини та озброєні загони польських громадян, в основному робітників, серед яких було чимало комуністів, продовжували чинити героїчний опір фашистським агресорам. До 7 вересня трималися мужні захисники Вестерплатте, 21 день захищалася Варшава, тільки 2 жовтня склав зброю гарнізон старовинної фортеці Модлін, де поруч із солдатами хоробро билися з ворогом робітники, селяни та кращі представники інтелігенції.

Аналізуючи причини вересневої катастрофи, польський воєнний історик З. Залуський писав: «Війна була програна задовго до того, як пролунали перші постріли! Вона була програна тоді, коли Польща, що відроджувалася, сформувалася як буржуазно-поміщицька держава з її стремліннями на Схід...»⁷.

Швидке просування гітлерівських військ углиб польської території створило реальну загрозу фашистського поневолення населення Західної України і Західної Білорусії, які входили до складу Польщі. Крім того, інтереси оборони Радянського Союзу диктували необхідність затримати німецькі війська, що наступали, якомога далі від життєвих центрів країни, не дати їм наблизитися до нашого тогочасного західного кордону.

Виходячи з цього, уряд СРСР після втечі з Польщі буржуазного кабінету, в обстановці, коли Польська держава фактично перестала існувати, прийняв рішення прийти на допомогу населенню Західної України і Західної Білорусії. 17 вересня 1939 р. Червона Армія перейшла радянсько-польський кордон і взяла під свій захист життя і майно населення краю.

Рішення Радянського уряду про подання братерської допомоги трудящим Західної України і Західної Білорусії дістало гарячий відгук у серцях радянських воїнів. На мітингах, партійних і комсомольських зборах бійці і командири висловлювали глибоке розуміння суті визвольної місії Червоної Армії у цьому поході.

Так, танкіст комсомолец Шурінов на комсомольських зборах заявив: «За справу визволення своїх братів по класу... я не пошкодую своїх сил, а якщо потрібно буде, — то й життя»⁸.

⁵ «Вопросы истории», 1970, № 5, стор. 29.

⁶ Большая ложь о войне. Критика новейшей буржуазной историографии второй мировой войны, М., 1971, стор. 230.

⁷ З. Залусский. Пропуск в историю, М., 1967, стор. 13.

⁸ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 35 077, оп. 1, спр. 191, арк. 160.

У постанові партійних зборів Н-ської частини зазначалося: «1) Ві усього серця вітаємо рішення партії і уряду. 2) Докладемо всіх зусил до того, щоб в усіх діях частина була передовою»⁹.

Виявом високого патріотизму і відданості радянських воїнів свої Батьківщині був їх масовий вступ до лав Комуністичної партії і Ленінського комсомолу. Червоноармієць Завалін, наприклад, подав заяву про прийом у партію перед тим, як піти на виконання бойового завдання. «Я буду сміливо і стійко бити ворога і, якщо вразить мене ворожа куля, вважайте мене комуністом», — писав він¹⁰. У червоноармійця Мартінова, який загинув в Августовських лісах (Західна Білорусія), у кишені гімнастерки було знайдено заяву до партійної організації: «Прошу прийняти мене в партію, — говорилося у ній. — Я зобов'язуюся до останнього подиху бути вірним партії... Буду битися з ворогом народу до останньої краплини крові, а якщо потрібно буде, віддам своє життя». Герой до кінця виконав свій обов'язок¹¹. Тільки в 6-й армії за період боїв було подано понад 3500 заяв про прийом до партії і близько 2000 — до комсомолу¹².

Радянські люди на численних зборах і мітингах палко вітали визвольну місію Червоної Армії. «Рішення уряду про зайняття частинам Червоної Армії Західної України і Західної Білорусії, — зазначалося в резолюції мітингу робітників і службовців Ленінградського заводу ім. С. М. Кірова, — є виразом волі всього 170-мільйонного радянського народу... Схвалюючи політику нашого уряду, колектив кіровців запевняє партію, уряд..., що ми докладемо всіх своїх сил і енергії до дальшого підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції для зміцнення військової могутності нашої любимой Батьківщини»¹³. Подібні резолюції ухвалювалися багатьма трудовими колективами нашої країни.

Для здійснення визвольного походу було створено два фронти — Білоруський і Український. Білоруським фронтом командував командарм 2-го рангу М. П. Ковальов (член Військової ради фронту — секретар ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко). До складу фронту входили 3-тя, 4-та, 10-та і 11-та армії, кішно-механізована група і 23-й окремий стрілецький корпус. Український фронт очолював командарм 1-го рангу С. К. Тимошенко (член Військової ради — секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов). До складу фронту входили 5-та, 6-та, 12-та армії, з яких було вісім стрілецьких, три кавалерійських і танковий корпуси та сім окремих танкових бригад. Війська одержали наказ не застосовувати зброї проти тих польських частин, які не будуть вести боїв. Категорично заборонялося обстрілювати з гармат та бомбити з повітря населені пункти. Під особливий контроль були взяті пам'ятки історії та культури. Крім того, учасники визвольного походу одержали вказівку не порушувати кордонів сусідніх держав — Латвії, Литви і Румунії¹⁴.

Напередодні виступу у військах були розповсюджені звернення Військових рад фронтів, у яких пояснювалася мета і завдання визвольного походу. «Ми йдемо у Західну Україну не як завойовники, — говорилося у зверненні Військової ради Українського фронту, — а як визволителі наших українських і білоруських братів. Ми визволимо українців і бі

⁹ «Красная звезда», 4 жовтня 1939 р.

¹⁰ Центральний архів прикордонних військ (далі — ЦАПВ), ф. 19, оп. 11, спр. 383, арк. 12—13.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 185, арк. 532.

¹² ЦДАРА, ф. 35 077, оп. 1, спр. 191; арк. 165.

¹³ «Правда», 19 вересня 1939 р.

¹⁴ «Вопросы истории», 1970, № 5, стор. 30; Рясні плоди дружби, стор. 42.

лорусів раз і назавжди від будь-якого гніту й експлуатації, від влади поміщиків і капіталістів»¹⁵.

Частини Червоної Армії стрімко просувалися на захід. Уже надвечір 17 вересня вони оволоділи залізничними вузлами Молодечно і Барановичі, зайняли міста Ровно, Дубно, Збараж, Тернопіль, Коломию. Протягом 18 вересня були визвалені населені пункти Свенцяни, Ліда, Новогрудок, Слонім, Волковиськ, Сарни, Луцьк, Станіслав (нині — Івано-Франківськ), Галич, Красне, Бучач. Передові колони Червоної Армії наблизилися до Львова та Вільно¹⁶.

З величезною радістю, квітами і словами глибокої вдячності зустрічало населення Західної України і Західної Білорусії своїх визволителів, чим могло допомагало їм.

Так, мешканці с. Зелена допомагали радянським танкістам форсувати р. Збруч¹⁷. Коли частини Червоної Армії входили до Рави-Руської на Львівщині, всі трудящі міста вийшли з червоними прапорами привітати бійців і командирів. Ця зустріч перетворилася на хвилююче свято єдності Червоної Армії з трудящим населенням¹⁸.

У західнобілоруському місті Волковиську, згадував Маршал Радянського Союзу А. І. Єременко, «...населення, як поляки, так і білоруси, незважаючи на ранній час, святково одягнуті вийшли на вулиці, запрудили бруківку. Нас вітали люди різних професій, зупиняли машини, засипали запитаннями. Звістка про те, що в Західну Білорусію вступили радянські воїни і несуть визволення трудящому народові, летіла швидше за нас»¹⁹.

Багатолюдні мітинги відбувалися у Львові, Луцьку, Ровно, Гродно та інших містах і селах. Наприклад, у Білостоку 23 вересня, наступного дня після визволення, відбулося 12 мітингів, у яких загалом взяло участь понад 25 тис. чол.²⁰

Виступаючи на мітингу в західноукраїнському селі Молодкове, один літній селянин сказав, що, живучи протягом двадцяти років під гнітом польських поміщиків і капіталістів, трудящі краю ніколи не переставали думати про своє визволення. «І ось це визволення принесла нам Червона Армія». Від імені всіх мешканців села він склав за це глибоку подяку Радянському урядові, всьому радянському народові²¹.

Більшість частин регулярної польської армії не чинили збройного опору радянським військам. Численні групи польських солдатів і офіцерів здавалися в полон. В оперативному зведенні Генштабу РСЧА повідомлялося: «За неповними даними, у період з 17 по 21 вересня взято в полон солдатів і офіцерів польської армії 120 тис. чол., захоплено 380 гармат, 1400 кулеметів»²².

Дослідники, описуючи події, пов'язані з визвольним походом Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію, як правило, зосереджують основну увагу на захопленій зустрічі радянських воїнів населенням визволених земель, на тому, що більша частина польських військ не чинила опору. І це цілком правильно. Однак не слід забувати, що цей похід був справжньою бойовою операцією із збройними сутичками, ви-

¹⁵ «Красная Армия», 17 вересня 1939 р.

¹⁶ «Правда», 18, 19 вересня 1939 р.

¹⁷ Пограничные войска. 1939—1941. Сборник документов и материалов, М., 1970, стор. 247.

¹⁸ ЦДАРА, ф. 35 077, оп. 1, спр. 191, арк. 177.

¹⁹ А. И. Еременко. В начале войны, М., 1964, стор. 22.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 221, арк. 5.

²¹ «Пограничник на страже» (газета 21-го Ямпільського прикордонного загону), 29 вересня 1939 р.

²² «Правда», 23 вересня 1939 р.

смажливими переходами, під час яких бійці і командири Червоної Армії виявляли велику мужність і героїзм. Тим часом цей аспект визвольного походу нерідко залишається поза увагою істориків.

Окремі групи польських військ, осадників* і жандармерії, очолювані антирадянськи настроєними офіцерами, намагалися затримати просування нашої армії. Реакційні елементи польської армії створювали бандитські зграї, влаштовували засідки. Бандити діяли й поодиночі, стріляючи у бійців і командирів Червоної Армії з-за рогу. Кровопротитні бої відбувалися під час визволення радянськими військами міст Вільно, Гродно, Львова, а також на різних ділянках фронту.

Першими розпочали бойові дії прикордонники. Вони захоплювали польські прикордонні застави, мости, переправи, забезпечуючи цим умови для успішного переходу кордону частинами Червоної Армії²³. Прикордонні війська Київського та Білоруського округів 17 вересня 1939 р., подолавши упертий опір противника, форсували Західну Двіну, Німан та Збруч і ліквідували 63 польські прикордонні застави, 5 компаній (польських прикордонних батальйонів.— Д. Б.), взяли без бою 30 застав і розбили резерви польської прикордонної охорони, які підійшли на підмогу²⁴.

Воїни всіх родів військ, що брали участь у визвольному поході, показали високу бойову виучку, уміння швидко і грамотно розв'язувати найскладніші бойові завдання. В голові наступаючих колон Червоної Армії йшли танкісти. При визволенні м. Гродно, наприклад, особливо відзначився танковий батальйон майора Полукарова, а в боях за м. Вільно — танкісти під командуванням Зазимка²⁵. Чотири танкових екіпажі на чолі з Шуріновим роззброїли польський загін, узяли в полон 286 солдатів та 37 офіцерів противника, захопили значну кількість зброї та військового майна²⁶.

Артилеристи, льотчики, піхотинці, кавалеристи, сапери, зв'язківці та представники інших родів військ продемонстрували зразки бойової взаємодії, дисциплінованість, високу свідомість і мужність.

17-й стрілецький корпус, здійснивши сорокакілометровий перехід, у перший же день боїв оволодів Тернополем. 45-а стрілецька дивізія, перейшовши кордон у районі м. Корець, 17-го вересня зайняла м. Ровно, після чого вела операції по визволенню Луцька і Ковеля. У ході боїв дивізія захопила 37 тис. полонених та велику кількість трофеїв²⁷.

Під час нападу польської авіації на радянські частини боєць Оліхвер влучними пострілами з ручного кулемета збив один ворожий літак. Велику хоробрість і винахідливість виявили майор Войта, який з двома червоноармійцями роззброїв 14 бандитів, і майор Гудін, під керівництвом якого 25 радянських бійців роззброїли утрічі більший загін польських уланів²⁸.

На окремих ділянках фронту відбулися бойові сутички наших військ з частинами гітлерівської армії. Так, під Львовом підрозділи Н-ської дивізії вступили в бій із 137-м німецьким полком і змусили його спішно відступити. В результаті бою було захоплено два німецькі

* Так називалися польські колоністи на західноукраїнських і західнобілоруських землях.

²³ Пограничные войска. 1939—1941, стор. 15.

²⁴ ЦАПВ, ф. 19, оп. 11, спр. 383, арк. 66.

²⁵ «Красная звезда», 2 жовтня 1939 р.

²⁶ ЦДАРА, ф. 35 077, оп. 1, спр. 191, арк. 160.

²⁷ Центральний архів Міністерства оборони СРСР, ф. 1215, оп. 1, спр. 4, арк. 1; спр. 3, арк. 2.

²⁸ «Партийное строительство», 1939, № 19, стор. 28.

літаки, три зенітні і дві протитанкові гармати²⁹. На рішучу вимогу Радянського уряду німецько-фашистська армія очистила попередньо зайняту нею частину території Західної України і Західної Білорусії.

23 вересня частини Червоної Армії вийшли на рубіж на захід від Білостока, Брест-Литовська, Ковеля, Володимира-Волинського, Львова³⁰.

У період визвольного походу велика увага приділялася партійно-політичній роботі у військах. Працівники політуправлінь фронтів, армій, політвідділів з'єднань постійно знаходилися у підрозділах, допомагали перебудовувати політроботу відповідно до бойової обстановки, а також брали активну участь у розробці планів операцій. Вони завжди були на найбільш небезпечних ділянках, особистим прикладом запалювали бійців на подвиги. Так, воєнком 206-го стрілецького полку Шевченко особисто узяв у полон польського генерала і кількох офіцерів. Політкерівник 155-го стрілецького полку Брижко з групою червоноармійців вступив у бій з ворожими офіцерами, які намагалися влаштувати засідку, і цим забезпечив успішне просування вперед свого полку. Секретар бюро ВЛКСМ 274-го кінноартилерійського полку Красильников, перебуваючи з групою бійців у розвідці, захопив польський військовий ешелон з 60-ма вагонами і доставив його в розташування своєї частини³¹.

З першого ж дня бойових дій почали виходити фронтові газети, багатотиражки, бойові листки, які роз'яснювали бійцям поставлені завдання, інформували їх про події міжнародного і внутрішнього життя.

У визволених містах і селах навколо червоноармійців збиралися натовпи людей. Всі хотіли знати правду про життя радянського народу, і бійці Червоної Армії як справжні агітатори несли цю правду у маси трудящих Західної України і Західної Білорусії, розповідаючи їм про першу в світі державу робітників і селян, про щасливе і заможне життя у країні соціалізму, про велику дружбу народів СРСР.

Визвольний похід Червоної Армії злився з революційною боротьбою робітників і селян Західної України і Західної Білорусії за своє соціальне й національне визволення. У численних донесеннях з місць бойових дій повідомлялося про активну допомогу місцевих жителів наступаючим частинам Червоної Армії. Вони виділяли провідників, роззброювали жандармерію і поліцейські діляниці, захоплювали поміщицькі землі, конфісковували майно польських поміщиків і капіталістів і самі його охороняли, брали активну участь у боротьбі з бандами і диверсантами. Так, мешканці с. Лука-Мала на Тернопільщині захопили поліцейський постерунок і маєток поміщика, а селяни с. Токи виявили і затримали чотирьох польських солдатів, які намагалися організувати банду, і доставили їх у радянську комендатуру³². При взятті Сарненського укріпленого району на Ровенщині житель с. Тишне П. Ф. Кроптюк, ризикуючи життям, провів розвідників 194-го стрілецького полку до укріплення «Ліса гора», що дало радянським воїнам змогу оволодіти цим опорним пунктом майже без втрат³³.

У м. Станіславі вже 17 вересня комуністи-підпільники підняли червоний прапор на місцевій ратуші. Комуніст Євчуц, який встановлював цей прапор, загинув від кулі польського офіцера³⁴.

²⁹ «Вопросы истории», 1970, № 5, стор. 30—31.

³⁰ «Правда», 24 вересня 1939 р.

³¹ ЦДАРА, ф. 35 077, оп. 1, спр. 191, арк. 162—163.

³² Пограничные войска. 1939—1941, стор. 251, 277.

³³ Торжество історичної справедливості, стор. 563.

³⁴ Б. К. Дудикевич. Борьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1959, стор. 34—35.

Комуністи м. Торчин на Волині, очолювані Т. А. Голембовським, ще до приходу Червоної Армії створили червону міліцію, яка роззброїла близько 1,5 тис. польських солдатів і офіцерів та майже 200 поліцаїв, допомогла червоноармійцям взяти у полон десятитисячне польське військове з'єднання, що переховувалось у Холопицьких лісах³⁵.

В окремих місцях, де це було необхідно, створювалися партизанські загони. Один з них (під командуванням токаря І. Л. Індюшка) брав участь у боях за м. Гродно, інший (під керівництвом А. С. Мазика) — вів бій з регулярними польськими підрозділами під Деречиною і Зельвою (БРСР), а потім з'єднався з частинами Червоної Армії³⁶.

Активна допомога місцевого населення Червоній Армії значною мірою сприяла швидкому завершенню визвольного походу, який тривав 12 днів. 28 вересня 1939 р. в Москві був підписаний радянсько-німецький договір, згідно з яким визначався кордон між СРСР і Німеччиною³⁷. Новий кордон відповідав етнографічним межам українських та білоруських земель і проходив головним чином по відомій «лінії Керзона», запропонованій ще під час Версальської мирної конференції у 1919 р.

В результаті визвольного походу в Західну Україну і Західну Білорусію Червона Армія зупинила стрімке просування німецько-фашистських армій до радянських кордонів, поклала край спробам гітлерівців захопити деякі райони західноукраїнських і західнобілоруських земель і заклала «основи майбутнього Східного фронту проти гітлерівської агресії»³⁸.

Світова громадськість високо оцінила політичне та військово-стратегічне значення визволення Західної України та Західної Білорусії. Особливо наголошувалося, що завдяки цьому було створено бар'єр на шляху просування гітлерівських військ. Так, прогресивний англійський тижневик «Уорлд Ньюс енд Вьюс» писав: «Завдяки діям Радянського Союзу сили Німеччини відрізані від величезних багатств України... Усі народи Південно-Східної Європи можуть з полегкістю зітхнути після цієї акції, яку розпочав Радянський уряд, незважаючи на те, що скажуть їх уряди»³⁹.

Навіть такий реакційний діяч, як У. Черчілль, позитивно оцінив дії Радянського уряду. «Те, що російські армії повинні були знаходитися на цій лінії, — заявив він, — було абсолютно необхідно для безпеки Росії проти німецької загрози. В усякому разі позиції зайняті і створений східний фронт, на який нацистська Німеччина не наважується напасти»⁴⁰.

Антикомуністи всіх мастей і досі фальсифікують заходи Радянського уряду, спрямовані на визволення трудящих Західної України і Західної Білорусії. З цією метою наші ідейні вороги вигадали версію про якийсь поділ Польщі між Німеччиною і Радянським Союзом, що нібито відбувся у 1939 р. Визволення Західної України і Західної Білорусії розглядається ними як «більшовицька анексія»⁴¹. Але факти переконливо свідчать про безпідставність подібних тверджень.

³⁵ У боротьбі за комунізм, Львів, 1964, стор. 73.

³⁶ І. Царюк. Назв. праця, стор. 18.

³⁷ «Правда», 29 вересня 1939 р.

³⁸ Д. М. Проєктор. Агрессия и катастрофа, М., 1972, стор. 98.

³⁹ Цит. за: А. М. Шлепаков. В роки зростання воєнної небезпеки, К., 1963, стор. 42.

⁴⁰ Цит. за: Фальсификаторы истории. Историческая справка, М., 1948, стор. 45.

⁴¹ Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекручень історії КПРС, К., 1975, стор. 154.

Визвольний похід Червоної Армії врятував народи Західної України і Західної Білорусії від фашистського поневолення, polegши в їх боротьбу за ліквідацію гніту поміщиків і капіталістів, встановлення Радянської влади та возз'єднання з Українською РСР і Білоруською РСР. «17 вересня 1939 р., — зазначалося в резолюції І Львівської обласної партійної конференції (1940 р.), — героїчна Червона Армія, виконуючи наказ Радянського уряду, визволила трудящих Західної України і Західної Білорусії від рабства і злополучної війни. Радянська влада дала трудящим Західної України і Західної Білорусії можливість будувати нове життя, будувати соціалістичне суспільство»⁴².

Визвольний похід Червоної Армії мав важливе значення і для польського народу, оскільки день 17 вересня 1939 р. відіграв винятково велику роль у боротьбі з гітлеризмом. «У цей день було створено одну з передумов майбутньої перемоги всього демократичного табору, основна передумова визволення Польщі від гітлерівського рабства»⁴³. Після розгрому фашистської Німеччини трудящі Польщі взяли владу в свої руки і, спираючись на дружбу з Радянським Союзом, побудували нову, соціалістичну Польщу, якій належить нині почесне місце у братній сім'ї країн соціалістичної співдружності і яка має високий міжнародний авторитет.

В результаті визвольного походу Червоної Армії державні кордони нашої країни відсунулися на захід на 250—350 км, що в червні 1941 р. дало Червоній Армії можливість зустріти гітлерівські полчища і вступити з ними в бій не з лінії Нарва — Мінськ — Київ, а з лінії, яка проходила на сотні кілометрів на захід.

Героїчний захист державного кордону СРСР, важкі оборонні бої радянських військ на території західних областей України і Білорусії забезпечили успішне перебазування промислових підприємств з інших районів УРСР та БРСР на схід нашої країни, що було одним з важливих факторів розгрому німецького фашизму у Великій Вітчизняній війні.

Д. М. Бурлуцкий

ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЙ ПОХОД КРАСНОЙ АРМИИ В ЗАПАДНУЮ УКРАИНУ И ЗАПАДНУЮ БЕЛОРУССИЮ (СЕНТЯБРЬ 1939 г.)

Резюме

В статье освещаются события, связанные с освободительным походом Красной Армии в Западную Украину и Западную Белоруссию в сентябре 1939 г., рассказывается о героизме, проявленном советскими воинами во время этой операции, об их восторженной встрече местным населением, раскрывается историческое значение воссоединения Западной Украины с Украинской ССР и Западной Белоруссии с Белорусской ССР в едином Советском государстве.

* * *

⁴² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁴³ В. Грош. У истоков сентября 1939 года, М., 1951, стор. 83—84.

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Видатним історичним завоюванням радянського народу, підсумком його післяжовтневого героїчного шляху є утворення нового, соціалістичного способу життя, який втілює досягнення побудованого в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства. Радянський спосіб життя сформувався в результаті докорінних соціально-економічних, політичних і культурних перетворень, здійснених трудящими під керівництвом КПРС. Це перший в історії цивілізації спосіб життя людей, що базується на колективізмі і взаємодопомозі трудящих. По своїй суті він спрямований на розв'язання завдань широкого зростання суспільних продуктивних сил, матеріального добробуту народу, всемірного використання матеріальних і духовних умов в інтересах суспільства і всіх трудящих, на благо всебічного розвитку особи.

Люди праці на всіх континентах земної кулі із зростаючою симпатією дивляться на реальний соціалізм, який, підкреслював Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «...уже сьогодні справляє величезний вплив на думки і почуття сотень мільйонів людей на землі. Він забезпечує людям праці свободу, справді демократичні права, добробут, найширший доступ до знань, міцну впевненість у майбутньому. Він несе мир, поважання суверенітету всіх країн і рівноправне міждержавне співробітництво, є опорою народам, які ведуть боротьбу за свою свободу і незалежність»¹.

Міжнародна реакція всіх відтінків намагається активізувати боротьбу проти соціалізму і його способу життя. Вона використовує різноманітні прийоми і засоби для того, щоб приховати від людей праці реальні досягнення радянського суспільства, або ж зобразити їх у спотвореному вигляді. З одного боку, імперіалістична буржуазія вдається до пошуків нових прийомів і методів зміцнення свого ладу, до створення більш витончених доктрин і концепцій, які б доводили його життєву перспективність і удавані переваги порівняно з соціалізмом. Прикладом цьому служить заміна потерпілої крах доктрини «суспільства загального благоденства» концепцією «нової якості життя», яка являє собою теоретичну базу консервації приватновласницького експлуаторського суспільства, чергову спробу приховати антагонічні суперечності капіталізму й виправдати наступ монополій на життєві права трудящих*.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 11.

* Більш докладно про буржуазну концепцію нової «якості життя» див. у кн.: С. И. Попов. Проблема «качества жизни» в современной идеологической борьбе, М., 1977.

З другого боку, імперіалістичні сили перебудовують свій пропагандистський апарат з метою підвищити «ефективність» психологічної обробки як населення капіталістичних країн, так і трудящих соціалістичного світу в антикомуністичному, антирадянському дусі. Характерним прикладом цьому служить остання організаційна перебудова зовнішньополітичної пропагандистської служби США. З метою «поліпшення можливостей боротьби з комуністичною ідеологією» з ініціативи реакційних кіл Сполучених Штатів на базі інформаційного агенства ЮСІА і бюро державного департаменту з питань освіти і культури було створено пове пропагандистське відомство — Американське агенство з питань інформації і культури. Метою його діяльності стало основне завдання: 1. забезпечення з допомогою цілеспрямованих і планомірних акцій підтримки зовнішньополітичного курсу США з боку широкої міжнародної громадськості; 2. проведення за кордоном активної пропаганди «досягнень і переваг американського способу життя»; 3. сприяння створенню і зростанню в інших країнах категорії осіб з проамериканськими симпатіями і поглядами; 4. використання положень Заключного акту наради в Хельсінкі з метою пошуків нових форм і засобів «інформаційного та ідеологічного» проникнення в СРСР та інші соціалістичні країни².

Домисли антикомунізму про радянський спосіб життя, фальсифікація нашої соціалістичної дійсності охоплюють цілий ряд соціально-економічних, політичних, культурних питань життєдіяльності радянських людей. Антикомуністичні нападки на радянську дійсність особливо посилились у зв'язку з прийняттям нової Конституції СРСР, яка стала правовим і політичним підсумком історичних досягнень розвинутого соціалізму.

Фальсифікація радянського способу життя будується антикомуністичною ідеологією на посиленому мусируванні ряду сфабрикованих і найбільш поширюваних імперіалістичною пропагандою міфів. Це міфи, по-перше, про «відсутність особистої свободи та індивідуального вибору для людини» в умовах соціалістичного способу життя, по-друге, — про «диктатуру партії» та її «контроль» над суспільством і способом життя людей, нарешті, — про «поступове переродження» соціалізму у «споживацьке суспільство».

Звертає на себе увагу насамперед те, що в основі буржуазних інтерпретацій і оцінок соціалістичного суспільства лежить давно відомий принцип: вищим критерієм і головним еталоном організації життєдіяльності людей антикомунізм бере норми і принципи буржуазного способу життя, намагаючись подати їх у вигляді найвищих досягнень сучасної цивілізації. На думку ідеологів капіталу, спосіб життєдіяльності радянських людей повинен походити на буржуазний спосіб життя, в усьому його повторювати. Звідси й завдання «критики», фальсифікацій соціалістичної дійсності зводиться у них до того, щоб не вникаючи у саму суть справи, відшукувати поверхову різницю або подібність двох протилежних соціально-економічних систем і доводити переваги капіталізму над соціалізмом.

Однак такий підхід до співставлення протилежних суспільств і притаманних їм способів життя далекий від справді наукового аналізу суспільних явищ і процесів. Саме капіталістичне суспільство, буржуазний спосіб життя і принципи, на яких він базується, не є абсолютними і найвищими, а історично перехідними і досить недосконалими. Про це з усією очевидністю говорять такі типові риси буржуазного способу

² Див.: «Правда», 22 лютого 1978 р.

життя, як експлуатація, соціальний і національний гніт, гіпертрофований індивідуалізм, антигуманізм, песимістичне ставлення людей до свого майбутнього, аморальність, злочинність тощо. Соціалізм же творить докорінно протилежні форми і принципи організації суспільного життя. Тут виникає своя логіка, свої закони розвитку способу життя людей, які є якісно новими, історично вищими, ніж буржуазні.

Антинауковість підходу ідеологів антикомунізму до співставлення двох способів життя насамперед проявляється в їх намаганнях постійно роздувати сфабрикований міф про «відсутність свободи особи та індивідуального вибору» для людини в умовах соціалістичного суспільства. Захищаючи принципи буржуазного індивідуалізму, які, за словами апологетів капіталізму, «надають кожному індивіду найбільшу можливість для самовираження»³, вони хотіли б принизити принципи соціалістичного колективізму лише на тій підставі, що «колективізм протилежний індивідуалізму», а тому, мовляв, й саме «колективістське суспільство з усією очевидністю є непридатним для людського самовираження»⁴.

На їх думку, свобода особи може існувати лише за наявності типу буржуазних форм демократії. Американський антикомуніст Р. Т. Де Джордж, наприклад, допускає свободу людини лише в тому випадку, коли вона веде опозиційну боротьбу проти існуючого ладу і переслідує свої власні політичні цілі, що суперечать загальноновизнанним. Але, мовляв, оскільки в умовах соціалізму нічого подібного не існує, то отже тут «забувають про властиву людині індивідуальну раціональність», яка, заявляє він, «може розвиватися лише шляхом опозиційної боротьби, критицизму і дискусій, які живляться різноманітністю цінностей, цілей і підходів»⁵.

Намагаючись подати неосвіченому читачеві перекручений варіант радянського способу життя, де ніби-то відбувається «омасовлення людини», «втрата людської індивідуальності», а колективізм, існуюча система комуністичного виховання позбавляють трудящих особистих прав і свобод, сучасний антикомунізм готовий приписати Комуністичній партії, трудовим колективам усі можливі гріхи, починаючи з грубого адміністрування і закінчуючи витонченими прийомами маніпулювання особою. «Наголос, який робиться на громадській думці, на регулятивній і виховній функції колективу свідчить про те, — пише Р. Т. Де Джордж, — що тип моралі, яку бажає нав'язати партія, уявляє собою конформістську мораль, що співпадає з маніпулятивною мораллю»⁶.

Антикомуністичні вигадки про те, що за соціалізму не існує свободи людини сьогодні набули форми нічим не виправданого галасування навколо «ущемлень прав» особи в СРСР, різноманітних спекуляцій на тему «захисту прав людини», які стали головним напрямком ідеологічних диверсій імперіалізму проти країн соціалізму. Все це робиться з метою кинути тінь на політичну структуру нашого суспільства, очорнити демократичний характер радянського способу життя, зобразити послідовну лінію партії на глибоке комуністичне виховання мас як насили над особою, а сам соціалізм як антигуманний лад.

Однак соціалізм, на противагу капіталізму, його способу життя (а цього якраз і не бажає помічати антикомунізм), характеризується якісно новою сукупністю матеріальних і духовних умов життя людини: тут

³ Lawrence Fertig. Prosperity Through Freedom. Chicago, 1961, стор. 8.

⁴ Там же.

⁵ Richard T. De George. Soviet Ethics and Morality. Ann Arbor. The University of Michigan Press, 1969, стор. 148.

⁶ Там же, стор. 123.

відсутня приватна власність на засоби виробництва і експлуатація людини людиною; все суспільство, самі трудящі є господарями свого життя, їм належать засоби виробництва, всі природні і суспільні багатства. Соціалізм в усіх сферах життєдіяльності людини базується на виробництві, функціонуванні й розвитку якого підпорядковані не інтересам окремих соціальних груп, а інтересам всього суспільства, всіх його членів. Згідно з цим в умовах соціалізму формується такий спосіб життя, який заснований на колективізмі і взаємодопомозі трудящих, товариськості і співробітництві вільних від експлуатації людей праці, на соціальній справедливості, гуманізмі, на повазі до кожного члена суспільства, який працює на благо цього суспільства, в ім'я суспільних і власних інтересів.

Історичний досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, повсякденна життєдіяльність радянських трудящих показують, що наша людина це не «маріонетка в руках колективу», як твердять буржуазні фальсифікатори, а дійсний, повноправний господар своєї країни. Колективістські начала у людини соціалістичного суспільства розростаються під впливом усієї гами об'єктивних умов життя і діяльності і вдосконалюються вони як найважливіша риса її духовного обличчя на етапі формування комуністичної свідомості, моралі. І те, що партія управляє цим процесом, це зовсім не насилля над особою, як твердять фальсифікатори, а прагнення, на основі пізнання об'єктивних закономірностей функціонування суспільства, суспільної свідомості й моралі, надати виховному процесові науково обгрунтований, цілеспрямований характер, що відповідає природі й цілям комуністичного будівництва. У тісному зв'язку з суспільством, у спілкуванні людини з людиною у процесі колективної праці проявляються творча ініціатива та індивідуальність кожного. Більше того, формування нової людини передбачає її всебічний розвиток як самостійної і самодіяльної особистості. Саме за соціалізму, як передбачав К. Маркс, людина може «...проявляти свою справжню індивідуальність...», оскільки кожному надається «...необхідний суспільний простір для його насущних життєвих проявів»⁷.

Людина соціалістичного суспільства має всі можливості проявити свої особисті якості і обдарування, вносити у свій соціалістичний за суттю спосіб життя ті риси і особливості, які визначаються його індивідуальністю, нахилами. У цьому проявляється загальносоціологічна закономірність діалектичної єдності загального і одиничного, сутності і існування у кожній людині, у її способі життя. Так, загальний для всіх радянських людей соціалістичний спосіб життя відрізняється своєю багатоманітністю у кожному конкретному випадку. Ця багатоманітність визначається не лише належністю індивіда до класу, нації, соціальної групи, але й у певній мірі, віком, професією, а також індивідуальним характером людини, її темпераментом, сімейно-побутовими традиціями, звичками, смаками і т. д. У цьому розумінні спосіб життя кожної людини є унікальним і неповторним. І про будь-яке «нівелювання» його не може бути й мови.

Здійснюючи комуністичне виховання трудящих, яке спрямоване на всебічний розвиток людини, що органічно поєднує у собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість, Комуністична партія постійно й уважно враховує діалектичну єдність об'єктивних умов життя і суб'єктивної активності, діяльності людини як один із найважливіших факторів на шляху досягнення найвищої соціальної мети комунізму. Тому Комуністична партія не лише не заперечує своєрідності кожної особи і властивого їй способу життєдіяльності, але й на основі гар-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 138.

монійного поєднання суспільних і особистих інтересів створює умови для повного вияву кожної людської індивідуальності, для вираження неповторності, унікальності її буття.

Намагання ідеологів антикомунізму звести наклепи на керівну роль Комуністичної партії у житті радянського суспільства супроводжується постійним роздуванням буржуазною пропагандою міфу про «диктатуру партії» і її контроль над державою і способом життя радянських людей. Імперіалістична реакція, праві і «ліві» опортуністи всіх мастей вже давно прагнуть підірвати авторитет партії як всередині країни, так і на міжнародній арені. Приписуючи Комуністичній партії роль «нового правлячого класу», антикомунізм зображує справу так, що ніби-то влада партії поширюється буквально на всі сфери способу життя людей⁸ і начебто мета КПРС полягає в тому, щоб «зміцнюватися і насолоджуватися владою»⁹. Тут же протягується думка про підміну партією державних, господарських та інших організацій, з чого логічно випливає ідеяка про непотрібність партії в умовах розвинутої системи управління.

Вороги соціалізму особливо посилили нападки на КПРС у зв'язку з прийняттям нової Конституції СРСР. Буржуазна пропаганда прагне створити враження, що радянські люди ніби-то не можуть у повній мірі користуватися проголошеними у Конституції правами, оскільки, мовляв, партія, а не народ вирішує, що суперечить і що не суперечить інтересам суспільства і особи. Однобічно тлумачачи зміст положень Основного Закону СРСР, американська газета «Інтернейшл геральд трибюн», наприклад, намагалась звести значення нашої Конституції до ролі якогось «інструменту», створеного партією для самої себе, щоб «визначити і раціоналізувати свої уповноваження і привілеї»¹⁰. Протиставляючи Комуністичну партію радянському народові, антикомунізм намагається зобразити політичну систему радянського суспільства як антидемократичну у найважливішій її ланці, в той час як саме КПРС є визнаним носієм і випробуванням гарантом соціалістичної демократії. На всіх етапах нашої історії Комуністична партія об'єднувала у своїх рядах найкращих і самовідданих борців за народне щастя, йшла в авангарді мас, справою доводила справедливості ленінського висновку про те, що «...тільки політична партія робітничого класу, тобто Комуністична партія, може об'єднати, виховати, організувати... авангард пролетаріату і всієї трудящої маси..., керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами»¹¹.

Ленінські слова «Партія — ум, честь і совість нашої епохи» наповнені для радянських людей і трудящих усього світу конкретним змістом. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, КПРС визначає генеральну перспективу розвитку нашого суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Тому конституційне оформлення дійсної ролі і авторитету КПРС є цілком закономірним: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністич-

⁸ M. P. Lerner. The New Socialist Revolution. An introduction to its theory and strategy. N. Y., 1973, стор. 293.

⁹ Harry Braverman. The Future of Russia. N. Y., 1963, стор. 137.

¹⁰ "The International Herald Tribune", 12 червня 1977 р.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 84.

на партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові»¹².

Неспроможність намагань антикомунізму протиставити партію народу підтверджують реальні факти нашої дійсності. У рядах КПРС, яка налічує 16 млн. комуністів, сконцентрована найпередовіша, найсвідоміша, найавторитетніша частина радянського народу, яка користується глибоким довір'ям і повагою всіх трудящих. У ній представлені всі класи і соціальні групи, нашого суспільства. Партійні організації є в кожному трудовому колективі, в учбових закладах, військових підрозділах. Тому «намагатися протиставити партію і народ один одному, розглагольствувати про «диктатуру партії» — це все рівно, що намагатися протипоставити, скажімо, серце решті людського організму»¹³, — говорив товариш Л. І. Брежнев.

Недоречними також є вигадки антикомунізму про «підміну» партією державних і господарських органів. Як правляча партія, КПРС, безумовно, несе відповідальність за всі ланки комуністичного будівництва. Однак при цьому вона здійснює керівництво у специфічних формах, що дозволяє в реальній дійсності проводити грань між партійним керівництвом і безпосереднім державним і господарським управлінням. Наприклад, у сфері господарського будівництва керівна роль КПРС проявляється в тому, що вона визначає загальну стратегію економічного розвитку країни, основні напрями, пропорції і завдання у розвитку галузей народного господарства, тісно пов'язує економічний розвиток з розв'язанням крупних соціальних і культурних питань. Адміністративно-розпорядна діяльність входить у компетенцію державних і господарських органів. Партія ж використовує властиві їй форми і методи роботи. Отже, сама специфіка партійного керівництва народним господарством не дає підстав для дублювання, підміни відповідних органів державного і господарського управління. Причому партія сама виступає проти окремих випадків порушення принципів партійного керівництва. Об'єктом нападок буржуазної пропаганди стають ті положення Конституції СРСР, де підкреслюється, що «здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків»¹⁴, що «використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян»¹⁵. Акцентуючи увагу саме на цих положеннях Конституції СРСР, буржуазні фальсифікатори нашого способу життя у даному випадку навмисне обходять той факт, що нова Конституція СРСР розширяє обсяг і поглиблює зміст політичних прав і свобод людини. Підтверджуючи записану в Конституції СРСР 1936 р. свободу слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, нова Конституція СРСР вказує конкретні форми реалізації права кожного громадянина брати участь в управлінні громадськими і державними справами. В Основному Законі нашої держави визначається право звертатися до громадських і державних органів з пропозиціями і критикою, звертатися з скаргами на дії службових осіб, право на судовий захист від посягань на життя і здоров'я, майно і особисту свободу, на честь і гідність. Переслідування за критику забороняється. Крім цього, Конституція СРСР гарантує

¹² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 7.

¹³ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, К., 1977, стор. 21.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 24.

¹⁵ Там же, стор. 18.

такі основоположні права людини, як право на працю, охорону здоров'я, житло, освіту, відпочинок, право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки і освіти громадян, які не може гарантувати жодна буржуазна держава.

Соціалістичний спосіб життя передбачає високий рівень громадської дисципліни і вимагає від його учасників виконання багатьох обов'язків перед суспільством. Тому, як вказував Л. І. Брежнєв на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, «проект Конституції виходить з того, що права і свободи громадян не можуть і не повинні використовуватись проти нашого суспільного ладу, на шкоду інтересам радянського народу»¹⁶. В умовах радянського способу життя здійснення прав і свобод невіддільне від виконання кожним громадянином своїх обов'язків сумлінно працювати, берегти і зміцнювати соціалістичну власність, захищати соціалістичну Вітчизну, зміцнювати дружбу націй і народностей, піклуватися про виховання дітей, бути непримиренними до антигромадських вчинків. Радянський громадянин зобов'язаний оберігати інтереси своєї держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету. Отже, такі грані радянського способу життя, як нерозривний зв'язок прав і обов'язків, свободи особи і її відповідальності, особистих благ з благами колективу і всього суспільства, патріотизму й інтернаціоналізму, інтересів сьогодення та інтересів дня майбутнього — повністю відповідають загально визнаним принципам демократії.

Серед численних намагань антикомунізму фальсифікувати сутність радянського способу життя, перспективи його дальшого розвитку особливе місце займає вигаданий ним міф про так зване «переродження» соціалізму у «споживацьке суспільство» і спрямований на розклад його із середини. Буржуазні ідеологи розраховують на те, що політика КПРС, спрямована на неухильне зростання життєвого рівня трудящих, з часом змусить людей бачити у споживанні головний зміст свого існування, результатом чого, нібито, стане зближення протилежних соціальних систем та їх ідеологій. Американський соціолог У. Ростоу у своїй книзі «Стадії економічного зростання» писав, що «...комунізм — це цікава форма сучасного суспільства, вона доречна лише доти, доки не розв'язані проблеми постачання, пов'язані з процесом розвитку..., але по суті комунізм, напевне, зачохне в період високого рівня масового споживання»¹⁷. Інший відомий американський соціолог, автор концепції «постіндустріального суспільства» Д. Белл, говорячи про культурні суперечності сучасного капіталізму, причину яких він вбачає у гедонізмі, надмірному споживанні, хоче довести, що і соціалістичні країни, які поставили собі за мету підвищення ефективності виробництва і зростання рівня матеріального споживання населення, теж наближаються до цих суперечностей. І щоб в цьому перекопатися, пише він, «почекаємо того часу, коли Радянський Союз досягне стадії споживацького суспільства, тоді й побачимо»¹⁸.

Буржуазна ідеологія і пропаганда, як відомо, свідомо нав'язуючи масам міщанський культ речей, споживацьку психологію, намагається тим самим відвернути увагу трудящих від гострих соціальних суперечностей, що роздирають капіталістичне суспільство. Ідеал, що сьогодні висувається монополістичною буржуазією, — це царство потреб духовно безкрилих, морально і культурно обмежених людей, рабів речей і

¹⁶ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 10.

¹⁷ W. W. Rostow. The Stages of Economic Growth. A non — communist Manifesto. Cambridge, Mass., 1960, стр. 133.

¹⁸ D. Bell. The Cultural Contradictions of Capitalism. N. Y. 1976, стр. 15.

своїх спотворених споживацьких устремлінь. Подібний «ідеал», за вище зазначеною логікою, теоретики антикомунізму хотіли б імпортувати і в соціалістичне суспільство, зобразити радянський спосіб життя у тих же фарбах, що і буржуазний.

Але такі сподівання ворогів соціалізму марні. Наш соціалістичний ідеал знаходить своє втілення в радянській людині. Визначаючи перспективи зростання соціально-економічного добробуту трудящих, партія спрямовує свої зусилля на формування не убогих духом споживачів матеріальних благ, а свідомих, духовно багатих, морально досконалих працівників.

Зростання ефективності виробництва у нас здійснюється не заради самого виробництва, не заради отримання прибутків, як за капіталізму, а з метою неухильного зростання матеріального і духовного рівня життя народу. До того ж високий і всезростаючий рівень споживання матеріальних благ в соціалістичних умовах не є кінцевою метою суспільного і індивідуального розвитку, а лише засобом гармонійного фізичного і духовного розвитку особи, умовою дальшого зростання соціальної і громадсько-політичної активності трудящих.

Добробут в умовах соціалістичного суспільства зовсім не вимірюється мірками буржуазного «суспільства споживання». У праці «Держава і революція» В. І. Ленін висміював уявлення про комуністичне суспільство, як про суспільство, де кожний буде отримувати «...без всякого контролю за працею окремого громадянина, яку завгодно кількість трюфелів, автомобілів, піаніно і т. п.»¹⁹. Соціалізм і комунізм виховують розумні й здорові потреби людей, привчають їх господарювати економно, зберігати народне майно, повною мірою використовувати його в інтересах всього суспільства, народжують прагнення натхнення, творчо працювати на загальне благо в міру своїх сил і здібностей.

Наша партія робить наголос не лише на рівень, але й на якість життя радянських людей. Марксистсько-ленінська ідея відкидає як практику «казарменного соціалізму», так і міщанський «ідеал» ситого побуту, обивательську політичну пасивність. У своїй політиці КПРС послідовно поєднує боротьбу за зростання матеріального споживання з турботою про примноження духовних благ і культурних цінностей, з вихованням у радянських людей марксистсько-ленінської ідейності, громадської активності, високої моралі. Зростання добробуту народу для комуністів — це умова, найважливіший засіб для розвитку у людини її здібностей, духовного світу, шлях до все більшої гармонії особи з суспільством, до зростаючої інтелектуалізації, одухотвореності життя суспільства, до формування і ствердження нового, соціалістичного способу життя.

Ідеал нової людини є головним орієнтиром як у визначенні потреб радянських трудящих, так і форм їх задоволення. Марксистсько-ленінська ідеологія, як відомо, передбачає рівність споживання, тобто справедливу й рівну можливість доступу усіх громадян до суспільних благ. Це, зрозуміло, не означає абсолютну рівність у споживанні, тим більше на етапі соціалізму, оскільки навіть в умовах розвинутого соціалізму діє принцип «від кожного за здібностями, кожному за його працею». Однак вже тепер все більшого значення набуває тенденція до вирівнювання рівня споживання і задоволення потреб всіх членів соціалістичного суспільства, незалежно від їх класової належності. Яскравим прикладом цьому служать суспільні форми споживання. Це якісно нова, властива лише соціалізму, форма задоволення потреб, яка має велетенський гуманістичний потенціал. За рахунок цих фондів всі трудящі

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 92.

безкоштовно задовольняють свої потреби в освіті і медичному обслуговуванні, через них забезпечується охорона материнства і дитинства, соціальне забезпечення і т. д.

Рівень і характер індивідуального споживання за соціалізму ні в якій мірі не служить показником соціального становища людини, індикатором її престижності, як це спостерігається у буржуазному суспільстві, де споживання стає фактором соціальної диференціації, бар'єром, що розмежовує класи і соціальні групи населення. В цьому полягає ще одна із корінних протилежностей між капіталізмом і соціалізмом.

Отже, всі буржуазні домисли про «переростання» соціалізму у «споживацьке суспільство» на зразок капіталістичного не мають під собою реальних підстав. Політика КПРС, спрямована на зростання матеріального добробуту трудящих, веде до створення необхідних передумов для дальшого розвитку загальної культури радянських людей, їх творчої активності, для формування всебічно розвиненої особи.

З кожним певним кроком у розвитку нашого суспільства радянський спосіб життя, зазнаючи постійних кількісних і якісних перетворень, поступово переростатиме у комуністичний спосіб життя, який найбільшою мірою буде відповідати потребам людини.

В. Г. Королько

НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ СОВЕТСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Резюме

В статье подвергаются критике современные буржуазные измышления о советском образе жизни, доказываются несостоятельность широко распространяемых на Западе мифов об «отсутствии личной свободы и индивидуального выбора для человека» в условиях социалистического образа жизни, о «диктатуре партии» и «постепенном перерождении социализма в потребительское общество».

Повідомлення

З досвіду видання „Истории городов и сел Украинской ССР“

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ И СЕЛ УКРАИНСКОЙ ССР.
ЛЬВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

П. І. ПАСТЕР (Київ), Ю. Ю. СЛИВКА (Львів),
М. П. ТЕСЛЕНКО (Львів)

Підготовка і публікація російською мовою 26-томної «Истории городов и сел Украинской ССР» є важливою подією в житті нашої республіки. Уже вийшли у світ книги про Донецьку, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Кримську, Одеську та Харківську області, які дістали високу оцінку спеціалістів і схвалення широкої громадськості.

Наприкінці минулого року була опублікована книга про Львівську область. Видана напередодні 40-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР, ця праця яскраво відображає велич корінних соціально-економічних, політичних і культурних перетворень, здійснених у західних областях республіки за роки Радянської влади. «Завдяки послідовній національній політиці КПРС, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — великій безкорисливій допомозі всіх радянських народів трудящі Львівщини, як і інших західних областей України, у винятково короткі історичні строки зуміли подолати успадковану від буржуазного минулого економічну відсталість, злидні і неписьменність, наслідки національного гніту і політичної безправності»¹.

Том «Львовская область», як і його попереднє видання українською мовою, підготовлений на громадських засадах науковцями Інституту суспільних наук АН УРСР, викладачами вузів міст Львова і Дрогобича, працівниками архівів, музеїв, бібліотек, учителями шкіл, краєзнавцями, партійним і комсомольським активом — загалом більш як 3 тис. чол. брали участь у збиранні матеріалів та написанні нарисів і довідок про міста й села області.

У книзі, поряд з ґрунтовним історико-економічним нарисом про область і обласний центр, вміщено 48 нарисів про районні центри, а також інші міста і селища міського типу та окремі села, 512 довідок про центри селищних і сільських Рад народних депутатів. Текст органічно доповнюють різноманітні ілюстративні матеріали, карти адміністративно-територіального поділу і революційних подій, археологічних та інших соціально-культурних пам'яток і пам'ятних місць Львівщини. Крім іменного і географічного покажчиків, у новому виданні є словник історичних і рідко вживаних термінів, що значно полегшує користування книгою масовому читачеві.

¹ В. В. Щербицький. Радянська Україна, К., 1978, стор. 60.

У процесі роботи над перевиданням тому численний авторський колектив опрацював величезну кількість нових першоджерел, насамперед архівних матеріалів, вивчив і узагальнив здобутки радянської історичної, економічної та інших суспільних наук у дослідженні актуальних проблем минулого і сучасного розвитку України, її західних областей, зокрема Львівської, глибоко осмислив зауваження і побажання, що були висловлені у рецензіях та багатьох листах трудящих на попереднє видання книги. Все це дало авторам змогу не тільки усунути певні вади і неточності, які мали в ній місце, а й поліпшити структуру книги, ширше, а в деяких випадках і по-новому, висвітлити цілий ряд важливих етапів історичного минулого і, головним чином, сучасного розвитку Львівщини. Отже, опублікований російською мовою том «Львовская область» є не механічним перевиданням попереднього, а, по суті, новим оригінальним дослідженням з історії міст і сіл області.

У книзі, насамперед, більш ґрунтовно висвітлена стародавня історія заселення Львівщини. Спираючись на опубліковані в останнє десятиріччя праці радянських археологів², авторський колектив детально простежив час заселення цього регіону і розвиток тут цивілізації у період палеоліту, мезоліту, неоліту, бронзи та залізної доби, проаналізував процес розкладу патріархальної родової общини та формування суспільства соціальної нерівності. У нарисі про область підкреслюється, що вже у VIII—V ст. до нової ери на території Львівщини жили досить численні групи землеробсько-скотарських племен, яких багато вчених відносять до одного з праслов'янських етнічних масивів.

Широко відтворена у книзі історія Львівщини періоду Київської Русі. У складі Волинського, а згодом — Галицько-Волинського князівства Львівщина відігравала важливу роль у соціально-економічному житті Давньоруської держави, зокрема у боротьбі проти монголо-татарської навали. У нарисах наведено чимало цікавих матеріалів, які свідчать про єдність матеріальної і духовної культури населення Галицько-Волинського князівства та інших земель Давньоруської держави.

Слід відзначити, що єдність матеріальної і духовної культури, а також тісні економічні та політичні зв'язки між населенням Львівщини та його єдинокровними братами на Сході простежено в книзі на всіх етапах історичного розвитку, зокрема в період, коли західноукраїнські землі були загарбані іноземними завойовниками. Свідченням цієї єдності було насамперед те, що на Львівщині, як і на всіх західноукраїнських землях, знаходила широкий відгук боротьба трудящих Росії і України проти соціального гніту та іноземних загарбників. Багато вихідців із Львівщини тікало на Запорізьку Січ, вливалось у селянсько-козацькі загони. Так, із с. Кульчиці (нині Самбірського району) на Запоріжжя прибув П. Сагайдачний, який згодом став гетьманом запорізьких реєстрових козаків. Під його керівництвом у 1621 р. поблизу Хотина була розгромлена турецька армія.

Трудове населення міст і сіл Львівщини брало активну участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. «Вся Русь до самого львівського передмістя піднялась на повстання, — писав 23 вересня 1648 р. галицький стольник А. Мясковський. — Тисмениця і інші покутські маетки повстали і вже проявляють явну ворожість до наших»³. Боротьба трудящих Львівщини проти соціального і націо-

² Див.: Археологія Української РСР, т. 1, К., 1971; Стародавнє населення Прикарпаття і Волині, К., 1974; Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час, К., 1976; та ін.

³ Документи про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., К., 1965, стор. 125, 127.

нально-релігійного гніту в наступних століттях також широко висвітлюється у книзі. При цьому автори правильно показують її як складову частину народно-визвольного руху, що охопив усі землі України. Виступи опришків на чолі з народним героєм Олексою Довбушем зливалися з гайдамацьким рухом. Товариш Л. І. Брежнев назвав Олексу Довбуша в числі інших героїв українського народу, діяльність яких знаходила «...розуміння і підтримку не тільки українських трудящих, а й кращих представників російського народу»⁴. Уже в 30-х роках XVIII ст. на територію Руського воеводства з Наддніпрянської України стали проникати гайдамацькі загони, які поповнювалися за рахунок місцевого населення. Влітку 1734 р. їм вдалося оволодіти містом Броди.

У новому виданні книги «Львовская область» докладніше і послідовніше, ніж у попередньому, висвітлено політичні і культурні взаємозв'язки населення західноукраїнських земель, зокрема Львівщини, з усім українським народом, а також з російськими трудящими у період, коли на політичну арену почав виходити робітничий клас, а центр революційної боротьби перемістився із Західної Європи в Росію. Автори відзначають, що на розвиток суспільно-політичного життя у краї великий вплив мав загальноросійський революційно-демократичний і особливо робітничий рух. Як підкреслював І. Франко, російський народ «витворив життя духовне, літературне і наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну, і на нас..., тобто на західноукраїнські землі»⁵. І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та інші революційно-демократичні діячі Східної Галичини були глибоко переконані, що «свобода і успішний національний і культурний розвиток нашої русько-української нації прямозалежні і нерозривно зв'язані з свободою і прогресом всієї решти Росії»⁶.

У нарисах і довідках тому вміщено нові дані про дружні зв'язки революційних діячів західноукраїнських земель з прогресивними діячами Наддніпрянської України і Росії. Так, І. Франко та М. Павлик співробітничали з групою «Визволення праці», одержували і розповсюджували серед прогресивної галицької інтелігенції та передових робітників видання цієї групи, допомагали переправляти нелегальну літературу в Росію.

У книзі багато уваги приділено поширенню на Львівщині праць В. І. Леніна, ленінської «Искры». Відомо, що через Львів проходив один з основних шляхів транспортування «Искры» та іншої революційної літератури в Росію. У 1902 р. тут вперше українською мовою було опубліковано «Маніфест Комуністичної партії» у перекладі Лесі Українки. Більшовицькі газети, зокрема ленінська «Искра», праці В. І. Леніна знайомили робітників і селян Галичини з суспільно-політичним життям у Росії, революційною боротьбою російського пролетаріату. Особливо важливе значення для розвитку визвольного руху на Львівщині мало перебування В. І. Леніна у Кракові, під час якого Володимир Ілліч, як це видно з «Адресної книги ЦК РСДРП», глибоко цікавився суспільно-політичним життям на західноукраїнських землях, зокрема у Львові. Так, у листі до В. Степанюка (О. Лоли) В. І. Ленін просив розшукати і надіслати йому «об'єднані резолюції» всеукраїнського з'їзду студентства у Львові (2—5 липня 1913 р.), присвяченого 40-річчю літературної і громадсько-політичної діяльності І. Франка⁷.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 152.

⁵ І. Франко. Твори, т. 16, К., 1955, стор. 8.

⁶ «Народ», 1892, № 2, додаток, стор. 1.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 48, стор. 199.

В «Адресній книзі» є конспіративні адреси професійних революціонерів, що жили у Львові, Дрогобичі та Бориславі і з якими підтримували тісні зв'язки члени ЦК РСДРП і особисто В. І. Ленін. У 1914 р. одна з львівських газет детально виклала зміст доповіді В. І. Леніна з національного питання, виголошеної ним у Лейпцігу, підкресливши при цьому, що оратор багато уваги приділив українському питанню.

Висвітлюючи вплив робітничого руху в Росії на розгортання революційно-визвольної боротьби трудящих Львівщини, автори наводять цілий ряд цікавих фактів, які свідчать про інтернаціональну солідарність робітників і селян Східної Галичини з революційною боротьбою своїх російських братів по класу. Трудящі Львівщини палко вітали революцію 1905 р. в Росії, глибоко шанували пам'ять жертв Кривавої неділі, висловлювали впевненість у неминучості перемоги російського пролетаріату над царизмом і буржуазією. Прогресивна інтелігенція і студентська молодь Львова рішуче вимагали звільнення ув'язненого царським урядом Максима Горького. Зокрема, на захист великого російського пролетарського письменника виступив Іван Франко.

Винятково важливе значення для історичної долі трудящих Західної України, як і для всього людства, мала Велика Жовтнева соціалістична революція. У нарисах і довідках книги показано широку панораму революційно-визвольного руху, що розгорнувся на Львівщині під впливом ідей Великого Жовтня та встановлення Радянської влади на Україні. Цей рух, що зливався з боротьбою російського, українського та інших народів Країни Рад проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, на захист революційних завоювань, висвітлюється у книзі як складова частина процесу встановлення Радянської влади у нашій країні. Автори нарисів і довідок наводять чимало нових відомостей про боротьбу трудящих Львівщини проти контрреволюційного уряду так званої Західноукраїнської народної республіки, за соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною, показують розмах революційного руху у зв'язку з визвольним походом Червоної Армії влітку 1920 р. у Східну Галичину. В нарисах і довідках про населені пункти Бродівського, Золочівського, Перемишлянського, Кам'янсько-Буського, Радехівського і Сокальського районів, на території яких була встановлена Радянська влада і проголошена Галицька Радянська Соціалістична Республіка, розповідається про діяльність ревкомів, про соціалістичні перетворення та допомогу Країни Рад і особисто В. І. Леніна трудящим Східної Галичини у будівництві нового життя.

Досліджуючи історію міст і сіл Львівщини міжвоєнного періоду, коли Західна Україна була окупована буржуазною Польщею, автори нарисів і довідок прагнули насамперед показати вирішальне значення будівництва соціалістичного суспільства в СРСР для успішного завершення боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне й національне визволення та возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі. У книзі послідовно утверджується думка про те, що Країна Рад, керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму — «завжди бути на боці тих, хто бореться проти імперіалізму, проти усіх форм експлуатації і гніту, за свободу і людську гідність, за демократію і соціалізм»⁸, — рішуче відстоювала право трудящих західноукраїнських земель на самовизначення і возз'єднання з Радянською Україною. Автори наводять багато яскравих прикладів самовідданої боротьби трудящих Львівщини за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, показують ді-

⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 64.

яльність Комуністичної партії Західної України та її місцевих організацій, які в надзвичайно тяжких умовах підпілля і терору окупаційних властей несли в гущу народних мас правду про Країну Рад, популяризували ленінську теоретичну спадщину, утверджували принципи пролетарського інтернаціоналізму, викривали реакційну суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму.

Детально описані у нарисах і довідках історичні події осені 1939 р., коли Червона Армія, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, врятувала трудящих Західної України від загрози поневолення фашистською Німеччиною, допомогла їм здійснити віковичну мрію про соціальне й національне визволення та возз'єднання із своїми братами на Сході. У нове видання тому внесено чимало уточнень з питань виникнення і діяльності органів революційної влади, ширше відтворено картину всенародного руху за встановлення Радянської влади і возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській державі, ґрунтовніше висвітлено перші соціалістичні перетворення, здійснені під керівництвом Комуністичної партії, показано братню допомогу всіх народів Радянського Союзу у відбудові й розвитку промисловості та сільського господарства Львівщини.

Розповідаючи про події періоду Великої Вітчизняної війни, автори нарисів і довідок насамперед звернули увагу на розкриття героїчного подвигу прикордонників і особового складу частин Червоної Армії на території Львівської області у перші дні віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянську Батьківщину. Мужність і героїзм у боротьбі з ворогом виявили в ті дні бійці 13-ї прикордонної застави в с. Скоморохи під командуванням О. В. Лопатіна, 92-го Перемишльського загону під командуванням Я. І. Тарутіна та ін. Комуністи і комсомольці Перемишля на чолі з секретарем міськкому партії П. В. Орленком по суті стали першими народними ополченцями періоду Великої Вітчизняної війни. 23 червня вони разом з частинами 99-ї стрілецької дивізії визволили Перемишль, захоплений фашистами, і захищали його до 26 червня. На основі нових документів більш рельєфно показано також бойову і політичну діяльність партизанської організації «Народна гвардія», яка фактично керувала антифашистською боротьбою не лише на території Львівської, а й інших західних областей України. Торкаючись бойової діяльності партизанських загонів і з'єднань, що пройшли рейдами по окупованій фашистами території Львівщини, автори наводять цікаві факти про допомогу, яку подавало їм місцеве населення, про боротьбу проти буржуазно-націоналістичних банд.

У новому виданні глибше, ніж у попередньому, висвітлено визволення області Червоною Армією від німецько-фашистських загарбників, зокрема яскраво розповідається про бойові дії 18-ї армії, начальником політвідділу якої був товариш Л. І. Брежнев. У селищі Моршин протягом двох тижнів розміщувався штаб 18-ї армії. Тут розроблявся генеральний план штурму Карпат. У книзі наголошується, що у визволенні міст і сіл Львівщини брали участь сини і дочки всіх братніх народів нашої багатонаціональної Батьківщини.

Відбудова і розвиток народного господарства області у післявоєнні роки також проходили при безпосередній участі всієї країни. З Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Горького, Саратова, Запоріжжя, Уралу, Донбасу та інших міст і промислових центрів країни на Львівщину надходили машини й устаткування для заводів і фабрик. Одночасно партія направляла сюди тисячі досвідчених інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, які відіграли велику роль у підготовці місцевих кадрів, у формуванні в них нового, соціалістичного світогляду.

Неоціненну допомогу нафтовикам Прикарпаття, наприклад, подали робітники РРФСР, Азербайджану, Татарії, Башкирії та інших союзних і автономних республік.

Всебічна допомога, а також трудовий ентузіазм мас забезпечили високі темпи відбудови і розвитку народного господарства області. В роки четвертої п'ятирічки випуск валової продукції тут збільшився втричі, а машинобудування — в 9 разів. У цей час стали до ладу 477 великих підприємств, у тому числі заводи автобусний, електроламповий, Львівськомаш, автотранспортувачів, велосипедний, трикотажна фабрика та ін.

У нарисах і довідках підкреслюється, що відбудова народного господарства, індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурне будівництво на Львівщині проходили в перші післявоєнні роки в умовах гострої класової боротьби. Експлуататорські класи, українські буржуазні націоналісти та клерикали всіма засобами намагались перешкодити процесові соціалістичного будівництва. В особливо складних умовах проходила колективізація. Але намагання буржуазно-націоналістичних елементів загальмувати процес соціалістичної перестройки, наголошується в усіх нарисах, зазнали цілковитого краху. Під керівництвом партійних організацій трудящі Львівщини дали рішучу відсіч ворожим елементам. Накреслена партією програма соціалістичних перетворень та ліквідації економічної і культурної відсталості західних областей республіки, у тому числі Львівщини, успішно втілювалась у життя.

В роки п'ятої і наступних п'ятирічок завдяки економічній допомозі інших областей УРСР, всіх братніх радянських республік на Львівщині було створено розвинуту машинобудівну і легку промисловість, закладено основи потужної паливно-енергетичної бази. У нарисі про Червоноград, наприклад, яскраво розповідається про освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну. З усіх кінців Радянського Союзу сюди прибували загони досвідчених шахтобудівників. З Донбасу, Кузбасу, Караганди приїхали висококваліфіковані гірники, інженерно-технічні працівники, які багато зробили для підготовки місцевих кадрів, допомогли освоїти нову техніку. Нині шахти Львівсько-Волинського басейну — це високо механізовані і автоматизовані підприємства, а місто шахтарів Червоноград — місто нового, соціалістичного типу, яке будується з урахуванням всіх потреб і запитів трудящих. Його прикрашають палац культури, палац спорту, автовокзал, красиві площі, парки, сквери.

У п'ятдесяті роки розпочалося спорудження Роздольського сірчаного комбінату, в процесі якого виросло нове індустріальне місто Новий Роздол. Його справедливо називають містом, народженим дружбою. Тут живуть і працюють представники 22 національностей. У зв'язку з розвитком гірничодобувної і переробної промисловості в області лише за останні роки виросли такі нові міста, як Стебник, Новояворівськ, Соснівка. Змінюють своє обличчя інші міста і райцентри області. Про все це читач може дізнатися з нового видання тому.

У книзі підкреслюється, що економіка Львівщини — органічна частина єдиного народногосподарського комплексу СРСР, зазначається, що її зв'язки з виробничими колективами інших міст і областей країни розширюються з кожним роком. У виготовленні львівських автобусів, наприклад, беруть участь більш як 120 підприємств країни, автотранспортувачів — 140. Завдяки широкому промислому будівництву Львівщина за роки Радянської влади перетворилась у високорозвинуту індустріальну область. Нині тут діють великі виробничі об'єднання —

ім. В. І. Леніна, «Електрон», «Кінескоп», «Сірка», заводи — автопавантажувачів, автобусний, конвейєробудівний, Миколаївський цементно-гірничий комбінат і Сокальський завод хімічного волокна, шахти, Добровірівська ДРЕС та ін. У 1975 р. Львівщина виробляла (в процентах до загальнореспубліканського виробництва) 100% автопавантажувачів і мотовелосипедів, 82% автокранів, 80% освітлювальних електроприладів, 26% телевізорів, 43% газових плит, понад 50% калійних добрив. Продукція підприємств області експортується майже в 70 країн світу.

Знайомлячись з історією міст і сіл Львівщини, читач переконується, що саме високий рівень економічного розвитку висунув її у число областей, де народилися прогресивні методи організації виробництва. Так, досвід роботи партійних організацій і колективів передових промислових підприємств області щодо розробки і впровадження комплексної системи управління якістю продукції був схвалений Центральним Комітетом КПРС і рекомендований для широкого використання.

Інтернаціоналізація економіки яскраво виявляється в розвитку соціалістичного змагання, зокрема між містами і окремими трудовими колективами Української РСР та інших братніх республік. Активну участь у цьому змаганні беруть робітники і колгоспники Львівщини. Традиційна дружба і творче співробітництво зв'язують трудящих Львова і Ростова-на-Дону, шахтарів Червонограда і Тули, львівських автобусобудівників і колективи Лікінського, Павловського та Ризького автобусних заводів, нафтовиків Борислава і Башкирії, хліборобів Нестеровського району Львівської області і Шипуновського району Алтайського краю. У дні підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна розпочалося змагання між трудівниками Львівської і Ульяновської областей. Зв'язки з батьківщиною Ілліча активізували політичне і трудове життя в області, стали важливим засобом мобілізації робітників, колгоспників, інтелігенції на виконання завдань партії, сприяли зміцненню дружби народів країни, підвищенню рівня інтернаціонального виховання трудящих.

У книзі вміщено багато матеріалів про перетворення сільського господарства в індустріальну галузь, про поглиблення спеціалізації в сільськогосподарському виробництві та підвищення його продуктивності.

Значна увага у нарисах і довідках тому приділена висвітленню культурного будівництва в області. З книги читач дізнається, що в краї, де до встановлення Радянської влади більшість населення була неписьменною, пині бурхливо розвиваються наука, література і мистецтво, розквітають народні таланти. Переконливим прикладом того, як здійснюються в нашій країні положення Радянської Конституції про право на навчання є сім'я селянина М. І. Скрипця — у минулому колгоспного коваля, а пині пенсіонера з с. Розвадова Миколаївського району. В нарисі з історії області, зазначається, що у цій сім'ї всі шестеро дітей здобули освіту, причому 5 із них — вищу. І таких сімей на Львівщині — тисячі. Адже кожен третій житель області навчається.

Яскравим свідченням визначних досягнень трудящих Львівщини в культурному будівництві є розвиток мережі наукових та вищих навчальних закладів. У 1978 р. в області діяло 12 вузів, Західний науковий центр АН УРСР, в якому об'єднані 4 науково-дослідні інститути, музеї та ряд окремих підрозділів і відділів інститутів АН УРСР. У вищих навчальних закладах, академічних і галузевих науково-дослідних інститутах Львівщини працює майже десятитисячний загін висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі 14 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР і галузевих академій, 300 докторів і 3 тис.

кандидатів наук; у вузах і технікумах навчається понад 120 тис. юнаків і дівчат. Далеко за межами Львова відомі наукові праці академіків АН УРСР Г. В. Карпенка, В. В. Панасюка, Я. С. Підстригача, члена-кореспондента Академії медичних наук СРСР, Героя Соціалістичної Праці М. В. Даниленка, членів-кореспондентів АН УРСР Г. Н. Доленка, І. Р. Юхновського та інших учених.

Багатий фактичний матеріал, зібраний у книзі, розповідає про розвиток на Львівщині літератури, мистецтва, самодіяльної творчості мас. Нині в галузі лише професійного мистецтва і літератури на Львівщині працює понад 4 тис. чол. У самодіяльних творчих колективах налічується 290 тис. чол. Багато з цих колективів наближаються до рівня професійних, а 46 — носять звання заслужених і народних.

Велику роль у комуністичному вихованні трудящих відіграють культурно-освітні заклади, кількість яких з року в рік зростає. З нарисів і довідок читач може дізнатись, які є в тому чи іншому місті або селі клуби, бібліотеки тощо. В області діють 12 державних і багато музеїв на громадських засадах. З 1950 р. у Львові працює філіал Центрального музею В. І. Леніна, якому належить велика роль у пропаганді ленінських ідей не лише серед трудящих Львівщини, а й сусідніх областей. Щороку його зали відвідують більш як 300 тис. чол.

Характеризуючи невпинне зростання добробуту трудящих, автори нарисів наводять дані про бюджети населених пунктів, зокрема про витрати на соціально-культурні та комунальні потреби, показують розширення масштабів житлового будівництва. Порівняно з 1945 р., зазначається в обласному нарисі, загальний житловий фонд у містах і селищах міського типу Львівщини збільшився у 3,3 раза. Загальна площа житлових будинків, споруджених лише в 1976—1977 рр., становила 900 тис. кв. м. Поліпшується побутове обслуговування населення. У кожному нарисі і довідці наводяться дані про наявність у населених пунктах підприємств побутового обслуговування, торгівлі і громадського харчування. На 1 січня 1977 р. в міських та районних побутокмбінатах і спеціалізованих підприємствах області мережа ательє, майстерень і приймальних пунктів налічувала 3420 одиниць, у тому числі в сільській місцевості — 1456. Це дало можливість організувати стаціонарне побутове обслуговування трудящих усіх міст і селищ міського типу, більшості сіл. Великі здобутки має область у галузі охорони здоров'я, про що також свідчать дані, які наводяться в нарисах і довідках.

У новому виданні всебічно відображені основні риси розвинутого соціалістичного суспільства, радянського способу життя. У книзі переконливо показано, як Радянська влада підняла до вершин історичної творчості широкі маси трудящих у минулому відсталого краю, залучила їх до активної і безпосередньої участі в управлінні державними справами і виробництвом, забезпечила всебічний розвиток соціалістичної демократії. У 1977 р. до районних, міських, селищних і сільських Рад народних депутатів було обрано більш як 27 700 депутатів, серед них 20 640 робітників і колгоспників. У комісіях при Радах працює майже 50 тис. активістів. Дійову участь беруть трудящі міст і сіл області в роботі громадських організацій — профспілок, комсомолі, різних товариствах.

Значну увагу приділено в книзі трудовому ентузіазму робітників, колгоспників та інтелігенції Львівщини, розгортанню соціалістичного змагання трудящих за виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань перших двох років десятиї п'ятирічки, наведено дані про

ініціаторів нових патріотичних починань і їх послідовників. У нарисах названо прізвища людей, удостоєних високого звання Героя Соціалістичної Праці, відзначених найвищою нагородою Батьківщини — орденом Леніна, а також орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора. Матеріали тому свідчать про велике політичне піднесення, викликане всенародним обговоренням і прийняттям нових Конституції СРСР і Конституції Української РСР, підготовкою та святкуванням 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні.

У книзі глибоко розкрито керівництво партійних організацій суспільно-політичним і трудовим життям населення області, показано, що обласна партійна організація, в рядах якої налічується понад 100 тис. комуністів, успішно мобілізує трудящих на виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, на підвищення ефективності і якості суспільного виробництва.

Наведені у томі «Львовская область» матеріали про соціально-економічні, політичні і культурні звершення, здійснені трудящими Львівщини, як й інших західних областей України, з допомогою всіх народів Радянського Союзу, є яскравим свідченням торжества ленінської національної політики КПРС, дружби народів нашої соціалістичної Батьківщини. Безумовно, книга матиме важливе значення для комуністичного виховання трудящих.

* * *

ДОПОМОГА ПІДПІЛЬНИКІВ І НАСЕЛЕННЯ ПАРТИЗАНАМ УКРАЇНИ В ЇХ РОЗВІДУВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1941—1944 рр.)

В. І. КУЧЕР (Київ)

Всенародна боротьба радянських людей у тилу ворога під час Великої Вітчизняної війни дістала широке висвітлення у науковій і художній літературі, мемуарах безпосередніх учасників тих подій, періодичній пресі. Однак цілий ряд питань, пов'язаних з цією боротьбою, досліджено ще недостатньо. Таким, зокрема, є питання про діяльність партійного підпілля у справі організації всебічної допомоги населення тимчасово окупованої радянської території партизанським загонам і з'єднанням, особливо в їх розвідувальній діяльності.

Однією з важливих умов успішних дій проти ворога численних формувань народних месників було отримання ними ґрунтовної інформації про обстановку як у зоні дислокації кожного з цих формувань, так і за її межами. Наявність такої інформації допомагала завчасно вживати заходів проти карателів, здійснювати операції на комунікаціях і військових об'єктах ворога, зривати його ідеологічні, політичні, економічні та воєнні плани, краще планувати бойову і агітаційно-масову роботу.

Велику допомогу в добуванні різноманітних відомостей військового характеру подавали народним месникам підпільники і населення тимчасово окупованої території. З цього приводу секретар ЦК КП(б)У М. С. Співак писав у газеті «Комуніст»: «Партизанів у їхній боротьбі активно підтримує все радянське населення. У них стільки очей і вух, скільки є в населеному пункті людей. Це дозволяє партизанським за-

гонам бути невлотливими і завжди мати точну і вичерпну інформацію про дії ворога, його розташування і пересування»¹.

Підпільники і населення систематично повідомляли партизанів про дислокацію військових частин ворога, про окупаційну адміністрацію, про плани і наміри гітлерівців, пов'язані з придушенням боротьби радянських людей у своєму тилу, пограбуванням і знищенням мирних жителів тощо². Переважна більшість підпільних організацій і груп, особливо в південних, степових районах, розпочинала свою діяльність з агітаційно-масової роботи серед населення та збору інформації про ворога³.

Підпільні обкоми і райкоми партії, штаби партизанських загонів і з'єднань встановлювали зв'язки з підпільниками, які діяли в населених пунктах і мали великі можливості для збору необхідних даних. Широко залучалися до участі в розвідувальній діяльності патріоти з місцевого населення. Наприклад, партійна організація і штаб партизанського загону під командуванням С. А. Ковпак з самого початку боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників надавали цьому питанню винятково важливого значення. «Нам доводилося не лише воювати, — писав у своїх спогадах С. А. Ковпак, — а й працювати з населенням... Насамперед треба було дібрати собі в кожному селі діяльних помічників»⁴.

В результаті великої роботи, проведеної партійною організацією, штабом загону (згодом з'єднання), ковпаківці завжди мали в населених пунктах своїх надійних людей, які подавали партизанам всебічну допомогу — добували і повідомляли розвідувальні дані, заготовляли продукти харчування і одяг, збирали зброю і боеприпаси⁵.

Однією з ефективних форм добування різноманітної інформації про ворога була агентурна розвідка. Враховуючи ту обставину, що в населених пунктах тимчасово окупованої радянської території розташовувалася основна маса ворожих резервів, штаби військових частин, бази постачання, склади з паливом, боеприпасами і озброєнням, окупаційні установи, аеродроми та інші об'єкти фашистів, керівні партійні і військові органи вказували на необхідність посилення диверсійної і розвідувальної роботи у ворожому тилу. Так, у наказі наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. наголошувалося, що діями народних месників ще слабо охоплені міста. У зв'язку з цим перед партизанами і підпільниками було поставлено завдання широко розгорнути диверсійну та розвідувальну роботу насамперед у містах⁶. Питання про створення широкої мережі агентурної розвідки обговорювалося на нараді членів нелегального ЦК КП(б)У за участю командирів і комісарів семи партизанських з'єднань, яку наприкінці травня 1943 р. провів у тилу ворога секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. В резолюції наради вказувалося, що на розв'язання цього важливого питання штаби партизанських формувань мають звернути особливу увагу⁷. В постанові ЦК КП(б)У «Про стан і дальший

¹ «Комуніст», 1 травня 1942 р.

² История второй мировой войны 1939—1945, т. 4, М., 1975, стор. 355; Война в тылу врага, вып. 1, М., 1974, стор. 248.

³ А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944 гг.), М., 1971, стор. 14.

⁴ С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1975, стор. 35—36.

⁵ С. А. Ковпак. Из Дневника партизанских походов, М., 1964, стор. 53.

⁶ Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944 гг., М., 1976, стор. 214.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 33.

розвиток партизанського руху на Україні», прийняті 15 липня 1943 р., штабам партизанських формувань пропонувалося встановлювати тісні зв'язки з радянськими патріотами в містах, створювати підпільні організації, активізувати диверсійну роботу проти фашистських загарбників, ширше залучати до неї місцеве населення⁸.

Велику допомогу штабам партизанських формувань у створенні агентурної мережі в населених пунктах подавали підпільні організації і групи. У переважній більшості випадків агентурну розвідку для партизанів здійснювали саме члени партійного підпілля. Так, Кам'янець-Подільський підпільний обком партії, очолюваний С. А. Олексенком, зобов'язав штаби партизанських формувань області широко використовувати для агентурної розвідки підпільні організації і групи. Виконуючи цю вказівку, штаб з'єднання під командуванням А. З. Одухи подбав про всебічне використання підпільників для активізації диверсійної і бойової діяльності в районі Шепетівки⁹. Загін під командуванням І. О. Музальова, що діяв у цьому районі, був створений на базі шепетівського підпілля. Він продовжував підтримувати старі, а також встановлював нові зв'язки з місцевими підпільниками, що стало одним з важливих факторів посилення бойової і політико-масової роботи, кількісного і якісного зростання загону. До листопада 1943 р. в ньому налічувалося більш як 350, а на кінець року — близько 600 бійців¹⁰.

На згадуваній уже травневій (1943 р.) нараді членів нелегального ЦК КП(б)У зазначалося, що періодично штаби партизанських загонів і з'єднань планували бойові операції без достатньої розвідки. Це призводило до значних втрат особового складу, а іноді й до провалу операцій. Нарада звернула увагу командування партизанських формувань на необхідність посилення розвідки в усіх загонах і з'єднаннях¹¹. Виконуючи цю вказівку, штаби загонів і з'єднань при плануванні тієї чи іншої операції або диверсії стали частіше використовувати підпільників, яким, зокрема, доручалося збирати інформацію про чисельність ворожих гарнізонів, поліцейських дільниць, про інженерні оборонні споруди, пости, засади, час зміни вартових, місця підходу до стратегічних об'єктів гітлерівців та інші дані розвідувального характеру. «Важливим фактором, що сприяв плідній бойовій діяльності партизанів,— зазначається у звіті партизанського з'єднання під командуванням І. П. Федорова, яке діяло на Ровенщині,— є підтримка і допомога народу. Широка мережа... партизанських зв'язкових давала можливість мати точні дані про гарнізони противника, їх озброєння і пересування»¹².

Готуючись до збройної боротьби в тилу ворога, велику роботу по підготовці надійних людей — майбутніх партизанських інформаторів, зв'язкових — провів Шишацький райком партії Полтавської області. Однією з них була комсомолка Дуся Бородай із с. Баранівки. Коли в село ввійшли фашисти, вона влаштувалася на роботу в окупаційну установу. Це відкрило перед нею широкі можливості для збору найрізноманітнішої інформації про ворога, яку відважна комсомолка передавала в місцевий партизанський загін, очолюваний Д. Д. Корпіlichem і К. Й.

⁸ Герои подполья, вып. 2, М., 1970, стор. 561—562.

⁹ А. С. Доманк, М. Й. Сбойчак. Шепетовские подпольщики, М., 1972, стор. 142.

¹⁰ Там же, стор. 145.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, стор. 33.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 68, оп. 1, спр. 2, арк. 162.

Туткою. Так, наприкінці жовтня 1941 р. вона повідомила командування загону про те, що поблизу с. Федунка приземлився фашистський літак, і партизани спалили його. Через кілька днів Дуся Бородай передала в загін дані про приїзд у Баранівку групи гітлерівських офіцерів. Партизани знищили гітлерівців і автомашину, захопили цінні документи і зброю. Каральні заходи проти партизанів не дали фашистам бажаних наслідків. Розлючені карателі розстріляли багатьох жителів Баранівки і підпалили село. Та це не лякало радянських людей. При активній підтримці населення партизани продовжували завдавати ворогові відчутних ударів. Наприклад, партизанський зв'язковий А. Д. Бороліс, який працював на залізничній станції Гоголеве, допоміг народним месникам висадити в повітря залізничний міст поблизу станції Яреськи. Важлива магістраль Полтава — Хорол на кілька днів була виведена з ладу¹³.

Партійні підпільні органи постійно націлювали підпільні організації і групи на першочергову необхідність збору розвідувальних даних, наголошували, що від цього значною мірою залежить успішна бойова діяльність партизанських загонів і з'єднань. Зокрема, саме так ставив питання Житомирський підпільний обком партії, очолюваний С. Ф. Маликовим¹⁴.

Підпільні організації і групи, радянські патріоти збирали дані про ворога за десятки й сотні кілометрів від місця дислокації партизанських загонів. Дуже часто, щоб не викликати підозри у ворога, в розвідку ходили підлітки або люди похилого віку. Наприклад, 60-річний К. Столярчук за завданням штабу партизанського з'єднання під командуванням М. А. Кожухаря постійно здійснював збір розвіданих у районах Новограда-Волинського, Ємільчиного і Городниці. Зібрана інформація широко використовувалася при здійсненні бойових операцій партизанами¹⁵.

Широко залучали підпільників і місцеве населення до збирання необхідної інформації при плануванні бойових операцій партизанські формування під командуванням О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та багато інших. В одному з перших наказів, виданому в листопаді 1941 р. секретарем Чернігівського підпільного обкому партії і командиром партизанського загону О. Ф. Федоровим, наголошувалося на необхідності здійснення систематичної глибокої розвідки і збору даних про ворога. Для цього, зазначалося в наказі, у кожному селі необхідно мати двох-трьох надійних людей¹⁶. «Найперше — це розвідка і, якщо потрібно, додаткова інформація, бо обстановка може змінитись. А вже тоді — бойові дії», — навчав підлеглих секретар обкому М. М. Попудренко, який безпосередньо займався організацією бойової діяльності у загоні, а пізніше у з'єднанні¹⁷. Велику допомогу в цій важливій справі подавали чернігівським партизанам підпільники і жителі навколишніх населених пунктів. Так, плануючи операцію по розгрому ворожого гарнізону в с. Погорільцях, штаб загону звернувся за допомогою до місцевих патріотів, які зібрали найрізноманітніші дані про розташування ворожого штабу, кулеметних гнізд, стоянок автомашин,

¹³ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956, стор. 88; В. Шевченко. Заграв над Псьом, К., 1968, стор. 103—104, 106; «Зоря Полтавщини», 30 квітня 1966 р.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 67, оп. 1, спр. 4, арк. 53.

¹⁵ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1969, стор. 131.

¹⁶ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964, стор. 136—137.

¹⁷ О. П. Балабай. Червоно танув сніг, К., 1976, стор. 40.

складів з боеприпасами і паливом, квартир гітлерівських офіцерів. Чотирнадцятирічний учень Погорільської школи Вася Коробко, який за завданням партизанів влаштувався працювати в німецьку комендатуру, намалював детальний план села, зазначивши навіть, де ночує комендант. Під час операції місцеві жителі взяли на себе роль провідників партизанських підрозділів. Успіх операції був цілковитим. Пізніше, згадуючи про неї, О. Ф. Федоров писав: «Було дуже радісно довідатись, що наші розвідники зустріли серед погорільського населення співчуття і бажання допомогти нашим партизанам у всьому»¹⁸.

Велику допомогу у зборі необхідних відомостей про ворога подавали підпільники і місцеві жителі партизанському з'єднанню під командуванням О. М. Сабурова. Взимку 1942 р. при підготовці нападу на ст. Зернове народним месникам необхідно було уточнити місце розташування складів з паливом, комендатури, управи, поліції, караульних приміщень тощо. Це завдання блискуче виконали радянські патріоти В. Волчков і М. Кеніна. Зібрані ними дані допомогли партизанам успішно здійснити операцію по розгрому ворожого гарнізону¹⁹. Діючи згодом на Правобережній Україні, штаб з'єднання створив у містах і селах широку, добре законспіровану розвідувальну мережу. Зокрема, партизани мали своїх розвідників у Шепетівці, Хомутці та інших населених пунктах, а також на залізничних станціях²⁰. Аналогічні зв'язки з підпільниками і місцевим населенням підтримували й інші партизанські формування. Наприклад, у звіті про бойову і політикомасову діяльність з'єднання під командуванням І. І. Шитова зазначається, що в рйонах його дій «в усіх селах і містечках були зв'язкові-розвідники з населення, перевіреного і відданого соціалістичній Батьківщині»²¹. Подібні записи містяться у звітах майже всіх партизанських формувань. Окупанти з перших днів війни змушені були розробляти заходи для придушення всенародної боротьби радянських людей. Одним із засобів «умиротворення» окупованих радянських територій були каральні експедиції, для проведення яких фашисти створювали рухомі оперативні групи. До їх складу, крім охоронних і поліцейських сил, нерідко входили військові частини гітлерівської регулярної армії²².

Щоб уникнути раптових нападів з боку карателів, вчасно перебазуватися, вивести з-під удару живу силу, господарське майно, обози, відірватися від ворога і завдати йому ударів в іншому місці, штаби партизанських формувань збирали найрізноманітнішу інформацію про наміри окупантів. У цьому також неабияку допомогу народним месникам подавали підпільні організації і групи, місцеве населення.

Маючи в населених пунктах своїх зв'язкових, ковпаківці, наприклад, знали все, що фашисти готували проти них, «завжди могли вчасно змінити маршрут або вжити інших контрзаходів»²³. Командування загону, який дислокувався у Спадщанському лісі на Сумщині, постійно отримувало інформацію від підпільників і населення про підготовку фашистами каральних заходів проти партизанів. Зокрема, протягом листопада 1941 р. підпільники неодноразово повідомляли в загін про те, що ворог стягує з навколишніх районів сили до Путівля. Це дало партизанам змогу зробити висновок про підготовку противником каральної експедиції. Вони побудували лінію кругової оборони, у всеозброєнні зустріли гітлерівців. Два тижні ковпаківці успішно

¹⁸ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1971, стор. 236.

¹⁹ М. І. Кеніна. Серце кликало до бою, К., 1977, стор. 35—37.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 1, спр. 29, арк. 17.

²¹ Там же, ф. 105, оп. 1, спр. 1, арк. 75.

²² История второй мировой войны 1939—1945, т. 6, М., 1976, стор. 168.

²³ С. А. Ковпак. Від Путівля до Карпат, стор. 129.

відбивали натиск карателів. Після того, як ворог одержав підкріплення, командування загону з метою збереження особового складу і дальшого розгортання боротьби прийняло рішення перебазуватись у Хмельські ліси²⁴.

За завданням керівництва шепетівських підпільників, очолюваних Ф. М. Михайловим, на службу в місцеву поліцію поступив ряд членів організації, які незабаром створили там невелику підпільну групу. Маючи своїх людей у карних органах, підпільники контролювали кожний крок окупантів, вчасно передавали у партизанські загони дані про підготовку каральних заходів проти них. Зокрема, влітку 1942 р. патріотам стало відомо, що гітлерівці збираються знищити партизанський загін під командуванням А. З. Одухи. Зв'язкові повідомили партизанів про час початку операції, шляхи слідування карателів, завдяки чому загін вчасно передислокувався і невдовзі розгорнув активну бойову діяльність, перетворившись у велике партизанське з'єднання²⁵.

Постійна увага питанням, пов'язаним з попередженням каральних заходів окупантів, приділялася в партизанських формуваннях Вінницької області, зокрема в загоні під командуванням І. І. Калашника. Починаючи з 1942 р., цей загін здійснював рейди по території багатьох районів Вінницької, Київської, Кіровоградської областей, завдаючи серйозних ударів по фашистських гарнізонах. Гітлерівці посилено полювали за ним. За голову командира вони обіцяли велику грошову винагороду²⁶. Однак загін успішно уникав переслідування ворога, оскільки підпільники і населення завчасно попереджали партизанів про небезпеку. І. І. Калашник дбав про те, щоб мати своїх людей в окупаційних установах, комендатурах, старостатах, поліції і вимагав цього від своїх підлеглих. «Ось, скажімо, сьогодні німці планують облогу, — казав він. — Як ми можемо дізнатися?.. Тільки через нашу людину, що працюватиме там»²⁷. Так, командування загону встановило зв'язки з підпільною комсомольсько-молодіжною групою с. Верхнячки під керівництвом П. Теличенка, яка постачала партизанам інформацію про ворожі війська в районі м. Умані²⁸.

Аналогічна робота, спрямована на своєчасне виявлення намірів гітлерівців, проводилась і в інших партизанських формуваннях, зокрема в загонах під командуванням О. М. Салова, що діяв на Харківщині, та О. Є. Кривця — на Чернігівщині²⁹.

Особливо велике значення мав збір інформації про ворога для рейдуючих партизанських з'єднань. Долаючи величезні відстані по окупованій території, партизани часто діяли поблизу гарнізонів та важливих військових об'єктів гітлерівців, що вимагало особливої пильності та обережності. Тому Центральний Комітет КП(б)У, Український штаб партизанського руху ставили перед штабами партизанських загонів і з'єднань завдання — широко здійснювати розвідувальну діяльність з метою всебічного вивчення маршрутів рейдів. Це питання обговорювалося на нараді членів нелегального ЦК

²⁴ Там же, стор. 30, 43—44.

²⁵ А. С. Доманк, М. И. Сбойчаков. Назв. праця, стор. 72.

²⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 514.

²⁷ М. Дашківський, П. Жук. Партизан Іван Калашник, К., 1977, стор. 13.

²⁸ Там же, стор. 67, 73.

²⁹ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941—1943 гг. Сборник документов и материалов, Харьков, 1965, стор. 255; В. Д. Яценко. Комсомол України в партизанських лавах (1941—1945 рр.), Харків, 1968, стор. 38.

КП(б)У разом з командирами і комісарами ряду партизанських з'єднань 28—29 травня 1943 р. В резолюції наради вказувалося на необхідність «...шляхом проведення глибокої агентурної і військової розвідки вивчити маршрут майбутнього рейду»³⁰. Для цього потрібно було встановити дислокацію ворожих гарнізонів і резервних частин, розгашованих на шляху просування з'єднань, роздобути дані про чисельність ворога, його озброєння, боєздатність і моральний стан, визначити розташування фашистських опорних пунктів, ступінь їх укріпленості та можливі шляхи обходу.

Велику допомогу у зборі такої інформації подавали партизанам підпільники і місцеве населення. Так, під час рейду по лісостеповій і степовій частині України з'єднання під командуванням М. І. Наумова патріоти з багатьох сіл Полтавщини вели розвідку для партизанів за десятки і сотні кілометрів від своїх помешкань. За завданням штабу з'єднання місцеві жителі їздили для збору розвідувальних даних у напрямі Києва, Полтави, в Хорол, Миргород, Решетилівку та інші міста³¹.

Намагаючись за всяку ціну ліквідувати партизанський рух, гітлерівці створили широку мережу спеціальних «шкіл», «курсів», підрозділів, де готували шпигунів, провокаторів та інших «спеціалістів» для проникнення у партизанські загони і з'єднання. Велику роль у їх викритті також відігравали підпільні організації і групи, які встановлювали місцезнаходження шпигунських центрів та інших подібних органів, виявляли осіб, які там працювали і т. д. Наприклад, у програмі львівської антифашистської організації «Визволення Вітчизни» вказувалося на необхідність «стежити за методами роботи ворогів, знати їх ворожі гнізда, керівників тощо»³². Коли для боротьби з партизанами у районі ставки Гітлера «Вервольф» на Вінниччині окупанти перевели в с. Гушинці шпигунську школу особливого призначення, підпільники влаштували туди на кухню М. Герасимчук і Є. Дудник. Вони повідомили штаб з'єднання ім. В. І. Леніна під командуванням А. С. Мичковського про те, що в школі навчалось шістьдесят шпигунів, а через деякий час попередили, що в загін направлено двох зрадників, підготовлених у ній. Це допомогло вчасно знешкодити фашистських лазутчиків³³.

Велику допомогу у викритті шпигунів та інших прихвостнів фашистських загарбників подавали підпільники і місцеве населення партизанам Житомирщини. Наприклад, члени підпільної комсомольської організації, очолюваної М. В. Сокирко, дізналися, що з Новограда-Волинського в с. Краснелівку Ярунського району часто приїзять невідомі, які виявляють підозрілу цікавість до всього, що пов'язане з діяльністю партизанів. Підпільники вистежили їх і передали народним месникам³⁴.

Секретар Житомирського підпільного обкому партії С. Ф. Маликов зазначав, що народ охороняє партизанів, викриває шпигунів, поліцаїв, своєчасно сповіщає про каральні експедиції фашистів. У Словетанському і Олевському районах жителі повідомляли партизанів про появу в селах шпигунів, а мешканці с. Степанівки Лугинського району затримали підісланих фашистами агентів, які мали завдання

³⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, стор. 32.

³¹ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-1876, оп. 8, спр. 66, арк. 29.

³² Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1968, стор. 78.

³³ Іван Безуглий. Тайна «Вервольфа», Вінниця, 1962, стор. 221.

³⁴ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., стор. 110.

розвідати місце дислокації загонів, і передали їх у руки народних месників³⁵.

На Кіровоградщині гітлерівці створили для боротьби з партизанами спеціальний розвідувальний підрозділ. У населені пункти для виявлення радянських патріотів, які подавали допомогу партизанам, а також для збору даних про партизанські загани були заслані шпигуни. За кожного виданого їм партизана гітлерівці обіцяли винагороду в розмірі 10 тис. крб., а також наділ землі та інші пільги. Однак охочих співробітничати з окупантами не знайшлося. За допомогою підпільників і населення партизани знешкодили всю шпигунську мережу гітлерівців, що діяла проти партизанських загонів, які дислокувались в Чорному лісі. Намагаючись дискредитувати партизанський рух в очах місцевих жителів, фашисти вдавались до жахливих, кривавих провокацій. Так, під виглядом партизанів два провокатори вбили в с. П'ятихатки Знам'янського району матір і дитину і розповсюдили листівки про звірства партизанів. Це стало відомо в партизанському загоні під командуванням І. Д. Діброва. Народні месники за участю жителів села викрили провокаторські дії гітлерівців і суворо покарали справжніх злочинців. Шпигуни були схоплені, у присутності мешканців П'ятихаток допитані і знищені³⁶.

Про допомогу населення у виявленні зрадників, шпигунів, провокаторів писав і секретар Волинського підпільного обкому партії О. Ф. Федоров. Завдяки цій допомозі партизани з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова викрили і знищили понад 100 зрадників Батьківщини, у тому числі 40 шпигунів, і розгромили ряд ворожих гнізд, які займалися їх підготовкою³⁷.

Завдяки пильності партизанських спеціальних органів, які у своїй діяльності постійно спиралися на сотні і тисячі добровільних помічників з місцевого населення, фашистським агентам не вдалося здійснити жодного терористичного акту над партизанськими командирами і комісарами³⁸.

Отже, розвідувальна діяльність членів підпільних організацій і груп, усіх радянських патріотів, яка була виявом найтісніших зв'язків народних месників з населенням тимчасово окупованих територій, сприяла успішній бойовій та політико-масовій діяльності партизанських формувань, наближала перемогу над ненависним фашизмом.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 513, арк. 48.

³⁶ Там же, оп. 9а, спр. 27, арк. 72—73; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни, Дніпропетровськ, 1965, стор. 167.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 4, арк. 235; спр. 124, арк. 136.

³⁸ І. І. Слин'ко. Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення, К., 1970, стор. 153.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕХОДУ ПОЛЬЩІ ДО СОЦІАЛІЗМУ

Ю. І. МАКАР (Чернівці)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — головної події ХХ ст. — докорінно змінила хід розвитку людства, відкрила епоху його переходу від капіталізму до соціалізму. «Історичний досвід...» — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю

Великої Жовтневої соціалістичної революції», — неспростовно довів загальну значимість основних законів соціалістичної революції і будівництва нового суспільства, які відкриті марксистсько-ленінською наукою і які вперше втілились у практиці Жовтня, підтвердив необхідність творчого застосування цих законів з урахуванням конкретних умов і особливостей окремих країн»¹.

Жовтнева революція принесла національну незалежність польському народу, який ще наприкінці XVIII ст. втратив свою державність. Вона також безпосередньо вплинула на піднесення боротьби робітничого класу Польщі, всіх трудящих мас цієї країни за соціальне визволення.

Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму вже привертати увагу радянських і польських учених, однак спеціального узагальнюючого дослідження з цієї проблеми в радянській історіографії ще немає, хоч різноманітні її аспекти порушувалися в багатьох працях.

Лише останнім часом видано ряд монографій, автори яких висвітлюють боротьбу польського народу за соціальне і національне визволення у нерозривному зв'язку з боротьбою народів Росії проти самодержавства з кінця XVIII — початку XIX ст. і до перемоги соціалізму в Польщі².

Праці польських істориків, присвячені цій проблемі, умовно можна поділити на дві групи. До першої належать розвідки, в яких йдеться про різні етапи боротьби польського пролетаріату і всіх трудящих спільно з народами Росії за соціальне і національне визволення, яка підготувала ґрунт для переходу Польщі до соціалізму³. До другої — праці про безпосередню боротьбу народних мас за револю-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 16.

² Див., наприклад: *Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815—1917*, М., 1976; *Великий Октябрь и революции 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Опыт сравнительного изучения социально-экономических преобразований в революционном процессе*, М., 1977; *Из истории Великого Октября и последующих социалистических революций. Сборник статей*, М., 1978; *Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость. 1941—1945 гг.*, М., 1978; *Строительство социализма в Польской Народной Республике. Исторические очерки*, К., 1977; Р. А. Ермолаева, А. Я. Манусевич. *Ленин и польское рабочее движение*, М., 1971; И. Л. Петрович. *В. И. Ленин о задачах революционной борьбы пролетариата Польши*, Минск, 1974; П. М. Калениченко. *Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 р.)*, К., 1971; И. С. Яжборовская. *Идейное развитие польского революционного рабочего движения (конец XIX — первая четверть XX в.)*, М., 1973; *Ії ж. Польская рабочая партия в борьбе за развитие революции (середина 1945 — начало 1947 г.)*. — *Из истории народно-демократических и социалистических революций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы*, М., 1977; СССР и Польша. *Интернациональные связи — история и современность*, т. 1—2, М., 1977—1978; А. Мацко. *Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков. 1918—1939 гг.*, Минск, 1972; О. М. Швидак. *Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939)*, К., 1972; В. С. Парсаданова. *Формирование Национального фронта в Польше. 1944—1946*, М., 1972; та ін.

³ *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne pod redakcją Stanisława Kalabińskiego*, t. 1—7, Warszawa, 1970—1975; S. Kalabiński, F. Tych. *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905—1907 na ziemiach polskich*, Warszawa, 1976; J. Holcer. *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1974; *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX—XX w.*, Wrocław, 1976; *Rewolucyjne wystąpienia proletariatu krakowskiego w 1936*, Kraków, 1976; J. Kowalski. *Komunistyczna Partia Polski 1935—1938. Studium historyczne*, Warszawa, 1975; та ін.

ційну перебудову польського суспільства⁴. У зв'язку з відзначенням 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції орган ЦК ПОРП «*Nowe drogi*» опублікував серію статей, підготовлених відомими партійними і державними діячами, насамперед суспільствознавцями, які на фоні всесвітньо-історичного значення Великого Жовтня висвітлюють певні аспекти порушеної проблеми⁵. Серед них слід виділити праці Голови Державної ради ПНР Г. Яблоньського⁶.

Революційно-визвольний рух у Польщі був складовою частиною боротьби народних мас Росії проти соціального і національного гноблення. Якісно вищого рівня він досяг з початком пролетарського етапу визвольного руху, створенням партії більшовиків. В. І. Ленін підкреслював невід'ємне право польського, як й інших народів, на самовизначення. Про це він писав, зокрема, ще 1903 р. у статті «Національне питання в нашій програмі». Однак водночас Володимир Ілліч різко засуджував різні націоналістичні концепції національної незалежності. Він цілком поділяв висновок Мерінга про те, що «...відродження Польщі можливе тільки через соціальну революцію...»⁷, і, викриваючи суть націоналістичних поглядів лідерів ППС, попереджав проти того, щоб «...справді соціалістична партія не розбещувала пролетарську свідомість, не затемнювала класової боротьби, не спокушала робітничий клас буржуазно-демократичними фразами, не порушувала єдності сучасної політичної боротьби пролетаріату»⁸. В його працях всебічно обгрунтовано спільність революційних цілей російського і польського пролетаріату.

Під впливом ленінського лозунга про право націй на самовизначення передові діячі польського робітничого руху дедалі більше переконувалися у тому, що справжнім виразником класових і національних інтересів народних мас їх країни був лише польський пролетаріат, який боровся пліч-о-пліч з робітничим класом інших національностей, передусім російським. Щодо цього видатний польський революціонер і діяч міжнародного робітничого руху Ю. Мархлевський писав: «Найближчі цілі пролетаріату — польського зокрема і пролетаріату країн-загарбників (тобто тих, які свого часу розділили Польщу.— Ю. М.) взагалі — та інтереси польського народу є ідентичними. Пролетаріат і тільки пролетаріат може бути захисником національних інтересів»⁹. Польські революціонери-інтернаціоналісти глибоко усвідомили ленінське положення про те, що «...свобода Польщі

⁴ N. Kołomejczyk. Rewolucje ludowe w Europie. 1939—1945, Warszawa, 1973; його ж. Koncepcje budowy podstaw socjalizmu w europejskich krajach demokracji ludowej (1945—1948).— «Z pola walki», 1975, № 3; B. Syzdek. Początki rewolucji socjalistycznej w Polsce, Warszawa, 1977; A. Przygoński. Z zagadnień strategii frontu narodowego PPR. 1942—1945, Warszawa, 1976; H. Słabek. Rewolucja polska — stadia rozwoju i charakter (1944—1970).— «Z pola walki», 1975, № 3; W. Góra. Przemiany rewolucyjne i walka o utrwalenie władzy ludowej w Polsce.— Rewolucja i władza ludowa w krajach europejskich. 1944—1948, Warszawa, 1972.

⁵ H. Jabłoński. Źródła historyczne Manifestu Lipcowego.— «Nowe drogi», 1977, № 7; A. Werblan. Rewolucja Październikowa a walka narodu polskiego o wyzwolenie.— «Nowe drogi», 1977, № 12; R. Frelek. Rewolucja przebudowy świata.— «Nowe drogi», 1977, № 8; S. Wroński. Na szlakach Wielkiego Października.— «Nowe drogi», 1977, № 11.

⁶ «Nowe drogi», 1977, № 7; Г. Яблонський. История и современность.— СССР и Польша. Интернациональные связи — история и современность, т. I, М., 1977; його ж. Наш праздник.— «Коммунист», 1977, № 14.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 227.

⁸ Там же, стор. 228.

⁹ J. Marchlewski. Pisma wybrane, t. I, Warszawa, 1952, стор. 522.

неможлива без свободи Росії»¹⁰. Багато з них згодом стали активними учасниками Жовтневої революції і зі зброєю в руках захищали її завоювання від внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Росії була, за визнанням відомого польського дослідника, секретаря ЦК ПОРП А. Вербляна, «спільною революцією російського і польського пролетаріату»¹¹. Вона справила величезний вплив на піднесення революційного руху на польських землях. Принципи пролетарського інтернаціоналізму «вкорінювалися у свідомості передової частини польського робітничого класу, стаючи все ефективнішою противагою націоналізмові і шовінізмові, що їх пропагували імущі класи»¹².

Бласне саме відтоді, зазначав А. Верблян, СДКПіЛ стала масовою партією, польський робітничий клас виступив на політичну арену як провідна суспільна сила, а в ППС виділився лівий напрям — ППС-лівіца¹³. Відтоді польський робітничий рух, незважаючи на труднощі, розвивався в напрямку засвоєння основних положень марксизму-ленінізму, їх творчого застосування у революційній боротьбі.

Перша світова війна сприяла появі ряду концепцій розв'язання «польської проблеми». Однак реалізація будь-якої з них не привела б не лише до соціального визволення, а й до надання національної незалежності Польщі. Адже жодна з воюючих сторін не могла створити, на думку Г. Яблоньського, умов для забезпечення справжньої незалежності Польщі¹⁴.

Відновлення національної незалежності Польщі могло стати реальністю в результаті соціалістичної революції в одній із сусідніх великих держав. Однак панівні класи Польщі, боячись революційних виступів народних мас, проводили угодовську політику щодо імперіалістичних країн. Ті ж угруповання, які спиралися на дрібну буржуазію, селянство і навіть частину робітників, щиро прагнули до незалежності країни. Звичайно, їх мрії могли здійснитися лише в разі «пролетарської революції на сході Європи»¹⁵. Проте згадані угруповання не розуміли цього. Тим часом «кожен, хто ослаблював сили революції, віддаляв і перспективу національного визволення — незалежно від його суб'єктивного ставлення до питання про незалежність; кожен, хто служив революції, сприяв і створенню умов для здобуття польським народом незалежності»¹⁶.

Історичний досвід показав, що прогресивних позицій дотримувалися ті кола польського суспільства, які пов'язували свої патріотичні сподівання з перемогою пролетарської революції в Росії, оскільки повалення царизму не забезпечило незалежності Польщі. Щоправда, Тимчасовий уряд під тиском народних мас прийняв відозву «До поляків», у якій намагався виставити себе поборником незалежності Польщі, але при цьому остання повинна була брати участь у війні на боці Росії, укласти з нею «вільний військовий союз» і, крім того, Установчі збори мали дати згоду на проголошення незалежності Польщі. Як бачимо, Тимчасовий уряд не збирався міняти суті колонізаторської

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 254.

¹¹ A. Werblan. Dziedzictwo Wielkiego Października — naszym drogowskazem. — "Z pola walki", 1977, № 3, стор. 12.

¹² Там же.

¹³ Там же, стор. 12—13.

¹⁴ «Nowe drogi», 1977, № 7, стор. 43—44.

¹⁵ Г. Яблоньський. Наш празник — «Коммунист», 1977, № 14, стор. 31. Його ж. Źródła historyczne Manifestu Lipcowego. — «Nowe drogi», 1977, № 7, стор. 44.

¹⁶ Там же.

політики щодо Польщі, яку проводив царизм¹⁷. У виступах на VII (Квітневій) конференції більшовиків В. І. Ленін піддав нищівній критиці відозву Тимчасового уряду «До поляків». А в «Промові про війну» на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, у статті «Завдання революції»¹⁸ та багатьох інших творах він накреслив чітку програму виходу Росії з імперіалістичної війни і укладення демократичного миру. У цій ленінській програмі говорилося і про надання в майбутньому незалежності Польщі.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції новостворений уряд Радянської Росії приступив до розв'язання польської проблеми на демократичних засадах. На II Всеросійському з'їзді Рад після доповіді В. І. Леніна про мир від імені польських соціал-демократів виступив Ф. Е. Дзержинський, який повністю підтримав усі положення ленінського «Декрету про мир» і заявив, що він несе народам соціальне і національне визволення¹⁹.

Хартією свободи й незалежності Польщі став підписаний В. І. Леніним 29 серпня 1918 р. декрет Раднаркому РСФРР, в якому, зокрема, говорилося: «Усі договори й акти, укладені урядом колишньої Російської імперії з урядами Королівства Пруського і Австро-Угорської імперії стосовно поділів Польщі, в силу їх невідповідності принципів самовизначення націй і революційній правосвідомості російського народу, який визнав за польським народом невід'ємне право на самостійність і єдність,— скасовуються безповоротно»²⁰.

Цей акт Радянського уряду закладав міжнародно-правові основи відновлення польської державності. Батьківщина Жовтня високо підняла прапор боротьби за незалежну, єдину і демократичну Польщу. Жовтнева революція, по суті, прорубала двері до незалежності Польщі. У той час створилася така ситуація, за якої польський народ міг не лише здобути національну незалежність, а й ліквідувати соціальний гніт. Однак внаслідок ряду причин, зокрема відсутності марксистсько-ленінської партії, здатної повести за собою трудящих на боротьбу за перебудову суспільства, кращої підготовки політичних сил буржуазії до захоплення влади, невисокої політичної свідомості широких народних мас, включаючи й значну частину робітників, а також втручання імперіалістичних кіл Заходу у польські справи, до влади в країні прийшов не робітничий клас, який вніс найбільший вклад у відновлення її незалежності, а буржуазія.

Відродження державності мало для польського народу важливе значення. Було ліквідовано національний гніт з боку іноземних капіталістів і поміщиків, покладено край переслідуванням польської мови і культури, створено певні умови для їх розвитку. Разом з тим воно на деякий час ослабило гостроту соціальної боротьби, оскільки буржуазна пропаганда лицемірно твердила, нібито здобуття незалежності було єдиною вимогою польського народу, за яку слід йому боротися. Водночас буржуазії вдалося придушити революційні виступи польського робітничого класу²¹.

¹⁷ Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. I, М., 1963, стор. 35—36.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 270—283; т. 34, стор. 217—225.

¹⁹ Ф. Э. Дзержинский. Избранные произведения в двух томах, т. I, М., 1977, стор. 165.

²⁰ Декреты Советской власти, т. 3, М., 1964, стор. 259.

²¹ П. М. Калениченко. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі, стор. 109; «Nowe drogi», 1977, № 7, стор. 45; «Z pola walki», 1977, № 3, стор. 16—17.

Але незалежність Польщі виявилася надзвичайно хиткою, бо її правлячі кола при розв'язанні корінних питань внутрішнього розвитку і міжнародного становища виходили, насамперед, з своїх вузькокласових інтересів. Буржуазія, яка разом з поміщиками захопила владу в країні, не могла розв'язати жодної важливої соціально-економічної чи політичної проблеми, виявилася неспроможною створити умови для розвитку держави, забезпечення її безпеки. Неміцність незалежності міжвоєнної Польщі, її міжнародного становища значною мірою пояснювалася тим, що за межами країни залишилося чимало польських земель, натомість вона поглинула значні території етнічно непольських земель. З усіх великих держав лише Радянський Союз постійно — і до початку другої світової війни і коли вона вже наближалася до кінця — виступав за повернення Польщі її споконвічних земель на півночі і півдні. Проте засліплені ненавистю до СРСР правлячі кола Польщі позбавили її природного союзника.

Однак політичний авангард робітничого класу — Комуністична партія Польщі і ті діячі соціалістичної та селянської партій, які прагнули співробітничати з нею, спростовували вигадки панівних верств щодо «єдності» інтересів поляків, а також щодо того, ніби Радянський Союз є ворогом Польщі. Велике значення мав II з'їзд КПП, який відбувся у вересні — жовтні 1923 р. Він зайняв лєнінську позицію з найважливіших для стратегії і тактики революції питань — ролі партії, гегемонії пролетаріату, союзу робітників і селян тощо²².

Після II з'їзду КПП довелося розв'язувати чимало внутріпартійних проблем, зокрема таких, як боротьба проти фракційності, проявів сектантства. Це негативно впливало на розвиток стратегічної лінії, розробленої з'їздом. Проте за умов посилення внутрішньої реакції та загрози з боку гітлерівської Німеччини КПП, використовуючи досвід інших партій і спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну, почала розробляти концепцію боротьби за революційні перетворення в країні. 30-ті роки стали роками значної активізації робітничого класу, селянства, радикалізації інтелігенції і молодого покоління. Боротьба проти реакції і загрози наступу фашизму створювала передумови для широкого об'єднання людей праці та їх політичних організацій.

Досвід тих років довів, що слід шукати конкретні шляхи перебування суспільства на соціалістичних засадах. У той час КПП вважала, що необхідно боротися за повалення режиму «санації» і створення демократичного уряду, який спирався б на широку коаліцію соціалістів, людовців та інших лівих сил. Навіть у разі невходження комуністів до складу цього уряду він повинен був обмежити вплив реакційних сил та імущих класів, задовольнити основні вимоги трудящих, створити передумови для дальших революційних перетворень²³.

Незважаючи на опір правого керівництва соціалістичної і селянської партій, на базі висунутої КПП програми почали формуватися зародки єдиного робітничого і широкого антифашистського народного фронту. Отже, стратегія і тактика польських комуністів відповідали рішенням VII конгресу Комінтерну і були пройняті турботою про майбутнє Польщі.

Напад гітлерівської Німеччини і втрата Польщею незалежності висунули перед польськими комуністами нагальне завдання — виробити

²² "Z pola walki", 1977, № 3, стор. 17; F. Świetlikowa. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski. 1918—1923, Warszawa, 1968, стор. 279—306.

²³ B. Syzdek. Назв. праця, стор. 40—41; "Z pola walki", 1977, № 3, стор. 17; F. Świetlikowa. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski. 1918—1923, стор. 275—333.

нову програму боротьби за визволення — тепер вже не лише соціальне, але й, насамперед, національне. Необхідно було пов'язувати боротьбу за соціалізм з тими завданнями, які постали в умовах окупації країни і масового знищення гітлерівцями її населення. Поразка польської армії у вересні 1939 р. довела, що ні капіталістичний лад, ні прозахідна політика буржуазних урядів не гарантували польському народові незалежності перед лицем гітлерівської агресії, як раніше не забезпечили його демократичного розвитку.

У роки війни польський народ не припиняв боротьбу проти гітлерівських окупантів і в ім'я визволення батьківщини ніс величезні жертви. Цей факт буржуазія також намагалася використати у своїх цілях. Вона всіляко пропагувала так звану теорію «двох ворогів» Польщі (гітлерівської Німеччини і Радянського Союзу), розраховуючи на їх взаємне виснаження у ході війни. Коли ж подібні розрахунки зазнали краху, виникла ідея посварити СРСР з його західними союзниками²⁴. Немає необхідності доводити шкідливість цих «теорій» для долі польського народу. Справжній порятunek йому завоювали ті політичні сили, які боролися за відновлення незалежності країни ще у 1918 р., виступали проти антинародної політики тодішніх правителів Польщі у міжвоєнні роки, кола, які розуміли, що друга світова війна — це не просто війна між двома ворожими коаліціями, а велика битва за майбутнє світу, що повинна закінчитися перемогою сил прогресу. Це був робітничий клас та його політичний авангард — Комуністична партія.

Незважаючи на важкі умови окупації, майже на всій території країни було створено підпільні групи і організації, члени яких активно боролися проти загарбників. Водночас комуністи вели жваві дискусії щодо програми своїх дальших дій. Найбільш поширеною була точка зору про те, що спочатку слід об'єднати зусилля трудящих у боротьбі проти гітлерівських окупантів, а вже після їх вигнання з території країни здійснити ряд прогресивних соціально-економічних і політичних заходів. Однак окремі комуністи, не враховуючи всієї складності становища, помилково вважали, що необхідно негайно висувати завдання соціалістичної революції. Але всі польські революціонери були одинотайними в тому, що після визволення країни від фашизму в ній не повинен зберігатися довоєнний лад, а також одразу необхідно встановити тісне співробітництво з СРСР²⁵.

Поворотним етапом в історії польського революційного робітничого руху стало утворення в січні 1942 р. Польської робітничої партії. Її виникнення свідчило, що польський робітничий клас готовий боротися не тільки за визволення країни від гітлерівської окупації, а й за перебудову суспільства на демократичних засадах. На відміну від інших партій боротьбу за відновлення незалежності Польщі ППР нерозривно пов'язувала з боротьбою СРСР — головної сили антигітлерівської коаліції — проти фашистської Німеччини і високо оцінювала вирішальну роль Радянського Союзу у другій світовій війні.

Програма докорінної перебудови польського суспільства, висунута ППР, знайшла найповніше відображення в листопадовій 1943 р. декларації партії «За що ми боремося?»²⁶. У ній ППР у загальних рисах

²⁴ З. Клишко. Варшавское восстание. Статьи, речи, воспоминания, документы, М., 1969, стор. 121—125.

²⁵ B. Syzdek. Назв. праця, стор. 43—44; Polska Ludowa. 1944—1950. Przemiany społeczne, Wrocław, 1974, стор. 32—33.

²⁶ Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942—1945. Wybór dokumentów i materiałów, Warszawa, 1958, стор. 140—170.

визначила характер майбутньої держави, накреслила шляхи перебудови економічних та суспільно-політичних відносин на користь трудящих. У цьому ж документі говорилося про ставлення майбутньої польської держави до питання про її кордони — західні і східні — і наголошувалося, що Радянський Союз є природним великим союзником Польщі.

У своїй програмі ППР також підкреслювала, що після виконання зазначених вище завдань робітничий клас і всі трудящі «перейдуть до будівництва соціалістичного ладу»²⁷. В усіх програмних документах ППР наголошувалося, що головною силою національного фронту в боротьбі за здійснення суспільних перетворень будуть робітничий клас та його революційна партія, чим, по суті, визначалася соціалістична перспектива розвитку держави.

Отже, ППР стала першою в історії польського робітничого руху партією, в програмі і практичній діяльності якої поєднувалися класові і національні завдання, боротьба за незалежність із завданнями перебудови суспільства на соціалістичних засадах.

Положення програми ППР в основному підтримували і польські комуністи, які перебували в СРСР. З їх ініціативи, як відомо, навесні 1943 р. було створено Спілку польських патріотів, яка виклала свої погляди у схваленій її I з'їздом декларації. СПП підкреслювала, що «бореться за демократичну Польщу, в якій інтереси народу не будуть підпорядковані інтересам привілейованих, в якій існуватиме справжня влада народу»²⁸.

Переломним моментом у боротьбі ППР та згуртованих навколо неї прогресивних політичних сил за нову, соціалістичну Польщу стало утворення Крайової Ради Народової, а потім Польського комітету національного визволення — перших органів народно-демократичної влади. Маніфест ПКНВ до польського народу, опублікований у липні 1944 р., свідчив про те, що сили народної демократії беруть на себе відповідальність за дальшу долю Польщі. Розпочиналася нова, соціалістична епоха в історії польського народу, про яку Перший секретар ЦК ПОРІІ Е. Герек говорив: «Ставши на шлях соціалістичного розвитку, польський народ розв'язав ключові проблеми свого національного існування, побудував сучасну державу в справедливих з етнічної та історичної точок зору кордонах, гарантував їх безпеку, спираючись на свій власний потенціал і непорушний союз з СРСР та іншими соціалістичними державами»²⁹.

²⁷ Там же, стор. 150.

²⁸ Publicystyka Związku Patriotów Polskich. 1943—1944. Wybór, Warszawa, 1967, стор. 176.

²⁹ «Правда», 30 вересня 1977 р.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В БОРЬБІ ЗА ПОБУДОВУ ОСНОВ СОЦІАЛІЗМУ (1948—1960 рр.)

В. В. СУХАРЄВ (Київ)

Історичний досвід братніх країн соціалістичної співдружності з новою силою підтвердив правоту марксистсько-ленінського вчення про робітничий клас як головну рушійну силу революційних перетворень

і суспільного прогресу, наочно показав, що провідна роль робітничого класу на чолі з його авангардом — Комуністичною партією є найважливішою закономірністю «творення нового, соціалістичного, суспільного ладу...»¹, розсунув горизонти революційної теорії і практики. Цей досвід наших друзів і союзників, вказував товариш Л. І. Брежнев, завжди викликав і викликає величезний інтерес у радянських комуністів, у радянського народу².

Вагомий вклад у скарбницю сукупного досвіду світового соціалізму вніс робітничий клас Чехословаччини. В зв'язку з цим актуальним завданням є конкретно-історичний аналіз боротьби чехословацького робітничого класу за втілення в життя виробленої Комуністичною партією Чехословаччини (КПЧ) генеральної лінії будівництва соціалізму. Проблемі розвитку чехословацького робітничого класу, його місця і ролі в будівництві соціалізму присвячено ряд праць, статей вчених СРСР і ЧССР³. У даній статті зроблено спробу показати розвиток соціальної активності чехословацького робітничого класу в роки будівництва нових соціалізму.

Необхідні умови для розгортання соціалістичного будівництва в Чехословаччині були створені в результаті історичної перемоги робітничого класу, трудящих мас країни над силами реакції в лютому 1948 р., яка завершила цілу епоху класової боротьби чехословацького пролетаріату. В країні перемогла соціалістична революція, вся повнота влади перейшла до робітничого класу. Важливе значення для переходу до будівництва соціалізму мало також проведення глибоких політичних і соціально-економічних перетворень, успішне завершення дворічного народногосподарського плану (1947—1948 рр.). Завдяки піднесенню творчої активності трудящих завдання відбудови народного господарства Чехословаччини було розв'язане. На кінець 1948 р. обсяг промислового виробництва перевищив рівень довоєнного 1937 р. на 8%⁴.

Виходячи з аналізу підсумків політичного і економічного розвитку країни після Лютневої перемоги, пленум ЦК КПЧ в листопаді 1948 р. відзначив успіхи у боротьбі за зміцнення влади робітничого класу і визначив найближчі завдання соціалістичного будівництва.

Розробляючи програму дій на перспективу, КПЧ виходила із загальних закономірностей соціалістичної революції і будівництва нового суспільства, сформульованих марксистсько-ленінською теорією і вперше перевірених на практиці в Радянському Союзі. Водночас КПЧ враховувала конкретно-історичні умови і особливості своєї країни, творчо застосовувала багатий досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 14.

² Л. І. Брежнев. Мир социализма — торжество великих идей, М., 1978, стор. 3.

³ История Чехословакии, т. III. Под. ред. И. Н. Мельниковой, А. И. Недорезова, С. И. Прасолова, Н. А. Шленовой, М., 1960; Народы Чехословакии в борьбе за социализм. Сборник статей, М., 1957; 15 лет свободной Чехословакии. Сборник статей, М., 1960, А. И. Недорезов. Рабочий класс Чехословакии — ведущая сила в создании социалистического общества. — В кн.: Рабочий класс и строительство социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, М., 1977; Н. А. Шленова. Рабочий класс Чехословакии в годы строительства основ социализма (численность, состав, структура), М., 1977; И. М. Мельникова. Стратегия и тактика КПЧ у борьбе за победу социалистической революции (1945—1948 гг.). — Питання історії міжнародного комуністичного і робітничого руху. Ужгород, 1971; Ії ж. Шлях до перемоги соціалістичної революції в Чехословаччині. — З історії зарубіжних соціалістичних країн, К., 1971; Přehled dějin KSČ, Praha, 1976; V. Plevza. Trvalé hodnoty, zv. II. Bratislava, 1976.

⁴ Развитие народного хозяйства Чехословацкой Республики. (Статистические показатели), М., 1958, стор. 13.

Генеральну лінію партії на побудову соціалізму в Чехословаччині виробив IX з'їзд Компартії Чехословаччини, який відбувся 25—29 травня 1949 р. в Празі. У його роботі брали участь 2 068 делегатів з ухвальним голосом і 278 з дорадчим, які представляли 2 311 тис. членів і кандидатів у члени партії, а також делегації 31 комуністичної і робітничої партії, у тому числі делегація КНРС. Майже дві третини делегатів — 1 274 чол.— були робітники⁵.

З звітною доповіддю про діяльність Центрального Комітету і дальші завдання КПЧ виступив голова партії К. Готвальд. Він відзначив, що завдання, поставлені VIII з'їздом КПЧ (березень 1946 р.), партія в цілому успішно розв'язала, було розширено і зміцнено в державі владу трудящих на чолі з робітничим класом, створено необхідні передумови для розв'язання якісно нових завдань — побудови соціалізму в Чехословаччині. У доповіді були сформульовані основні положення генеральної лінії партії⁶ і визначені найближчі завдання, які знайшли відбиття в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства на 1949—1953 роки.

Розроблена КПЧ генеральна лінія будівництва соціалізму передбачала комплексне розв'язання таких кардинальних проблем, як зміцнення і розвиток влади робітничого класу, створення матеріально-технічної бази соціалізму, утвердження і розвиток соціалістичних виробничих відносин, формування соціалістичної свідомості мас на міцному фундаменті марксизму-ленінізму, проведення соціалістичної за змістом культурної революції, розв'язання національного питання, послідовне втілення принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму в зовнішній політиці Чехословаччини і в діяльності партії. Найважливішою умовою успішного розв'язання завдань соціалістичного будівництва було зміцнення керівної ролі робітничого класу на чолі з його політичним авангардом — комуністичною партією в усіх сферах суспільного життя.

Боротьба чехословацького робітничого класу за побудову основ соціалізму проходила в складній міжнародній обстановці «холодної війни», розв'язаної імперіалістичними державами проти країн соціалістичної співдружності, гонки озброєнь, створення агресивного блоку НАТО, воєнних авантур американського імперіалізму.

Основною ланкою в розв'язанні завдань генеральної лінії КПЧ було створення матеріально-технічної бази соціалізму. Визначаючи принципи настанови у корінних питаннях будівництва нового суспільства, КПЧ враховувала своєрідність умов своєї країни. Ще до другої світової війни буржуазна Чехословаччина була економічно розвинутою країною, вона входила в десятку найрозвинутіших промислових держав світу. Промисловість країни на той час давала більше половини всього національного доходу, але вона розвивалась однобічно. Провідними були галузі легкої промисловості (текстильна, швейна, скляна), продукція яких переважно вивозилась за кордон, що вело до залежності від капіталістичного ринку, від крупних монополій іноземних держав.

Матеріально-технічна база, успадкована від довоєнних часів, старого ладу, її обсяг, структура, розміщення не відповідали потребам соціалізму. При розробці генеральної лінії будівництва соціалізму КПЧ взяла курс на соціалістичну індустріалізацію, виходячи з того, щоб забезпечити неухильний розвиток продуктивних сил, здійснити індустріа-

⁵ Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa. V Praze 25.—29. května 1949, Praha, 1949, стр. 149, 538, 541, 544. (Далі — Protokol IX sjezdu KSČ).

⁶ Див.: К. Готвальд. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стр. 317—327

лізацію Словаччини, подолати економічну відсталість ряду чеських областей, забезпечити обороноздатність республіки, соціалістичну перебудову сільського господарства, підвищити життєвий рівень населення.

Цей курс партії знайшов конкретне відображення в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства Чехословаччини на 1949—1953 рр. Підготовка плану розпочалась ще в 1947 р. в народно-господарській комісії ЦК КПЧ, проєкт якого було передано Центральній плановій комісії. Після Лютневої перемоги трудящих Чехословаччини проєкт плану було дороблено і 27 жовтня 1948 р. затверджено Національними зборами як закон про перший п'ятирічний план. Головна увага в плані приділялась виробництву засобів виробництва, насамперед розвитку металообробної промисловості, продукція якої мала зрости за п'ятиріччя на 93%, а також індустріалізації Словаччини⁷. Розкриваючи значення послідовного втілення в життя програми економічного розвитку країни, К. Готвальд підкреслював на IX з'їзді КПЧ, що «...утримати владу і не допустити повернення капіталістичної держави означає кінець кінцем вести господарство краще, ніж капіталісти»⁸. Успішне розв'язання цього завдання залежало насамперед від виконання п'ятирічного плану. В цьому партія бачила ключ до розв'язання завдань створення матеріально-технічної бази соціалізму. Головним тут було соціалістична перебудова і розвиток промисловості. Саме в цю галузь економіки держава спрямувала найбільше капіталовкладень.

Водночас з реконструкцією і розширенням існуючих заводів і фабрик велось будівництво нових промислових підприємств, насамперед металургійної, машинобудівної, енергетичної, хімічної промисловості. Почалось спорудження гіганту чорної металургії — комбінату «Нова гуть» ім. К. Готвальда в Кунціце (поблизу Острави), першого алюмінієвого комбінату (в Словаччині), гідроелектростанції на р. Влтаві (біля м. Слапи), електростанції в Новаках, прокладено багато кілометрів Дороги дружби до кордонів з СРСР⁹. У 1949—1950 рр. було практично завершено націоналізацію промисловості, будівництва і транспорту. Запроваджувалась нова, соціалістична організація виробництва і управління господарством, що ґрунтувалось на виробничо-територіальному принципі. Основною ланкою управління господарством стало національне підприємство.

Успішному економічному й суспільному розвитку сприяла творча ініціатива й активність трудящих. Яскравим свідченням цього було розгортання масового соціалістичного змагання на честь IX з'їзду КПЧ. За ініціативою робітників Вітковицького металургійного комбінату на початку 1949 р. в країні почався масовий рух за перевиконання виробничих планів — рух дарунків республіці, в якому взяло участь близько 230 тис. чоловік¹⁰. Цей рух сприяв розвитку соціалістичного змагання в Чехословаччині і ознаменувався значними виробничими досягненнями: країна одержала надпланової продукції на суму 5.66 млрд. крон¹¹. Успішно виконали зобов'язання трудові колективи Празької, Пльзенської, Остравської та інших областей, робітники Словаччини¹².

⁷ Первый пятилетний план развития народного хозяйства Чехословакии, М., 1950, стор. 171, 192—194.

⁸ К. Готвальд. Назв. праця, стор. 318.

⁹ Див.: Развитие народного хозяйства Чехословацкой Республики в 1949—1953 гг., М., 1955, стор. 21, 24, 37.

¹⁰ История Чехословакии, т. III, стор. 496; Vítězný rok. K páté krajské konferenci KSČ, Ostrava, 1949, стор. 56.

¹¹ Protokol IX. sjezdu KSČ, стор. 507.

¹² "Rude právo", 7, 8 травня 1949; Protokol IX. sjezdu KSČ, стор. 61, 62, 393.

Широкого розмаху набрав рух ударників, зросли ряди учасників соціалістичного змагання. Так, з січня по квітень 1949 р. у чеських областях кількість підприємств, де розгорнулося змагання, збільшилась з 821 до 1 584, а число учасників змагання досягло 232 тис. чол. (11% від загальної кількості робітників промисловості). Кількість ударних бригад зросла до 12 624, а ударників до 65 тис. чоловік. У Словаччині напередодні IX з'їзду КПЧ діяла 2 241 ударна бригада, в яких працювало 17 239 чол., причому третину їх становили жінки¹³.

Високо оцінюючи трудовий ентузіазм робітничого класу, всіх трудящих країни, газета «Руде право» 24 травня 1949 р. писала в передовій статті, що завдяки активності, творчій ініціативі робітників і всіх трудящих була підвищена продуктивність праці, досягнуто великої економії сировини і коштів. У ряді галузей виробництва значно перевиконано план. Найбільших успіхів у виконанні плану 1949 р., випуску надпланової продукції на честь IX з'їзду КПЧ добилися робітники текстильної, швейної, металургійної, металообробної, шкіряної і гумової промисловості¹⁴.

Рішення IX з'їзду КПЧ, заклик з'їзду «Кожен комуніст — ударник» були гаряче сприйняті робітничим класом, як і всіма трудящими країни, викликали нове трудове піднесення. Ще більшого розмаху набрало змагання, воно стало масовим. Соціалістичні зобов'язання серед бригад, колективів підприємств були спрямовані на дострокове виконання і перевиконання завдань п'ятирічки.

За прикладом передовиків і новаторів виробництва на підприємствах країни восени 1949 р. розгорнувся рух ударних змін¹⁵. Він допомагав трудовим колективам виявити резерви на заводах, давав змогу ламати застарілі норми, підвищувати продуктивність праці. В русі ударників, відзначив К. Готвальд в промові при врученні нагород ударникам в Празькому Граді 27 жовтня 1949 р., народжувалася нова, соціалістична людина, впевнена в своїх силах, здатна долати труднощі, хазяїн, патріот¹⁶.

Величезну роботу по організації і розвитку соціалістичного змагання проводили партійні організації КПЧ. Комуністи виступали заспівувачами руху передовиків і новаторів виробництва, виховували актив, поширювали досвід кращих робітників, застосовуючи різні форми і засоби пропаганди і агітації. Партійні активісти виступали пропагандистами нового, передового досвіду організації роботи, показували особистий приклад в боротьбі за успішне виконання виробничих завдань.

Надійними помічниками Комуністичної партії Чехословаччини в цій роботі виступали організації Революційного профспілкового руху, Чехословацької спілки молоді, Союзу чехословацько-радянської дружби та інших масових організацій трудящих. Так, за ініціативою чехословацьких профспілок серед робітничого класу розгорнулося змагання за виконання плану 1949 р. до II з'їзду профспілок, який відбувся 11—15 грудня 1949 р. З'їзд визначив як одне з найважливіших завдань профспілок в будівництві соціалізму — мобілізацію мас на виконання виробничих завдань, організацію і підтримку соціалістичного змагання, всебічний розвиток ініціативи трудящих¹⁷. У передз'їздовському змаганні брали участь тисячі трудових колективів. Сотні

¹³ "Tvorba", 1949, № 49, стор. 1156; Protokol IX. sjezdu KSČ, стор. 230, 393.

¹⁴ "Fakta a cifry", 1949 № 4—6, стор. 33.

¹⁵ "Rudé právo", 28 вересня 1949 р.

¹⁶ Див.: К. Готвальд. Назв. праця, стор. 338.

¹⁷ Protokol II všodborového sjezdu, Praha, 1950, стор. 32—33.

підприємств рапортували про дострокове виконання взятих зобов'язань на честь форуму профспілок*.

В роки будівництва основ соціалізму трудова активність робітничого класу проявлялась в різних формах змагання, новаторства і винахідництва, таких як індивідуальні і колективні зустрічні плани, рух ударників виробництва і комплексних бригад, змагання за честь виробничої марки, рух за звання «Бригада соціалістичної праці» та ін. В середині 1950 р. загальна кількість учасників змагання за індивідуальними зобов'язаннями становила 783 тис. чол., а за колективними — 668 тис. чоловік. На кінець першої п'ятирічки в соціалістичному змаганні брали участь майже 60% працівників промисловості. В країні широкого розмаху набрав рух винахідників і раціоналізаторів виробництва. Вже в першій половині 1949 р. було подано понад 49 тис. раціоналізаторських пропозицій. Загальна сума економії і прибутку від прийнятих раціоналізаторських пропозицій перевищила 1 170 тис. крон. В наступні роки цей рух продовжував зростати: кількість поданих раціоналізаторських пропозицій в 1955 р. становила більше 137 тис., а в 1960 — близько 300 тис.¹⁸

Завдяки самовідданій праці трудящих, організаторської, ідейно-політичної роботи Комуністичної партії вдалося домогтись вже в перші роки п'ятирічки значних успіхів у розвитку економіки країни, зокрема значно перевиконати в 1949 і 1950 рр. встановлені планові завдання в галузі промисловості. Спираючись на досягнуті успіхи у виконанні першої п'ятирічки, ЦК КПЧ на лютневому пленумі 1951 р. розглянув і схвалив нові, підвищені завдання п'ятирічного плану. Водночас партія сміливо викривала недоліки, вказувала шляхи подолання труднощів. Загальнодержавна конференція КПЧ, яка відбулась у грудні 1952 р., аналізуючи розвиток народного господарства за чотири роки першої п'ятирічки, вказала на необхідність подолання диспропорцій у народному господарстві країни, зокрема відставання сировинної та енергетичної бази від потреб промисловості.

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства Чехословаччини був успішно виконаний: обсяг валової продукції збільшився на 93%. Завдяки розширенню і модернізації старих, а також будівництву нових підприємств, насамперед у раніше порівняно відсталих районах Чехії, а також у Словаччині, промисловий потенціал Чехословаччини значно зріс, обсяг промислової продукції перевищив більш ніж удвоє рівень довоєнного 1937 р., а питома вага виробництва засобів виробництва стала переважаючою. Провідною галуззю промисловості країни стало машинобудування, продукція якого за п'ять років збільшилась у 3,3 раза і становила в 1953 р. понад 1/4 обсягу промислової продукції Чехословаччини.

Найбільш високими темпами розвивалась промисловість в Словаччині. За роки п'ятирічки тут стало до ладу 125 нових промислових підприємств. Довоєнний рівень промислового виробництва перевищено в 4,5 раза, а обсяг важкої промисловості — в 7 разів. З відсталої аграрної Словаччина перетворилась у промислово-аграрну частину країни.

* За даними обласних рад профспілок кількість підприємств, які до початку грудня 1949 р. виконали річний план, становила в Празькій області — 822, Брненській — 404, Ліберецькій — 365, Градецькій — 330, Устєцькій — 284, Готвальдовській — 280, Пардубицькій — 245, Остравській — 222, Пльзенській — 221, Карловарській — 142, Йіглавській — 107, в Словаччині — 200. («Rudé právo», 9 грудня 1949 р.).

¹⁸ А. И. Недорезов. Назв. праця, стор. 292; Развитие народного хозяйства Чехословацкой Республики в 1949—1953 гг. Материалы Государственного статистического управления ЧСР, М., 1955, стор. 71; 30 let hospodářského a vědeckotechnického rozvoje ČSSR, Praha, 1975, стор. 63.

Все це знаменувало великий крок вперед по шляху подолання її економічної, соціальної і культурної відсталості¹⁹.

На основі швидкого зростання промисловості і певних досягнень у розвитку сільського господарства за роки першої п'ятирічки стало можливим підвищення матеріального добробуту трудящих Чехословаччини. З 1 червня 1953 р. нормований розподіл продовольчих і промислових товарів замінено розгорнутою торгівлею. Була проведена грошова реформа, яка сприяла оздоровленню фінансової системи Чехословаччини, відкрила нові можливості для посилення матеріального стимулювання виробництва.

Разом з тим КПЧ спрямовувала зусилля трудящих республіки на усунення диспропорцій, що виникли в розвитку окремих галузей народного господарства, здійснила заходи по ліквідації відставання сільського господарства, а також паливної, сировинної та енергетичної бази від потреб промисловості країни. Виконанню цих завдань були підпорядковані однорічні народногосподарські плани на 1954 і 1955 роки.

Х з'їзд КПЧ, який відбувся 11—15 червня 1954 р., підбив підсумки перших років боротьби за втілення в життя курсу на побудову соціалізму і націлив партію, весь чехословацький народ на зміцнення і дальший розвиток основ соціалізму. Як відзначив з'їзд, генеральна лінія будівництва соціалізму в Чехословаччині успішно втілювалась в життя. Спираючись на трудове піднесення робітничого класу, широких народних мас, народна влада переборола численні труднощі, добилась прискорення темпів соціалістичного будівництва. Все це знаменувало великий крок у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, сприяло зміцненню внутрішнього і міжнародного становища країни.

У 1956 р. трудящі Чехословаччини приступили до виконання другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Директиви плану на 1956—1960 рр. були схвалені загальнодержавною конференцією КПЧ у червні 1956 р. Вони виходили з головних завдань, визначених комуністичною партією на цьому етапі: завершити побудову матеріально-технічної бази соціалізму, забезпечити дальше піднесення промислового виробництва на 54% на основі переважного розвитку важкої промисловості, в першу чергу таких її галузей, як паливно-енергетична і хімічна, виробництво та видобуток сировини і матеріалів. Швидшими, ніж в чеських областях, темпами намічено було продовжувати розвиток промисловості в Словаччині. Планом передбачалося дальше підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих: розширити житлове будівництво, підвищити рівень індивідуального споживання майже на третину, забезпечити першочергове задоволення потреб багатодітних сімей, а також розв'язати ряд інших завдань в галузі соціальної політики. У сільському господарстві ставилося завдання завершити соціалістичне кооперування села, збільшити обсяг продукції землеробства і тваринництва на 27%²⁰.

Приступивши до виконання другого п'ятирічного плану, робітничий клас, трудящі країни добились нових трудових звершень. Значних успіхів вони досягли у подоланні тривалого відставання вугільної промисловості, в розвитку машинобудування, транспорту, сільського господарства. Партійні організації КПЧ спрямовували зусилля на викорис-

¹⁹ Развитие народного хозяйства Чехословацкой Республики в 1949—1953 гг., М., 1955, стор. 66—67, 72—73; Чехословацкая Социалистическая Республика, М., 1975, стор. 24.

²⁰ Общегосударственная конференция Коммунистической партии Чехословакии (Прага, 11—15 июня 1956 г.), М., 1957, стор. 288—289; Přehled dějin KSČ, стор. 208—210, 242.

стання резервів виробництва, підвищення продуктивності праці, очолювали боротьбу на підприємствах за якісне виконання планових завдань, за економію матеріалів, удосконалення і краще використання техніки. Дальшого розвитку набрало соціалістичне змагання, рух раціоналізаторів. Зокрема, ширився рух комплексних бригад, ініціаторами якого виступили наприкінці 1950 р. працівники заводів ім. К. Готвальда, ім. Г. Димитрова в м. Брно. Рух комплексних бригад, до яких входили не тільки робітники, але й техніки та інженери, сприяв поширенню кращого досвіду новаторів, оволодінню передовими методами праці всіма членами трудових колективів, впровадженню раціоналізаторських пропозицій, підвищенню рівня конструкторських розробок.

Активну участь у змаганнях брали члени Чехословацької спілки молоді та інших масових організацій трудящих. Молоді робітники були зачинателями руху за ощадливе використання робочого часу. У 1957 р. з ініціативи спілки молоді розгорнувся рух «За молодіжні мільйони»²¹.

Робітничий клас Чехословаччини в боротьбі за побудову соціалізму широко використовував досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі. Творчо застосовуючи передові методи праці радянських новаторів виробництва, чехословацькі робітники домогались значних успіхів у виконанні планових завдань, підвищенні рівня продуктивності праці. Так, шліфувальник заводу ім. Я. Шверми К. Кізлінг після ознайомлення з досвідом майстра московського заводу «Калибр» М. Російського організував на своєму підприємстві першу комплексну бригаду, яка, застосовуючи метод московського майстра, добилася підвищення продуктивності праці, перевиконання виробничих планів. У вугільній промисловості шахтар Я. Міска з м. Острави разом із своєю бригадою вперше застосував з досвіду радянських гірників циклічний графік видобутку вугілля. На чехословацьких підприємствах набули поширення методи роботи радянських токарів П. Бикова і Г. Борткевича, ткалі М. Волкової, Л. Корабельникової та інших²².

За прикладом руху за комуністичну працю в Радянському Союзі наприкінці 1958 р. в Чехословаччині виник рух «Бригад соціалістичної праці». Боротьба за якісне виконання і перевиконання виробничих завдань поєднувалась в ньому із прагненням підвищувати соціалістичну свідомість, розвивати соціалістичний спосіб життя. Ініціаторами цього руху виступили гірники шахти ім. В. Носека з Кладненського вугільного басейну. Після опублікування 1 грудня 1958 р. в пресі їх зобов'язань, змагання за звання «Бригади соціалістичної праці» стало поширюватись по всій країні: в 1959 р. в ньому брало участь 10 015 колективів, а в 1960 р. — понад 39 тис., в яких працювало близько 380 тис. чоловік²³.

Роки другої п'ятирічки Чехословаччини пройшли під знаком дальшого розвитку народного господарства. Соціалістичні виробничі відносини повністю утвердились не тільки в промисловості, але й у сфері фінансів, торгівлі, а також на селі. На початку 1959 р. питома вага соціалістичного сектора в сільському господарстві становила 83% орної землі. Це був визначний успіх на шляху створення великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Частка соціалістичного сектора в 1960 р. у створенні національного доходу становила 95,7%²⁴.

²¹ V. Plevza. Trvalé hodnoty, zv. II, стр. 213.

²² И. Панопогов. В Чехословакии социалистической, М., 1962, стр. 74; «Славян», 1951, № 2, стр. 64.

²³ Z bojů za svobodu a socialismus, Praha, 1961, стр. 237—241; 30let hospodářského a vědeckotechnického rozvoje ČSSR, стр. 66.

²⁴ «Život strany», 1977, № 4, стр. 46, 47.

Виходячи з аналізу якісних змін, що сталися в економічних і соціальних відносинах суспільства, XI з'їзд КПЧ, який відбувся 18—21 червня 1958 р., відзначив, що в Чехословаччині назавжди усунуто експлуатацію людини людиною і в основному побудовані основи соціалізму²⁵. Цей висновок знайшов відображення і в документах загальнодержавної конференції КПЧ, яка проходила 5—7 липня 1960 р. Конференція, підбиваючи підсумки другої п'ятирічки, констатувала, що в Чехословаччині «розширилися і зміцніли соціалістичні виробничі відносини, виросла матеріально-технічна база соціалізму, підвищився життєвий рівень народу, зміцніла його морально-політична єдність; здійснено дальший розвиток соціалістичної демократії, сталися глибокі зміни в усіх галузях життя. Соціалізм в нашій країні переміг»²⁶. Соціалістична власність на засоби виробництва стала тривкою економічною основою суспільства.

Основні завдання другої п'ятирічки в промисловості та в ряді інших галузей були виконані достроково — наприкінці квітня 1960 р. За п'ять років (1956—1960) випуск промислової продукції збільшився на 66% проти 54% за планом. На початок 60-х років в країні була створена потужна матеріально-технічна база соціалізму. На основі соціалістичної індустріалізації велика промисловість розвивалась небаченими в Чехословаччині темпами. Порівняно з довоєнним 1937 р. видобуток кам'яного вугілля збільшився в 1,5 раза, залізної руди — більше, ніж у 3 рази, виробництво електроенергії — майже в 6 разів. За виплавою сталі на душу населення Чехословаччина в 1960 р. випередила Францію, ФРН, Швецію і вийшла на третє місце в Європі і на четверте — у світі²⁷.

Обсяг промислового виробництва за перші десять років після Лютневої перемоги 1948 р. зріс у три рази, а на кінець 1960 р. — в чотири рази²⁸. Соціалістична індустріалізація забезпечувала не тільки могутній розвиток продуктивних сил країни та її обороноздатність, але водночас давала можливість подолати відсталість Словаччини, підвищити матеріальний і культурний рівень народу.

Індустріалізація створила передумови для соціалістичної перебудови села і розвитку великого сільськогосподарського виробництва. Робітничий клас подавав селу всебічну допомогу. Трудове селянство на власному досвіді переконувалось у тому, що об'єднання в колективні єдині сільськогосподарські кооперативи підвищує продуктивність праці, поліпшує умови роботи, забезпечує зростання матеріального і культурного добробуту. КПЧ, втілюючи в життя генеральну лінію будівництва соціалізму, зміцнювала союз робітничого класу і трудяшого селянства, викривала куркулів та інших ворогів соціалістичної перебудови села, боролась за розвиток виробничого кооперування селянських господарств.

В роки другої п'ятирічки успішно завершився процес кооперування в сільському господарстві. На кінець 1960 р. в Чехословаччині було близько 11 тис. укрупнених ЄСГК третього і четвертого типів. Виробничі кооперативи і державні господарства обробляли 90,9% орної землі. На долю соціалістичного сектора припадало 70% валової і 81,5% то-

²⁵ XI съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 18—21 июня 1958 года, М., 1959, стор. 197.

²⁶ Общегосударственная конференция Коммунистической партии Чехословакии (1960), М., 1961, стор. 160.

²⁷ Чехословацкая Социалистическая Республика, стор. 28.

²⁸ "Život strany", 1977, № 4, стор. 47.

варної продукції сільського господарства²⁹. «Історичний досвід підтвердив,— зазначалось в Тезах ЦК КПЧ до 50-річчя Комуністичної партії Чехословаччини,— що і в Чехословаччині кооперування сільського господарства принесло велику користь, було цілком виправданою і необхідною складовою частиною соціалістичної перебудови суспільства»³⁰. Перехід сотень тисяч дрібних селян і середняків на шлях великого кооперативного господарства знаменував собою розв'язання одного з головних завдань соціалістичного будівництва. Досвід Чехословаччини ще раз підтвердив життєвість ленінського кооперативного плану як єдино правильного шляху будівництва соціалістичного сільського господарства.

Переможний наступ соціалізму вів до якісних змін класового складу населення, формування нової соціальної структури суспільства. За роки будівництва основ соціалізму експлуаторські класи в місті і на селі були ліквідовані. В країні залишилися робітничий клас, клас селян і інтелігенція, але в ході боротьби за соціалізм і вони зазнали корінних змін. Загальна кількість населення Чехословаччини зросла з 12,3 млн. у 1948 р. до 13,6 млн. чоловік у 1960 р., а зайнятих у народному господарстві країни (без учнів), відповідно, збільшилось з 5 545 тис. у 1948 р. до 6 063 тис. чоловік у 1960 р.³¹.

Робітничий клас перетворився з експлуатованого і пригніченого при капіталізмі у головного носія політичної влади, у клас, який займає провідне становище в суспільстві і є вирішальною силою соціалістичного будівництва. Індустріальний розвиток республіки супроводжувався зростанням рядів робітничого класу. У 1948 р. на промислових підприємствах працювало (без учнів) 1 279 тис. робітників, а в 1960 р.— 1 760 тис., а кількість робітників-будівельників за той же час збільшилась з 174 тис. до 286 тис. чоловік³².

Глибокі зміни в житті Чехословаччини, визначні успіхи соціалізму в економіці країни і в її суспільному устрої були законодавчо закріплені в новій Конституції, прийнятій 11 липня 1960 р. Національними зборами після всенародного обговорення. Основний Закон держави проголосив Чехословаччину соціалістичною республікою. В цьому документі записано, що ЧССР належить до світового соціалістичного табору, що народи Чехословаччини сповнені рішимості йти вперед пліч-о-пліч з «великим союзником — братерським Союзом Радянських Соціалістичних Республік»³³ та іншими державами соціалістичної співдружності, поглиблювати дружні відносини з іншими країнами світу, жити з ними в дружбі й мирі, своїм прикладом мирного будівництва сприяти перемозі соціалізму в усьому світі. В Основному Законі ЧССР підкреслюється: «Суспільний лад, за який боролись цілі покоління наших робітників і решта трудящих і який з моменту перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції був для них взірцем, під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини став дійсністю і в нашій країні»³⁴.

Історичний досвід боротьби чехословацького робітничого класу під керівництвом КПЧ за побудову соціалізму, весь розвиток братньої Чехословаччини після другої світової війни свідчить про те, що ва-

²⁹ В. В. Мар'їна, Г. П. Мурашко. Путь чехословацкого крестьянства к социализму (1948—1960), М., 1975, стор. 305.

³⁰ "Rudé právo", 25 березня 1971 р.

³¹ Statistická ročenka ČSSR 1977, Praha, 1977, стор. 20.

³² Там же, стор. 27, 28.

³³ Конституция Чехословацкой Социалистической Республики, М., 1961, стор. 3.

³⁴ Там же.

гальні принципи і закономірності соціалістичного будівництва дійсні й для промислово розвинутої країни, цей досвід ще раз підтвердив всепермагаючу силу ідей марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму. Успішний соціалістичний розвиток чехословацького суспільства, підкреслював Генеральний секретар ЦК КПЧ, Президент ЧССР Г. Гусак, «був би немислимий без співробітництва і допомоги, яку нам завжди подавав Радянський Союз і яка є надійною гарантією вільного мирного життя нашого народу, запорукою успішного будівництва соціалізму в нашій країні»³⁵.

Робітничий клас Чехословаччини під керівництвом партії комуністів, втілюючи у життя вироблену IX з'їздом КПЧ генеральну лінію, здійснив в історично короткий строк революційне перетворення суспільства і нині самовіддано і енергійно веде будівництво розвинутого соціалістичного суспільства, вносить гідний вклад у зростання сил соціалістичної співдружності, у торжество справи миру і соціалізму в усьому світі.

³⁵ Нерушимое единство и дружба. Визит в ЧССР советской партийно-правительственной делегации во главе с Генеральным секретарем ЦК КПСС, Председателем Президиума Верховного Совета СССР товарищем Л. И. Брежневым 30 мая—2 июня 1978 года. Речи, документы, материалы, М., 1978, стор. 55.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

КІНОФОТОДОКУМЕНТИ ПРО РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ У РОКИ ДОВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

Кожний документ, кожне свідчення боротьби радянського народу за побудову соціалізму викликають неослабний інтерес у вчених. Вони допомагають їм в усій повноті й багатогранності розкривати великий подвиг радянського народу, який перший у світі застосував на практиці безсмертне вчення марксизму-ленінізму.

Серед різноманітних історичних джерел певне місце належить і кінофотодокументам. Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін, оцінюючи значення документальних фотографій та хронікальних кінокадрів, у бесіді з А. В. Луначарським сказав, що виробництво нових фільмів, пройнятих комуністичними ідеями, які відбивають радянську дійсність, треба починати з хроніки¹.

Серед матеріалів Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР на особливу увагу заслуговують документи про боротьбу робітничого класу республіки за втілення в життя ленінської політики соціалістичної індустріалізації. Кінокадри та фотографії широко відображають трудовий подвиг як окремих робітників, так і цілих виробничих колективів, нові, соціалістичні форми праці.

¹ А. В. Луначарський. Ленін і мистецтво. — У кн.: Ленін про культуру і мистецтво, К., 1957, стор. 517.

Привертають увагу, зокрема, матеріали архіву, що розповідають про кадрових робітників — ветеранів революційних битв, учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Це — фотографії колишньої партизанки, робітниці київського заводу «Червоний гумовик» Жданової (1931 р.), учасника збройного повстання саперів 1905 р. у м. Києві, котельника заводу «Ленінська кузня» М. В. Комарницького (1931 р.), колишніх партизанів, членів робітничої бригади котельного цеху Одеського суднобудівного заводу (1934 р.), колишнього партизана, робітника харківського заводу «Серп і молот» Полтавцева (1932 р.) та багатьох інших². Слід зазначити, що це, так би мовити, виробничі портрети. Вони особливо цінні тим, що показують людину в процесі праці, у звичайній для неї робочій обстановці і, крім того, містять додаткові відомості — знайомлять з технологічним обладнанням підприємств, знаряддями і предметами праці, різноманітними прикметами того часу, розкривають умови і суть трудового процесу, наочно змальовують трудові будні.

Кінофотодокументи розповідають про виникнення і поширення масового соціалістичного змагання, що відбивало нове ставлення до праці, зрослу політичну і трудову активність робітників, результати організаційної і політико-виховної роботи Комуністичної партії, яка спрямовувала творчу енергію трудящих мас на розв'язання найважливіших завдань соціалістичної індустріалізації. Особливий інтерес становлять кінофотодокументи, присвячені зачинателям нового етапу соціалістичного змагання — стахановського руху, що відіграв вирішальну роль у здійсненні накреслених партією планів. Як відомо, Микита Ізотов, вибійник шахти № 1 «Кочегарка» (м. Горлівка), організував дільницю-школу підвищення кваліфікації молодих вибійників шляхом виробничого інструктажу на робочому місці, яка дістала назву «ізотовської школи». У передмові до книги Микити Олексійовича «Мое життя, моя робота» Всеукраїнська редакція «Історії заводів» зазначала, що він є зразком «високої культури праці, більшовицького опанування техніки, безоглядної доблесті і героїзму»³. Кінофотодокументи, серед яких слід особливо відзначити присвячений знатному гірникові документальний фільм «Більшовик» (1933 р.)^{*}, зафіксували Ізотова під час роботи в забої, коли він передавав досвід молодим шахтарям, на уроці математики в Промакадемії, на партійних зборах шахти, на другому зльоті ударників та Вседонецькому зльоті стахановців — майстрів вугілля⁴. Серія фотографій показує М. О. Ізотова на відпочинку та в колі сім'ї⁵.

В архіві зберігається велика кількість кінокадрів та фото, які висвітлюють трудовий подвиг та громадську діяльність Олексія Стаханова — прославленого вибійника шахти «Центральна — Ірміне» (м. Кадіївка). До першої річниці стахановського руху на екрани країни вийшов документальний звуковий фільм «Олексій Стаханов» виробництва Всеукраїнської фабрики «Союзкінохроніка». Стрічка має унікальні

² Центральний державний архів кінофотодокументів УРСР (далі — ЦДАКФФД УРСР), од. зб. 4-16618, 2-31660, 2-33704, 2-32575, 2-32576, 4-11617 тощо, усього 13 одиниць зберігання.

³ Микита Ізотов. *Мое життя, моя робота*, Харків, 1934, стор. 10.

^{*} Фільм «Більшовик» знято на Всеукраїнській фабриці «Союзкінохроніка» (нині — Українська студія хронікально-документальних фільмів) до 16-ї річниці Великої Жовтня. Окремі кінокадри з цього фільму, зокрема «Партійні збори на шахті», було вміщено в № 73 (114) газети «Механизированный забой».

⁴ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 2254, 2-33651, 4-12063, 4-13746, 2-10042, 2-36557, 2-9806, 2-745, 2-22211, 2-37017, 0-97250, 2077, 2248-V.

⁵ Там же, од. зб. 2-10038, 2-33826, 4-14069, 2-38390, 2-46471, 0-97249.

кадри, де Стаханов знятий у забої в ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. в момент встановлення ним світового рекорду видобутку вугілля за одну зміну⁶. Ось як про це згадував сам гірник: «...Зробив на 35—40 сантиметрів підбій у невеликому прошарку... Мій молоток аж грав у руках, глибоко врізаючись у пласт і відвалюючи вугілля цілими брилами... Вугільний пил скрипів на зубах, піт лив градом і з мене, і з кріпильників, які ледве встигали ставити за мною стояки, але я не відчував ніякої втоми. Мені було весело, хотілося співати, протягом усієї зміни не залишало почуття радісного піднесення»⁷.

Кінофотодокументи показують О. Г. Стаханова під час обміну досвідом роботи з гірниками та робітниками Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова, засідання Державної кваліфікаційної комісії, святкування другої річниці стахановського руху на шахті «Центральна — Ірміне» та під час Вседонецького зльоту стахановців — майстрів вугілля. У кінокадрах та на фото відображено участь О. Г. Стаханова в роботі 8-го Всесоюзного з'їзду Рад та 14-го з'їзду Рад УРСР (січень 1937 р.)⁸. Привертає увагу фотографія (од. зб. 2-37194), що зафіксувала знатного шахтаря в момент, коли парторг ЦК ВКП(б) на шахті К. Г. Петров знайомив Олексія Григоровича з планом реконструкції гірничого селища (1937 р.). Зберігаються також портрети О. Г. Стаханова, зроблені в 1935—1936 рр.⁹.

З групових привертають увагу знімки, на яких учасники Першої Всесоюзної наради робітників і робітниць-стахановців (О. Г. Стаханов, М. О. Ізотов, П. Ф. Кривонос та інші) сфотографувалися з наркомом важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе (од. зб. 2-6856, 2-42665).

Піонером стахановських методів праці на залізничному транспорті був машиніст паровозного депо Слов'янсько-Донецької залізниці комсомолець Петро Кривонос. На фото — П. Ф. Кривонос на паровозі «ФД-20-81», що його передали знатному машиністу робітники Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, він же — під час голосування за схвалення проекту Конституції УРСР на надзвичайному 14-му з'їзді Рад республіки¹⁰.

Кінофотодокументи розповідають і про перших послідовників стахановського руху на Україні. В архіві містяться відомості про парторга дільниці «Никанор-Схід» шахти «Центральна — Ірміне» М. Д. Дюканова, який у ніч з 3 на 4 вересня 1935 р. нарубав за зміну 116 т вугілля і перевершив рекорд О. Г. Стаханова. Його сфотографовано під час засідання Державної кваліфікаційної комісії (1936 р.)¹¹.

Документальний фільм «Герой Криворіжжя» (од. зб. 2197) присвячено бурильнику шахти «Першотравнева» М. К. Тинку, який видобував за зміну близько 1000 т руди замість 100—150. За раціоналізаторські прийоми буріння М. К. Тинок був нагороджений орденом Леніна. Кінокадри зафіксували знатного стахановця на трудовій вахті в забої, на урочистих зборах, присвячених його вшануванню, а також у колі сім'ї та під час відпочинку¹².

⁶ Там же, од. зб. 1977.

⁷ О. Г. Стаханов. Життя шахтарське, К., 1973, стор. 40—41.

⁸ ЦДАКФД УРСР, од. зб. 2044, 0-97237, 0-97238, 0-97345-97347, 2-32616, 0-97241, 0-97242, 2-32686; 1977, 2-34561, 2-34926, 2-30887, 34920, 0-11347, 2-34952.

⁹ Там же, од. зб. 2-34523, 2-32864, 2-34499, 0-97240, 2-32865; 2-9603, 2-34228, 2-46444, 2-17219, 2-32683, 2-32863, 2-39720, 2-57223, 2-57224, 4-13296.

¹⁰ Там же, од. зб. 2-34643, 0-10697, 2-32866.

¹¹ Там же, од. зб. 1977, 0-97239.

¹² У кінолетописи. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923—1941), К., 1969 (тут помилково вказано прізвище Тинк, а не Тинок).

Ініціатором всесоюзного змагання сталеварів став бригадир Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча комсомолец Макар Мазай, який 14 жовтня 1934 р. скоротив тривалість плавки з 9 до шести з половиною годин. На фото він знятий біля мартенівської печі, на засіданні 14-го з'їзду Рад УРСР та під час виступу перед робітниками свого заводу із звітом про роботу 8-го Всесоюзного з'їзду Рад, делегатом якого Макар Микитович був обраний¹³. Рух ударників і стахановців, застрільниками якого виступали комуністи, комсомольці і кадрові робітники, набираючи дедалі більшого розмаху, охопив різні галузі промисловості.

Кінофотодокументи висвітлюють трудовий ентузіазм комсомольців, їх участь у суботниках, зокрема на Харківському електромеханічному заводі (1928 р.), вінницькому заводі «Молот» (1929 р.) тощо¹⁴. 25 січня 1930 р. ЦК ЛКСМУ звернувся до комсомольців республіки із закликом поїхати на шахти Донбасу: «Радянському Союзу потрібний тепер метал та вугілля, без них неможливий розвиток надалі промисловості і народного господарства,— підкреслювалося у відозві.— Ось чому увагу цілого робітничого класу тепер приковано до Донбасу... Саме тому комсомол вимагає від кожного комсомольця зразків соціалістичної праці... Посилаючи тебе на Донбас, Центральний Комітет певний, що ти не зрадиш революційних традицій робітничого класу і комсомолу, станеш справжнім будівником соціалізму, станеш у першу чергу бійцем на вугільному фронті і доведеш свою відданість справі робітничого класу, справі його партії — ВКП(б)»¹⁵. Документи широко відобразили масовий похід молоді на роботу в шахти Донбасу.

Січень 1930 р., м. Вінниця. 150 юнаків одержують путівки в окружньому комітеті ЛКСМУ. Мітинг на вокзалі, грає червоноармійський оркестр, тут же імпровізована трибуна, на якій змінюють один одного промовці. Все це зафіксовано в документах¹⁶.

Серія документів розповідає про укладання договорів на соціалістичне змагання між колективами підприємств, зокрема, київського суднобудівного заводу «Ленінська кузня» та Сумського машинобудівного ім. М. В. Фрунзе (1929 р.), Єнакіївського та Дніпропетровського ім. Ф. Е. Дзержинського металургійних заводів (1930 р.), Вінницької та Дніпропетровської взуттєвих фабрик (1931 р.), Південно-Східної та Південної залізниць (1934 р.)¹⁷.

Документи знайомлять також з прийняттям робітниками соціалістичних зобов'язань, обговоренням їх у цехах, висвітлюють хід змагання на заводах¹⁸. З цієї серії спинимось на фото (од. зб. 2-35201), де знято бригаду молодих робітників — котельників Харківського машинобудівного заводу ім. Т. Г. Шевченка. Члени бригади в цеху обговорюють пункти нового колективного договору про соціалістичне змагання. Фотодокумент наочно зафіксував трудову активність робітничого класу України, викликану успіхами соціалістичного будівництва. Він може бути використаний дослідниками для доповнення і конкретизації текстового матеріалу.

¹³ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 2-28601, 2-30887, 2-46431, 0-11347, 2-34566, 2-68336, 2-68362.

¹⁴ Там же, од. зб. 4-6511, 1385-III, 2604-V, 2-7819.

¹⁵ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932), К., 1966, стор. 268.

¹⁶ ЦДАКФФД УРСР, од. зб. 1442-II, 1485-III, 0-7532, 2-32414.

¹⁷ Там же, од. зб. 1410-I, 3053-II, 3060-VII, 5-28.

¹⁸ Там же, од. зб. 1413-I, 1447-I, 1480-I, 1491-II, 1523-IV, 3059-III, 3060-VIII, 3060-IX, 3053-IV, 1532-IV, 0-97325.

Кінокадри і фотографії свідчать, що соціалістичне змагання сприяло зміцненню братерських зв'язків і виробничої співдружності робітників України та інших радянських республік, непорушної дружби народів СРСР. Так, в архіві зберігається кіносюжет (од. зб. 3053-V), що знайомить нас з підписанням договору про соціалістичне змагання між колективами заводів «Рускабель» (Москва) та «Укркабель» (Київ). Ця подія відбулася у Києві в 1931 р. Фотодокументи зафіксували також підписання договору про соціалістичне змагання, який уклали між собою шахтарі Донбасу та нафтовики Закавказзя в 1931 р. (од. зб. 0-1305).

Обмін передовим досвідом між робітниками братніх республік, який сприяв впровадженню прогресивних методів праці у всіх галузях промисловості країни, також широко висвітлено в документах. На фотографіях, що зберігаються в архіві, зафіксовано моменти прибуття до Харкова делегацій московських металістів, друкарів і текстильників Західно-Сибірського краю, перебування групи московських робітників-ударників на Дніпрогесі та представників тресту «Південне Кавказвугілля» на I Всесоюзній технічній конференції, що проходила в м. Сталіно в 1932 р.¹⁹

У документах відбито вручення перехідних Червоних прапорів передовим підприємствам, цехам, окремим бригадам. На фото — мостовий цех Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського, нагороджений Прапором ВУЦВКу за відбудову Кічкаського мосту (1929 р.), доменний цех Сталінського металургійного заводу, нагороджений перехідним Червоним прапором (1930 р.) і шахта «Чайкіне», якій 1 травня 1931 р. було вручено перехідний Червоний прапор від Всеукраїнського установчого з'їзду Спілки робітників вугільної промисловості.²⁰

Поряд з цими документами є чимало кінокадрів і фотографій, які відобразили боротьбу робітничого класу за зміцнення трудової дисципліни, непримиренне ставлення до прогульників, ледарів, бракоробів. Так, на Київському машинобудівному заводі «Більшовик» було створено так звану «чорну» касу для тих, хто забув про робітничу честь. На ній прикріпили плакат «Ганьба і сором тим, хто одержує тут зарплату» (1931 р.). Такі ж дошки ганьби було встановлено на Миколаївському суднобудівному та Сталінському металургійному заводах.²¹ Робітники проводили на підприємствах мітинги, присвячені боротьбі з браком, проривами, втратами робочого часу. В архіві зберігаються знімки таких мітингів на харківських заводах «Електросила» (1929 р.) та паровозобудівному (1930—1931 рр.), на шахті № 5 в Алчевському районі на Донбасі (1931 р.), Дніпропетровській швейній фабриці ім. В. В. Володарського (1933 р.), на київському суднобудівному заводі «Ленінська кузня» (1934 р.).²²

Широке відображення у кінофотодокументах дістала творчість винахідників і раціоналізаторів. На фотографіях і кінокадрах можна побачити робітника київського заводу «Укркабель» Є. О. Глуського, який сфотографований біля сконструйованого ним приладу для випробування міцності проводів і кабелю (1932 р.); робітники того ж заводу тов. Довженко і Хереско демонструють винайдений ними апарат для шліфування алмазів (1932 р.); інженери 5-ї Харківської взутте-

¹⁹ Там же, од. зб. 2-23097, 2-43208, 1384-1, 2-23100, 4-8245, 2-15206, 2-407.

²⁰ Там же, од. зб. 1422-II, 1453-I, 1520-II.

²¹ Там же, од. зб. 1511-III, 1455-I, 2-31636.

²² Там же, од. зб. 1411-II, 1499-II, 2-6513, 1522-II, 2-5919, 2-12677.

вої фабрики Б. С. Коган і Н. Г. Белановський випробовують новий прес-конвейер власної конструкції (1935 р.); робітник Харківської панчішної фабрики тов. Яценко — за винайденим ним верстатом для різання голок (1932 р.) тощо²³.

Кінофотодокументи розповідають також про масове підвищення кваліфікації робітників, різні форми технічного навчання, про передачу виробничого досвіду кадровими робітниками молоді. Висвітлюється робота гуртків технічної освіти, курсів майстрів соціалістичної праці на різних промислових підприємствах республіки, зокрема на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського (1933 р., 1935—1936 рр.), київському заводі «Червоний екскаватор» (1936 р.), Миколаївському суднобудівному заводі (1936 р.) та на підприємствах м. Харкова — електромеханічному, паровозобудівному (1933—1936 рр.) та інших заводах²⁴.

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу залученню робітників до участі в управлінні виробництвом. Найяскравішою формою такої участі були виробничі наради, на яких розв'язувалися основні проблеми роботи підприємств. Діяльність окремих нарад відбито у кінофотодокументах, наприклад, на Дніпродзержинській аглофабриці (1935 р.), шахті «Центральна заводська», що на Донеччині (1934 р.), на Краматорському металургійному заводі ім. В. В. Куйбишева (1934 р.), київських заводах «Більшовик» (1932 р.) та «Червоний екскаватор» (1936 р.), Миколаївській взуттєвій фабриці № 2 (1933 р.), на Харківському заводі текстильного машинобудування ім. Т. Г. Шевченка (1934 р.) тощо²⁵.

У документах відображено участь робітників у зльотах і конференціях, присвячених проблемам організаційного й технічного вдосконалення різних галузей виробництва, методичним питанням. Це, зокрема, кінофотодокументи про роботу професійних форумів металургів, машинобудівників, шахтарів, будівельників, транспортників, харчовиків у Вінниці (1935 р.), Могилеві-Подільському (1935 р.), Дніпродзержинську (1932 р.), Дніпропетровську (1932—1933 рр.), Кривому Розі (1931, 1933 рр.) тощо²⁶.

Цікаво розповідають кінофотодокументи про героїчну працю жінок, які пліч-о-пліч з чоловіками брали активну участь у реконструкції народного господарства. Багато з них відзначені високими урядовими нагородами. Це — прославлені бригадири бетонниць, які працювали на будівництві Дніпрогесу, М. Білик і Є. Романько, очолювана тов. Жуковою ударна бригада робітниць, що споруджувала ТЕЦ Маріупольського металургійного заводу «Азовсталь», електрозварниця Сталінського металургійного заводу Бестровська (1934 р.), стахановка Одеської джутової фабрики тов. Кравець-Кравчук (1936 р.) та ін.²⁷ Засобами української кінофотодокументалістики можна створити велику портретну галерею робітників — ударників праці, переможців соціалістичного змагання, командирів виробництва, чия самовіддана праця була відзначена високими урядовими нагородами²⁸.

²³ Там же, од. зб. 2-14815, 2-4383, 2-33583, 2-43056, 2-9251, 2-5371.

²⁴ Там же, од. зб. 2-11940, 2-33820, 2-15542, 2-6634, 2-6323, 2-5156, всього 58 одиниць зберігання.

²⁵ Там же, од. зб. 2-10669—10671, 2-42695, 2-16011, 2-15921, 2-15817, 2-67691 тощо, всього 19 одиниць зберігання.

²⁶ Там же, од. зб. 2-1026, 2-1765, 2-23301, 2-9660, 4-1028, 2-13184, 5-647 тощо, всього 63 одиниці зберігання.

²⁷ Там же, од. зб. 2-9849, 2-12958, 2-14540, 2-957, 2-22944.

²⁸ Там же, од. зб. 2-9822, 2-24297, 2-34247, 2-9955, 2-9571, 2-32555, 2-35230, 2-14777, 2-24295, 2-31816, 2-23113, 2-35261, 2-35272, 2-23133.

Кінофотодокументи є одним із засобів пізнання дійсності і можуть бути з успіхом використані в історичних дослідженнях, по-перше, як джерело, що несе відомості про ту чи іншу подію, і, по-друге, як ілюстрація фактів, що викладаються в праці. Особливого значення набуває робота з кінофотодокументами при підготовці багатотомних узагальнюючих видань, призначених для найширших читачьких кіл. Добре в цьому плані була поставлена справа Головною редколегією 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», редакціями тематичних альбомів та спеціальних кіноальбомів, у яких подано добірку унікальних кінодокументальних матеріалів, у тому числі й з фондів Центрального державного архіву кінофотодокументів УРСР. Досвід їх з успіхом може бути використаний багатьма дослідниками. Це особливо актуально нині, коли радянський народ відзначає 50-у річницю першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Приклад героїв перших п'ятирічок надихає трудівників сьогодення на нові й нові виробничі звершення, нагадує, як вказується в постанові ЦК КПРС «Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР», що «історія радянських п'ятирічок — це історія... створення робітничого класу, кваліфікованих кадрів в усіх галузях господарства...»²⁹.

²⁹ «Радянська Україна», 18 березня 1979 р.

Замітки

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)
**РОЗВИТОК ІНІЦІАТИВИ
РОБІТНИКІВ УРСР У РОЗРОБЦІ
ТА ВИКОНАННІ ЗУСТРІЧНИХ ПЛАНІВ
(1966—1975 рр.)**

Соціалістичне змагання є найефективнішою формою підвищення творчої ініціативи мас. Воно дає можливість «дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, роз-

горнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело»¹. Свої функції (економічну, соціальну та виховну) змагання виконує тільки тоді, коли воно правильно організоване. «Наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі, — підкреслював В. І. Ленін, — організувати змагання»². Особливої актуальності набуває аналіз окремих форм організації соцзмагання, зокрема зустрічного планування.

У промові на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар нашої партії Л. І. Брежнєв наголосив: «Вся країна наслідуює такий чудовий почин, як рух за прийняття зустрічних планів»³. Зустрічне планування, як форма організації соціалістичного змагання, зародилося в роки першої п'ятирічки. Влітку 1929 р. з цією ініціативою виступив колектив Московського електростанції⁴. Незважаючи на деяку організаційну недосконалість, зустрічне планування у початковий період його розвитку відіграло велику роль у розвитку творчої ініціативи і трудового ентузіазму робітників.

Відродження та удосконалення зустрічного планування почалося в роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок, коли партія взяла курс на інтенсивний розвиток економіки країни. На вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що головним завданням, яке стоїть перед радянською економікою, є підвищення ефективності виробництва⁵. З особливою глибиною ця проблема була розкрита Л. І. Брежнєвим на XXIV з'їзді КПРС. Відзначивши, що «більш обмеженими стають... екстенсивні фактори зростання народного господарства», Леонід Ілліч водночас наголосив, що «суть проблеми полягає в тому, щоб на кожну одиницю затрат — трудових, матеріальних і фінансових — добитися

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 189.

² Там же.

³ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1976, стор. 93.

⁴ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964. Документы и материалы профсоюзам, М., 1965, стор. 475.

⁵ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі — КПСС в резолюциях...), т. 8, М., 1972, стор. 517.

істотного збільшення обсягу виробництва і національного доходу»⁶.

За роки восьмої п'ятирічки у промисловості УРСР було введено у дію понад 7,5 тис. механізованих, автоматизованих та напіваавтоматизованих ліній, комплексно механізовано і автоматизовано 310 підприємств, 2500 цехів та дільниць⁷. У дев'ятій п'ятирічці витрати коштів на придбання нової техніки становили 3,8 млрд. крб., тобто в 1,4 раза більше, ніж у восьмій п'ятирічці. Було знято з виробництва 1,7 тис. застарілих видів машин та устаткування⁸. Таким чином, автоматизація і механізація визначили основний напрям зустрічного планування, а головним змістом цієї форми соцзмагання стала боротьба за максимальне використання техніки.

Головною ланкою у зобов'язаннях колективу, в його зустрічних планах були і є індивідуальні зобов'язання учасників змагання. Саме їх удосконалення з ініціативи мас «знизу» поклато початок зустрічному плануванню в його сучасних формах. Вже на початку восьмої п'ятирічки з ініціативою розробки особистих комплексних планів підвищення продуктивності праці виступило багато передовиків виробництва. Зокрема, в 1966 р. таку ініціативу висунув новатор, ударник комуністичної праці токар Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе Е. Ф. Ковальов. Його девіз: «П'ятирічка країни — моя п'ятирічка» став девізом кожного фрунзенця⁹.

Особисті комплексні плани відрізнялися від звичайних індивідуальних соціалістичних зобов'язань більш інтенсивним пошуком внутрішніх резервів виробництва, глибоким науковим обґрунтуванням, доведенням до кожного робітника розрахунків того, скільки нормогодин він повинен відпрацювати протягом дня, місяця, року, щоб виконати особистий план. Особисті плани приймалися вже не після затвердження державних планових завдань, як це було раніше, а одночасно з їх розробкою. Останнє дуже важливо, оскільки раніше базою для прийняття соціалістичних зобов'язань були державні плани. У нових умовах базою став безпосередній пошук невикористаних резервів. Зобов'язання перестали бути твердо прив'язаними до плану. Сам по собі характер їх розробки стимулював розвиток творчої ініціативи і активності трудящих.

Особисто-комплексне планування поширилося в УРСР у ході ювілейного змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня. Особливо масового характеру воно набуло на харківських електромеханічному, транспортного машинобудування ім. Малишева, тракторному ім. Орджонікідзе¹⁰ та інших підприємствах міста. В 1969 р. на Дніпропетровському агрегатному заводі з ініціативи робітників В. С. Жбанчикова, П. З. Седлека, В. А. Белова, П. К. Меркулова розгорнулося змагання за підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці. У ньому взяло участь 2170 робітників. План 1969 р. завод виконав достроково, продуктивність праці на ньому зросла на 9,4%, заробітна плата — на 6,9%, з фонду матеріального заохочення було виплачено 78 тис. крб.¹¹

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 63.

⁷ Див.: XI з'їзд професійних спілок України. Стенографічний звіт, К., 1973, стор. 21.

⁸ Див.: XXV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, К., 1976, стор. 23.

⁹ Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — ОА УРРПС), ф. 2605, оп. 8, спр. 5367, арк. 86.

¹⁰ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 4963, арк. 20; спр. 6558, арк. 24, 21.

¹¹ Там же, спр. 6575, арк. 44.

Під впливом науково-технічної революції та економічної реформи якісно змінився і зміст соціалістичних зобов'язань. Якщо раніше основна увага приділялась кількісним показникам, то в нових умовах на перший план висуvalася якість праці та якість продукції, зниження собівартості та інші показники. Зокрема, у соцзобов'язаннях на 1970 р. колектив складального цеху Запорізького заводу «Комунар» передбачив підвищення продуктивності праці на 12,1%, порівняно з 1969 р., зниження витрат від браку на 25% та ін. І все це — за рахунок введення наукової організації праці, механізації виробництва, кращого використання робочого часу, підвищення кваліфікації робітників¹².

Збільшення питомої ваги якісних показників в індивідуальних та колективних соцзобов'язаннях відбувалося у відповідності з рішеннями XXIII з'їзду КПРС, який вказав на необхідність поліпшення якості продукції, як на одне з найактуальніших завдань¹³.

Проте в організації соціалістичного змагання в роки восьмої п'ятирічки мали місце суттєві недоліки. На деяких підприємствах соцзобов'язання приймалися після затвердження державних планів. Цим гальмувався об'єктивний процес органічного злиття державного планування і змагання.

Дальший розвиток виробничих відносин в умовах НТР, поглиблення господарської реформи, удосконалення системи морального та матеріального стимулювання стали основою для поліпшення організації соціалістичного змагання і подолання недоліків. Величезну роль у цьому процесі відіграла Постанова ЦК КПРС від 31 серпня 1971 р. «Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання», в якій вказувалося на необхідність поліпшення практики розробки і прийняття соцзобов'язань. «Соціалістичні зобов'язання колективів, — зазначалося в ній, — повинні формуватися, виходячи з цілей і завдань, поставлених перед підприємствами і галузями.., і вбирати в себе індивідуальні зобов'язання і пропозиції робітників, ...виражати їх ініціативу і досвід, спонукати трудящих до творчості, кращого використання наявних резервів і можливостей»¹⁴. ЦК КПРС суворо засудив таку практику, коли окремі керівники підприємств, міністерств і відомств приховують значні резерви і можливості, не закладають їх у плани, а пізніше беруть підвищені зобов'язання, що створює певні труднощі в плануванні, матеріально-технічному постачанні, призводить до негативних наслідків у вихованні людей. Центральний Комітет вказав шлях до подолання недоліків: «При порівнянні підсумків змагання різних колективів необхідно насамперед враховувати напруженість прийнятих і виконаних планів»¹⁵.

Рішення ЦК КПРС знайшли широкий відгук серед трудящих. Реальним втіленням в життя положень, висунутих у Постанові, стало зустрічне планування в його сучасній формі. Л. І. Брежнев охарактеризував його як одне «із знаменних явищ наших трудових буднів»¹⁶. Суть зустрічних планів полягає в тому, що вони «перевершують початкові цифри наших відомств»¹⁷.

Відмінність зустрічного планування 70-х років від 30-х років полягає в тому, що воно органічно поєднало в собі процес планування і

¹² ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6605, арк. 3.

¹³ Див.: КПСС в резолюциях..., т. 9, М., 1972, стор. 28.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін, КПРС про соціалістичне змагання, К., 1974, стор. 292.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 132.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 260.

змагання, ініціативу має «знизу» з державним керівництвом «зверху». Якщо в 30—60-х рр. поняття «зустрічний план», «соціалістичні зобов'язання» були по суті тотожні, то в дев'ятій п'ятирічці значимість зустрічних планів зросла до рівня державних, тому що вони не просто існували паралельно з державним планом, як це було раніше, але самі отримували, після затвердження їх вищестоящою інстанцією, силу і значення державних планів, ставали головним законом життя трудових колективів. Історично сучасне зустрічне планування є прямим продовженням досвіду розробки соціалістичних зобов'язань одночасно з розробкою державних планів, на базі максимального використання внутрішніх резервів виробництва, набутого на підприємствах республіки вже в роки восьмої п'ятирічки. У дев'ятій п'ятирічці зустрічні плани трудових колективів скрізь стали розроблятися з урахуванням зустрічних планів і зобов'язань всіх підрозділів підприємств, що дозволило зробити плани дійсно напруженими, а їх виконання — даючим максимальний ефект. Саме напруженість плану та ефективність його виконання трудовим колективом стали головними критеріями визначення переможців у соцзмаганні в роки дев'ятої п'ятирічки.

Такий порядок організації зустрічного планування було закріплено і розвинуто у листі Держплану СРСР, Держкомпраці, ВЦРПС від 16 січня 1974 р. «Про порядок розробки та обліку виконання зустрічних планів підприємства (виробничого об'єднання) на 1974 р.»¹⁸, який свідчить про те, що зустрічне планування стало справою державного значення.

Слід зазначити, що зустрічні плани колективів підприємств стали розроблятися ще до опублікування Постанови ЦК КПРС від 31 серпня 1971 р. «Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання». Цьому передувала велика організаторська робота, піднесення творчої ініціативи трудящих, що знайшло свій вияв, насамперед, у дальшому розвитку особисто-комплексного планування. На початку дев'ятої п'ятирічки з таким почином виступили робітники Московського електромашинобудівного заводу «Динамо». Їх досвід було схвалено і рекомендовано до поширення у резолюції VI пленуму ВЦРПС, який відбувся 16 жовтня 1974 р.¹⁹

Ця та інші ініціативи були творчо акумульовані трудящими УРСР. З починком дострокового виконання особистих завдань дев'ятої п'ятирічки виступило багато передовиків виробництва республіки.

У 1972 р. за особистими комплексними планами під девізом «П'ятирічку — за 4 роки!» працювало майже 200 тис. передовиків та новаторів виробництва Харківської області²⁰. У 1974 р. вже понад 1 млн. робітників промисловості УРСР працювали за такими планами, з них 90 тис. чол. виконали п'ятирічку достроково. В 1975 р. 350 тис. чол. завершили п'ятирічку достроково²¹. У промові на XXV з'їзді Комуністичної партії України перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький підкреслив, що у змаганні як завжди попереду йдуть комуністи. «І це закономірно. **Адже бути комуністом — це значить над усе ставити інтереси соціалістичної Батьківщини, показувати приклад дисципліни і високої організованості, комуністичного ставлення до праці**»²².

¹⁸ Див.: «Информационный бюллетень ВЦСПС», 1974, № 2, стор. 42—45.

¹⁹ Див.: Справочник партийного работника, вып. 15, М., 1973, стор. 464.

²⁰ ОА УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8246, арк. 2.

²¹ Див.: Экономические и правовые вопросы совершенствования организации социалистического соревнования. Тезисы докладов на Всесоюзном семинаре. Донецк, 1975, стор. 7.

²² XXV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, стор. 25.

«Всі резерви — у план!» — під таким гаслом розгорнувся в УРСР рух за виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. Його очолили партійні організації. Наприклад, партком Дніпропетровського вагонобудівного заводу ім. газ. «Правда» через цехові парторганізації залучив до змагання всіх робітників підприємств. Були організовані бригади новаторів, проводилися дні якості, громадські конкурси та ін.²³ Комплексний підхід до організації зустрічного планування виявили комуністи бригади екскаваторників, яку очолював Герой Соціалістичної Праці Й. П. Галенко (м. Кривий Ріг). Бригада досягла найвищої в країні продуктивності праці на екскаваторах типу «Кіровець». У листопаді 1974 р. вона виконала 2 п'ятирічних завдання²⁴, а в 1975 р. — уже працювала в рахунок 11-ї п'ятирічки²⁵.

Завдяки увазі, яку партія приділяла зустрічному плануванню, воно піднялося в 1974 р. на новий, вищий щабель. Колективи багатьох підприємств працювали в тому році по зустрічним планам²⁶. У промисловості України таких колективів налічувалося майже 3 тис. Вони реалізували промислової продукції понад план на 758 млн. крб.²⁷ У 1975 р. близько 3 тис. колективів промисловості республіки мали затверджені зустрічні плани по реалізації продукції і 2007 — по продуктивності праці²⁸.

Зустрічний план одних колективів впливав на прийняття зустрічного плану іншими колективами, що сприяло активізації всього процесу змагання, всіх елементів організаційної структури і, зокрема, такої його важливої форми, як договірне змагання.

Досвід організації зустрічного планування ретельно вивчався і аналізувався партійними, радянськими, профспілковими та комсомольськими органами. Тільки в 1974—1975 рр. Укрпрофрадою було узагальнено і рекомендовано для широкого запровадження досвіду розроблення та виконання зустрічних планів у Львівській, Херсонській та Хмельницькій областях²⁹, на Харківському заводі контрольно-вимірювальних приладів³⁰, Сумському машинобудівному заводі ім. М. В. Фрунзе³¹ та ін.

Сучасні зустрічні плани включають у себе як завдання державного плану, так і зобов'язання колективів. Всі показники, включені до зустрічних планів, економічно обґрунтовуються, забезпечуються необхідними ресурсами, насамперед, за рахунок їх більш раціонального використання. Зустрічні плани розглядаються і схвалюються вищестоящими господарськими органами. Це посилює відповідальність господар-

²³ Авангард трудового колективу, К., 1976, стор. 176—177.

²⁴ «Робітнича газета», 14 листопада 1974 р.

²⁵ Авангард трудового колективу, стор. 186.

²⁶ Див.: Сборник постановлений ВЦСПС. Октябрь—декабрь 1974, М., 1975, стор. 18.

²⁷ Див.: «Вестник социалистического соревнования», 1975, № 5, стор. 54.

²⁸ Див.: Экономические и правовые вопросы совершенствования организации социалистического соревнования, Донецк, 1975, стор. 7—8.

²⁹ Поточний архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — ПА УРПС): «Про роботу профспілкових організацій Львівської та Херсонської областей по розгортанню соціалістичного змагання і мобілізації трудящих на виконання завдань, що випливають з рішень грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС і звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу». Постанова V пленуму УРПС, березень 1974 р.; ПА УРПС: «Про роботу профспілкових організацій Хмельницької області по забезпеченню виконання соціалістичних зобов'язань на 1974 рік». Постанови Президії УРПС, 31 липня 1974 р.

³⁰ ПА УРПС: «Про досвід розробки зустрічного плану та організації соціалістичного змагання на Харківському заводі контрольно-вимірювальних приладів». Постанова Президії УРПС, 27 травня 1974 р.

³¹ «Інформаційний бюлетень УРПС», 1975, № 3, стор. 7—9.

ських органів за виконання соцзобов'язань трудових колективів і забезпечує координацію зустрічних планів підприємств. При цьому основна увага в зустрічних планах приділяється якісним, а не кількісним, як це було раніше, показникам.

У відповідності з курсом партії на довгострокове планування народного господарства, як індивідуальні, так і колективні зустрічні плани стали прийматися на рік і на п'ятирічку, що значно посилює їх ефективність. Зокрема, в дні підготовки до XXV з'їзду КПРС трудівники автомобільного заводу «Комунар» прийняли зустрічний план на 10 п'ятирічку в цілому³² (у 30-х роках «зустрічні» приймалися часто на годину, зміну, тиждень, місяць тощо). Посилилися взаємозв'язок і взаємодопомога трудових колективів у процесі виконання зустрічних планів, зріс вплив зустрічного планування на всі елементи організаційної структури соціалістичного змагання. Це виявилось, зокрема, в тому, що, починаючи з 1973 р., соціалістичні зобов'язання приймаються в масштабі всієї республіки³³, тоді як раніше вони приймалися тільки в масштабі областей. Це сприяє консолідації зусиль трудових колективів і окремих учасників змагання у боротьбі за виконання своїх зобов'язань і зустрічних планів.

Значно зросла роль зустрічного планування у справі комуністичного виховання трудящих. Нині воно більш енергійно і послідовно, ніж раніше, забезпечує логічний зв'язок та наступність між індивідуальними і колективними зобов'язаннями, соціалістичними зобов'язаннями і державними планами. «Трудяща людина в соціалістичному суспільстві,— підкреслював Л. І. Брежнєв,— це не механічний виконавець тих або інших операцій, тих або інших вказівок. Їй важливі не тільки безпосередній результат своїх власних зусиль, але й їх місце і значення в загальному трудовому процесі. Прагнення і можливість внести свій особистий вклад у загальну справу є величезним стимулом трудової діяльності, вчать мислити масштабно, по-державному, сприймати загальні турботи як свої власні»³⁴.

Таким чином, зустрічне планування є новою формою організації соціалістичного змагання, яка відповідає умовам розвинутого соціалізму і науково-технічної революції.

³² Див.: «Правда», 24 квітня 1978 р.

³³ Див.: «Радянська Україна», 23 лютого 1973 р., 24 лютого 1974 р., 7 лютого 1975 р., 10 квітня 1976 р. В 1977 р. трудящі УРСР прийняли соціалістичні зобов'язання на 10 п'ятирічку в цілому. (Див.: «Робітнича газета», 26 лютого 1977 р.).

³⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 320.

Г. І. ВОРОНІНА (Київ)

**ДІЯЛЬНІСТЬ КПРС
ПО ЗМІЦНЕННЮ ТВОРЧИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ВЧЕНИХ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК**

Комуністична партія, керуючись ленінським положенням про те, що соціалізм неможливий без колективного виробництва, «техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки...»¹, постійно спрямовує свої зусилля на дальше зміцнення зв'язків науки з практикою комуністичного будівництва, розширення співробітництва вчених союзних республік в цьому напрямі.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 283.

Найсприятливіші умови для співробітництва радянських вчених у галузі розвитку науки і зміцнення її зв'язків з виробництвом склалися на етапі розвинутого соціалізму і функціонування єдиного народного-господарського комплексу країни.

Діяльність КПРС по розвитку співробітництва вчених братніх республік в галузі зміцнення зв'язків науки з виробництвом в умовах розвинутого соціалізму знайшла висвітлення в історико-партійній літературі².

У даній статті зроблено спробу висвітлити найефективніші форми діяльності партійних організацій країни по розвитку співробітництва вчених братніх республік у галузі зміцнення зв'язків науки з виробництвом у роки восьмої п'ятирічки.

На необхідність зміцнення зв'язків науки з виробництвом в умовах розвинутого соціалізму і науково-технічної революції вказав XXIII з'їзд КПРС (1966 р.). «Діяльність наших учених,— підкреслювалось в резолюції XXIII з'їзду,— повинна бути спрямована на дальше розв'язання актуальних наукових проблем сучасності, на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, якнайшвидше впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство, забезпечення високих темпів зростання продуктивності праці»³. Свою роль наука може успішно виконувати лише тоді, вказувалось в матеріалах XXIV з'їзду, «якщо забезпечується швидке здійснення всього комплексу робіт — від наукових досліджень і технічних вирішень до впровадження результатів їх у виробництво»⁴.

Посилення уваги Комуністичної партії у досліджуваний період до питань впровадження досягнень науки у виробництво пояснюється і тим, що наука і техніка все більше перетворюються у надзвичайно важливий плацдарм змагання двох світових систем. Саме від ступеня розвитку науки, від масштабів використання в народному господарстві результатів наукових досліджень у значній мірі залежить хід економічного змагання між капіталізмом і соціалізмом.

КПРС, ставлячи як одне з головних завдань соціально-економічного розвитку країни в роки восьмої п'ятирічки — прискорене впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, одночасно визначила і конкретні заходи щодо його розв'язання. Серед них — дальший розвиток співробітництва вчених братніх республік в галузі науки і техніки зміцнення зв'язків науки з виробництвом. Зокрема, у вересні 1968 р була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи

² С. А. Саядов. КПСС — организатор братского сотрудничества народов СССР в создании материально-технической базы коммунизма.— В кн.: КПСС в период завершения строительства социализма и перехода к коммунизму, М., 1967; В. Ф. Панибудьласка. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. К., 1967; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками, Минск, 1974; Великий советский народ, К., 1976; В. Є. Лось. КПРС — организатор культурного сотрудничества народов СРСР у період будівництва комунізму, К., 1977; П. А. Азимов. Объединенными усилиями братских республик.— «Коммунист Узбекистана», 1963, № 1, стор. 45—50; М. С. Джунусов. Братское сотрудничество народов и интернационализация производительных сил.— «Политическое самообразование», 1967, № 8, стор. 35—41; А. Гвишиани. Научно-техническое сотрудничество — на службу коммунистическому строительству.— «Коммунист», 1968, № 11, стор. 52—62; З. З. Богуманова. Сотрудничество ученых Таджикистана и братских республик в развитии науки (1959—1965 гг.), 1974, № 3, стор. 32—38; Ф. И. Ермаков. КПСС — организатор братского сотрудничества народов СССР в создании материально-технической базы коммунизма, Л., 1970; О. Ю. Тарасов. Наука Советской Молдавии в годы 8-й пятилетки (1966—1970 гг.), Кишинев, 1975.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 180—181.

⁴ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 158.

по підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки»⁵.

Накреслені в ній заходи мали велике значення і для співробітництва вчених радянських республік у здійсненні науково-технічного прогресу. На основі цієї постанови партійні організації країни провели велику організаторську роботу. Внаслідок чого галузеві наукові заклади значно наблизились до виробництва, були створені науково-виробничі об'єднання, нові науково-дослідні та конструкторські організації, поглибилась їх спеціалізація, розширились зв'язки з виробництвом і між собою.

Втілюючи в життя рішення XXIII з'їзду партії, постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (вересень 1968 р.), партійні організації України значно посилили увагу до питань діяльності науково-дослідних інститутів і вузів, зміцнення їх творчої співдружності та посилення зв'язків з виробництвом. Зокрема, Пленум ЦК Компартії України (1967 р.), обговоривши питання «Про роботу підприємств чорної металургії і заходи по дальшому розвитку технічного прогресу в металургійній промисловості республіки»⁶, зобов'язав партійні організації підприємств, науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів, Міністерство чорної металургії УРСР посилити роботу по прискоренню темпів технічного прогресу в металургійній промисловості, забезпечити виконання планів впровадження нової техніки, комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, розширити творчі зв'язки з спорідненими колективами країни.

Однією з ефективних форм зміцнення творчої співдружності вчених і виробничників стали в досліджуваний період договори про науково-технічну співдружність між науковими закладами і промисловими підприємствами. Ця форма творчої співдружності забезпечувала дійовий контроль партійних організацій за ходом наукових досліджень і своєчасного впровадження їх у практику.

Наприклад, парторганізація Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР постійну увагу приділяла встановленню та розширенню тісних зв'язків вчених колективу з виробничниками, виконанню договорів про науково-технічну співдружність між інститутом і підприємствами. За роки восьмої п'ятирічки вчені інституту подали значну допомогу, зокрема, Куйбишевському заводу «Автотрактородеталь» (Російська Федерація) у справі автоматизації виробничих процесів. В результаті впровадження нової технології було одержано 600 тис. крб. економії. Велику допомогу патонівці подали колективам Мінського моторового заводу, Гомельського станкобудівного заводу ім. С. М. Кірова, Білоруського автомобільного заводу в Жодіно, «Гомсельмашу» та іншим підприємствам Білоруської РСР⁷.

При інституті було створено постійно діючі міжреспубліканські курси інструкторів по впровадженню в народне господарство передових методів зварювання металів. З усіх братніх республік в інститут приїжджали вчені, робітники-зварювальники, техніки, інженери вчитися новому досвіду електрозварювання. Лише у 1971 р. на курсах навчалось близько 4 тис. чоловік⁸.

⁵ Справочник партийного работника. Вып. 9, М., 1969, стор. 257.

⁶ «Правда Украины», 30 червня 1967 р.

⁷ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 2, арк. 86, 192, 193; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками, стор. 137.

⁸ Партійне керівництво розвитком промисловості України, К., 1976, арк. 368.

Питання підвищення ефективності наукових досліджень постійно перебували в центрі уваги парткому, партійних організацій усіх підрозділів, дирекції і вченої Ради інституту. Завдяки цьому колектив не лише повністю окуповував витрати на проведення досліджень, а давав значний економічний ефект. Віддача на один карбованець витрат зростала тут з 2,7 крб. у 1966 р. до 6 крб. 42 коп. у 1969 р. За роки восьмої п'ятирічки патонівці завершили 133 теми, впровадили у виробництво понад 287 наукових розробок, що дало народному господарству понад 200 млн. крб. економії⁹.

Велику увагу встановленню і розвитку зв'язків між вченими і виробничниками братніх республік на основі договорів про науково-технічну співдружність приділяла партійна організація Інституту кібернетики АН УРСР. Це питання систематично обговорювалось на засіданнях партійного комітету, партійних зборах інституту. Тільки в 1968 р. воно розглядалось 4 рази¹⁰. Так, у березні 1968 р. на засіданні парткому було обговорено питання «Про впровадження робіт Інституту в народне господарство країни»¹¹. Партком інституту постійно інформував Київський міськком Компартії України про впровадження у виробництво обчислювальної техніки.

Виконуючи рішення Київського міськкому Компартії України про розробку і здійснення партійними організаціями наукових установ і вузів міста конкретних заходів по зміцненню співдружності вчених з промисловими підприємствами (вересень 1968 р.)¹², вчені інституту кібернетики АН УРСР розробили автоматизовану систему управління виробництвом з масовим або серійним характером, яка була вперше впроваджена на Львівському телевізійному заводі і одержала назву «Львів». Умовно річний економічний ефект від впровадження на першому етапі цієї системи складав 20,5 тис. карбованців. За роки восьмої п'ятирічки ця система була впроваджена на Шаумянському телевізійному заводі, Олександрівському, Бакинському і Каунаському радіозаводах¹³.

Всього за 1966—1970 рр. колектив інституту виконав 89 планових бюджетних науково-дослідних робіт, з яких 75 впроваджено в народне господарство. Середній економічний ефект від них лише за 1968—1970 рр. становив 4 крб. на 1 крб. витрат¹⁴.

Значних успіхів у зміцненні творчої співдружності працівників науки з виробничниками досягли також партійні організації інших інститутів АН Української РСР. За роки восьмої п'ятирічки науково-дослідні установи Академії наук Української РСР впровадили у виробництво понад 2300 завершених розробок, що дало значний народногосподарський ефект¹⁵.

Значний досвід по зміцненню зв'язків науки з виробництвом на основі складання договорів про науково-технічну співдружність нагромаджено партійними організаціями Білоруської РСР. Акцентуючи увагу на необхідності розширення цих договорів, партійні організації наукових закладів республіки велику увагу приділяли впровадженню наукових досліджень в народне господарство. В 1970 р., наприклад, пленум

⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. І, оп. 262, спр. 85, арк. 44; «Вечірній Київ», 10 лютого 1972 р.

¹⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10124, оп. 1, спр. 10, арк. 66, 76, 121—125; спр. 15, арк. 3—6, 129—133.

¹¹ Там же, арк. 61—64.

¹² Там же, ф. І, оп. 22, спр. 68, арк. 24.

¹³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. І, оп. 241, спр. 302, арк. 29.

¹⁴ В. Деркач. У боротьбі за науково-технічний прогрес, К., 1973, стор. 11, 15.

¹⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, К., 1970, стор. 82.

Гомельського міськкому партії розглянув питання про прискорення технічного прогресу на підприємствах міста. В його постанові наголошувалось на необхідності розширення зв'язків промислових підприємств Гомеля з науково-дослідними закладами країни¹⁶.

Виконуючи постанову міськкому партії, партійні організації заводів і фабрик м. Гомеля розробили конкретні заходи, які передбачали розширення договорів про науково-технічну співдружність з науковими інститутами братніх республік. В результаті 46 заводів і фабрик міста заключили такі договори з 122 інститутами і конструкторськими організаціями союзних республік. В свою чергу колективи науково-дослідних інститутів і вузів міста заключили договори про науково-технічну співдружність з промисловими підприємствами союзних республік. Так, Білоруський інститут залізничного транспорту (м. Гомель) склав такі договори з понад 60 підприємствами союзних республік. Всього за роки восьмої п'ятирічки цей інститут впровадив десятки розробок на підприємствах багатьох союзних республік з економічним ефектом близько 5,5 млн. карбованців¹⁷.

Партійна організація Центрального науково-дослідного і проектно-технологічного інституту (БРСР) постійно тримала під контролем роботу відділів, секцій, лабораторій і науково-технічної ради по складанню договорів про науково-технічну співдружність з підприємствами країни. На початку 1970 р. партбюро інституту вивчило їх діяльність і розробило конкретні заходи щодо покращення роботи. На засіданнях парткому, партбюро відділів, науково-технічної Ради вчені систематично звітували про проведену роботу, яка принесла позитивні наслідки. Якщо в 1969 р. інститут запровадив першу чергу автоматизованих систем управління тільки на 2-му Московському годинниковому заводі, Мінському тракторному і годинниковому заводах. Загальний річний економічний ефект від впровадження цих систем складав майже два мільйони карбованців. Так, у 1970 р. вчені цього інституту запровадили автоматизовану систему управління на 30 підприємствах країни¹⁸.

Всесоюзне визнання одержали роботи азербайджанських вчених. Тільки в 1968 р. вчені АН Азербайджанської РСР здійснили 16 наукових розробок, які були впроваджені у виробництво на різних підприємствах союзних республік. Економічний ефект перевищив 27 млн. карбованців¹⁹. Вчені науково-дослідного інституту енергетики АН Вірменської РСР у 1966—1970 рр. розробили автоматизовану модель, яка відтворює режим дії енергетичної системи і дає можливість одержати найбільш оптимальні параметри роботи електростанцій. Результати досліджень вірменських вчених були впроваджені на 30 енергосистемах 7 союзних республік²⁰.

У досліджуваній період партійні організації здійснили велику роботу по запровадженню такої форми зміцнення зв'язку науки з виробництвом, як складання госпдоговорів між науковими закладами і промисловими підприємствами, які давали можливість вченим розширити експериментально-виробничу базу, підтримувати постійний зв'язок з виробництвом, враховувати потреби народного господарства країни і зосереджувати свої зусилля на їх розв'язанні. Наприклад, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР в роки восьмої п'ятирічки ви-

¹⁶ «Коммунист Белоруссии», 1971, № 2, стор. 23—27.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 73, спр. 292, арк. 5—30.

¹⁸ «Коммунист Белоруссии», 1970, № 8, стор. 20—22.

¹⁹ Ленин и современная наука, М., 1970, стор. 487.

²⁰ «Правда», 27 вересня 1972 р.

конував договори по госптематичі більш як з 1000 підприємствами братніх республік²¹. За той же час вчені Інституту кібернетики АН УРСР виконали 175 госпдоговірних робіт по замовленню багатьох підприємств країни на суму 12,6 млн. крб. У 1970 р. обсяг госпдоговірних робіт, що виконувався вченими науково-дослідних установ АН УРСР, складав 26,8 млн. крб. і збільшився більше як в 7 разів порівняно з 1959 р.²²

Обсяг госпдоговірних робіт за восьму п'ятирічку збільшився і в інших республіках. Якщо в науково-дослідних інститутах АН Молдавської РСР в 1966 р. було виконано робіт по госпдоговорах на 233,1 тис. крб., то в 1970 р.— 796,1 тис. карбованців.

За восьму п'ятирічку обсяг госпдоговірних робіт, виконаних установами Академії наук Молдавської РСР, досяг 2,5 млн. карбованців²³.

Парторганізації науково-дослідних інститутів союзних республік постійно контролювали хід виконання роботи, яку спільно вели наукові працівники з виробничниками на основі госпдоговорів. Так, партійна організація Ленінградського науково-дослідного інституту землерійних машин спрямовувала зусилля вчених інституту на створення творчої обстановки в лабораторіях, на забезпечення більш тісних контактів з колективами заводів, на яких випробовувалося серійне виробництво машин. На партзбори, де розглядалися питання впровадження в меліоративне будівництво нової техніки, партійна організація інституту запрошувала представників заводів. Спільне обговорення допомагало швидкому впровадженню нової техніки у виробництво²⁴.

Важливу роль у боротьбі за дальший розвиток науки, тісний її зв'язок з виробництвом у восьмій п'ятирічці відіграли партійні організації і колективи вищих навчальних закладів всіх братніх республік. Вони тримали в полі зору ці питання, піклувалися про наближення тематики наукових досліджень до потреб виробництва, зосереджували зусилля професорсько-викладацького складу на розробці актуальних проблем, які висувалися практикою комуністичного будівництва. Партійний комітет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, наприклад, спрямовував зусилля колективу на швидше впровадження завершених досліджень у виробництво, на збільшення вкладу вчених університету у прискорення темпів науково-технічного прогресу в країні. Питання співробітництва науковців і виробничників регулярно обговорювались на засіданнях партійного комітету, на зборах партійного активу, партбюро факультетів і кафедр університету. Так, у жовтні 1968 р. збори партактиву університету обговорили питання «Про підвищення ролі Московського університету в науковій діяльності», в грудні 1970 р.— «Про підвищення ролі Московського університету в прискоренні темпів науково-технічного прогресу». Завдяки постійній увазі парторганізації університету обсяг госпдоговірних робіт значно збільшився. У 1968 р. він складав 13 млн. крб., майже у два рази більше порівняно з 1965 р.²⁵

²¹ В. Ф. Остафійчук. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению творческого содружества работников науки и производства (1959—1975 гг.).— «Научные труды по истории КПСС». Вып. 93, К., стор. 100.

²² В. Деркач. Назв. праця, стор. 15—16; В. Полурез. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма, К., 1974, стор. 128.

²³ О. Ю. Тарасов. Назв. праця, стор. 10.

²⁴ «Правда», 17 листопада 1969 р.

²⁵ ПА ИП ММК і МК КПРС, м. Москва, ф. 478, оп. 6, спр. 33, арк. 2—6; спр. 331, арк. 2—6; спр. 1, арк. 50—180; спр. 1045, арк. 95—96.

Певну увагу зміцненню зв'язків науки з виробництвом приділяли партійні організації вищих учбових закладів Української РСР. Так, парт-організація Львівського політехнічного інституту тільки у 1968 р. двічі обговорювала питання впровадження результатів наукових досліджень в народне господарство. В результаті вчені інституту встановили тісні контакти з 30 промисловими підприємствами країни²⁶. Всього за період 1966—1970 рр. обсяг госпдоговірних робіт, які виконувалися вченими і співробітниками вузів УРСР, збільшився майже в два рази і складав у 1970 р. понад 52 млн. крб. проти 27,3 млн. крб. у 1966 р.²⁷

Питання зміцнення зв'язків науки з виробництвом на основі госпдоговорів постійно перебували в центрі уваги партійних організацій вузів Латвійської РСР. Так, партком Латиського держуніверситету ім. П. Стучки на своїх засіданнях систематично розглядав питання про стан науково-дослідної роботи на окремих кафедрах, в лабораторіях і в університеті в цілому, контролював хід виконання і запровадження важливих науково-дослідних тем по госптематичі²⁸. З цією метою створювались спеціальні комісії, які вивчали стан справ, тематику наукових досліджень, що виконувались для підприємств на основі госпдоговорів²⁹. Зусилля вчених університету парторганізація спрямовувала в першу чергу на розробку важливих проблем, які безпосередньо зв'язані з виробництвом. Своєчасна постановка питання про науково-дослідну роботу на основі госпдоговорів на засіданнях партійного комітету, партбюро факультетів, конкретні заходи, здійснені партійною організацією університету по зміцненню зв'язків науки з виробництвом привели до того, що обсяг госпдоговірних робіт, що виконувались вченими університету по замовленню підприємств багатьох союзних республік в досліджуваній період збільшився майже у два рази³⁰.

У роки восьмої п'ятирічки виникла така нова форма зміцнення зв'язку науки з виробництвом, як спільне складання науково-дослідними інститутами і галузевими установами комплексних планів досліджень і впровадження розробок у масштабах галузі. Ці плани забезпечували організацію співробітництва вчених і виробничників на принциповій, діловій основі, давали змогу вдало з'єднувати міжгалузевий характер діяльності інституту з галузевим управлінням народним господарством. Це дало можливість привернути увагу дослідників до актуальних проблем, розробити програму співробітництва на тривалу перспективу, забезпечити комплексний підхід до розв'язання важливих народногосподарських завдань. Характерно, що в цих планах передбачалася взаємна відповідальність вчених і виробничників, визначались строки завершення досліджень і розробок. Спільні комплексні плани між вченими і виробничниками допомагали швидше удосконалювати виробництво, підвищувати продуктивність і якість праці.

Таким чином, партійні організації науково-дослідних інститутів і вузів країни з метою дальшого розвитку науки і зміцнення її зв'язків з виробництвом в досліджуваній період приділяли увагу вдосконаленню і розвитку форм співробітництва. Серед них — договори про науково-технічне співробітництво, по гостематичі та ін. Розвиваючи співробітни-

²⁶ В. Ф. Остафійчук. Назв. праця, стор. 101.

²⁷ В. И. Полурез. Назв. праця, стор. 130.

²⁸ ЦА ЦП при ЦК Компартії Латвії, ф. 788, сп. 1, спр. 54, арк. 6—10; спр. 54, арк. 81, 116—127; спр. 55, арк. 28—38.

²⁹ Там же, спр. 53, арк. 167; спр. 54, арк. 116—127; спр. 58, арк. 1—5, 109—112; спр. 59, арк. 109—110.

³⁰ Архів Латиського держуніверситету, ф. 1; оп. 8, спр. 310, арк. 1—285; спр. 287, арк. 1—124; спр. 296, арк. 8—19.

цтво вчених братніх республік по зміцненню зв'язків науки з виробництвом, партійні організації концентрували зусилля науковців і виробників на розв'язанні найважливіших народногосподарських завдань, на перспективних напрямках науково-технічного прогресу, забезпечували більш швидке, ніж у попередні роки, здійснення комплексу робіт від розробки наукових досліджень до впровадження їх результатів у виробництво.

Братнє співробітництво вчених проявляється в тому, що кожна союзна республіка збагачується за рахунок кращих науково-технічних досягнень всієї країни. Це сприяє безперервному зростанню економічної могутності всіх союзних республік і в цілому всієї країни.

М. М. ЖЕГЛОВ (Артемівськ)

**БОРЬБА ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ЗА ТЕХНІЧНЕ
ПЕРЕОЗБРОЄННЯ ВУГІЛЬНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ (1966—1970 рр.)**

За умов зрілого соціалізму у розв'язанні багатьох складних соціально-економічних завдань, що поставили перед Радянською країною, дедалі більша роль належить науково-технічному прогресу. У зв'язку з цим КПРС вважає його максималь-

не прискорення найважливішим загальнонародним завданням¹. «...В усьому нашому господарському будівництві,— зазначав на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— мабуть, немає сьогодні завдань більш актуальних і більш відповідальних»², ніж прискорення науково-технічного прогресу.

Автор даної замітки робить спробу узагальнити досвід діяльності парторганізацій республіки в справі прискорення науково-технічного прогресу у вугільній промисловості України в роки восьмої п'ятирічки.

У матеріалах XXIII з'їзду КПРС підкреслювалося, що за роки семирічки відбулися істотні зміни у вугільній промисловості країни. Підвищився її виробничо-технічний потенціал, збільшився рівень механізації важких і трудомістких підземних робіт. Зокрема, рівень механізації найбільш трудомісткого процесу — навалювання вугілля в лавах — досяг у 1966 р. 78,2% проти 47,4% у 1958 р.³ З 1960 до 1965 р. кількість комбайнів для очисних робіт збільшилася з 2532 до 2794⁴. Завдяки вдосконаленню гірничого господарства, впровадженню прогресивної техніки і технології видобуток вугілля з однієї лави в роки семирічки зріс у 1,7 раза, а продуктивність праці шахтарів — на 31,2%⁵.

Однак, незважаючи на те, що видобуток вугілля неухильно зростав, країна відчувала дефіцит палива. «Пояснюється це тим,— говорив з трибуни XXIII з'їзду КПРС товариш В. В. Щербицький,— що за роки семирічки внаслідок необґрунтованого скорочення обсягів шахтного будівництва в Донбасі завдання по нарощуванню потужностей у вугільній промисловості значно недовиконані...»⁶ Так, протягом перших

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 65.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 54.

³ «Уголь Украины», 1966, № 5, стор. 2.

⁴ Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 94.

⁵ «Уголь», 1967, № 1, стор. 8; «Уголь Украины», 1967, № 8, стор. 6.

⁶ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. II, К., 1966, стор. 68.

п'яти років семирічки у Донбасі не було закладено жодної шахти по видобутку коксівного вугілля⁷.

Недостатня увага приділялася й технічному переозброєнню шахт. На початку 1966 р. на підприємствах вугільної промисловості близько 60% робітників, які працювали під землею, виконували вручну переважно важкі і трудомісткі операції⁸. Недаремно, виступаючи на XXIII з'їзді Компартії України, відомий шахтар країни М. І. Телітченко сказав: «Нині на шахтах Донбасу більшість очисних заборів оснащено комбайнами застарілої конструкції. Нам здається, що найближчим часом необхідно значно збільшити виробництво вугільних агрегатів нових зразків, стругових установок, лебідок і скребоквих конвейерів. Особливу увагу слід звернути на збільшення випуску механізованих гідралічних кріплень»⁹.

Істотним недоліком, що стримував процес технічного переозброєння вугільної промисловості, було недостатнє економічне стимулювання робіт, спрямованих на впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, та порушення галузевого принципу управління промисловістю.

Обласні партійні конференції, що відбулися у лютому 1966 р. в Донецьку і Луганську (нині — Ворошиловград), звернули особливу увагу комуністів, які працювали на підприємствах вугільної промисловості, на серйозне відставання в комплексній механізації і автоматизації шахт. Зокрема, в рішенні Луганської партійної конференції зазначалося, що на багатьох шахтах дуже повільно розв'язуються питання технічного прогресу, впровадження нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів. Це, насамперед, пояснювалося низьким рівнем технічного керівництва і недостатньою організаторською роботою безпосередньо в лавах, забоях, шахтах^{10–12}.

Послідовно здійснюючи ленінські принципи партійного і державного керівництва, партія після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС приділила велику увагу піднесенню економіки. Важливими кроками в цьому напрямку стали березневий і вересневий (1965 р.) Пленуми ЦК КПРС. Їх рішення були розвинуті в матеріалах XXIII з'їзду партії, який визначив магістральні шляхи розвитку науково-технічного прогресу на тривалу перспективу, виробив науковий підхід до керівництва економікою, принципи економічної політики, що відповідали більш високому рівню продуктивних сил країни.

Виходячи із завдань комуністичного будівництва, XXIII з'їзд партії глибоко проаналізував роботу вугільної промисловості країни і вказав на те, що «...не можна, як це було в останні роки, знижувати увагу до вугільної промисловості. Вона все ще відіграє важливу роль в постачанні країни палива»¹³. Особливий наголос робився на збільшенні видобутку вугілля в європейській частині СРСР, де зосереджено понад половину промислового виробництва країни і потреба в паливі рік у рік зростає. Тому швидкому нарощуванню обсягу видобутку вугілля на Україні, зокрема в Донецькому басейні, його технічному оснащенню Комуністична партія і Радянський уряд надавали і надають велике значення.

⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 324, оп. 71, спр. 53, арк. 9.

⁸ «Уголь», 1966, № 6, стор. 2.

⁹ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 64.

^{10–12} Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2 г, спр. 955, арк. 101.

¹³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 42.

Основними напрямками технічного прогресу, визначеними XXIII з'їздом КПРС на 1966—1970 рр., передбачалося в цей період в основному закінчити механізацію процесу навалювання вугілля в лавах, де була зайнята майже третина робітників шахт, створювати в широких масштабах механізовані комплекси, які, поряд із зростанням продуктивності праці, даватимуть змогу значно поліпшити умови праці¹⁴.

XXIII з'їзд Компартії України конкретизував завдання, поставлені партією перед шахтарями в роки восьмої п'ятирічки, зосередив їх увагу на розв'язанні корінних питань науково-технічного прогресу і зобов'язав партійні, радянські і господарські організації республіки «добитися безумовного виконання планів видобутку вугілля, поліпшення всіх техніко-економічних показників кожною шахтою, розрізом, ділянкою. Ширше впроваджувати механізацію та автоматизацію виробничих процесів. Прискорити виробництво в необхідній кількості вугледобувних комплексів і механізованого гідравлічного кріплення, освоєння потужностей шахт, скоротити строки їх будівництва і реконструкції»¹⁵. На Україні протягом п'ятирічки мали бути комплексно механізовані і автоматизовані 53 шахти, 5 вуглезбагачувальних фабрик, 72% очисних забілів на пластах похилого падіння¹⁶.

З метою поліпшення керівництва вугільною промисловістю, виправлення допущених помилок і наслідків недооцінки розвитку галузі, розв'язання більш складних завдань, поставлених Директивами XXIII з'їзду партії, ЦК КПРС прийняв ряд постанов, в яких накреслювалися заходи, спрямовані на підвищення ефективності виробництва за рахунок прискорення науково-технічного прогресу¹⁷.

Після XXIII з'їзду КПРС більш конкретним стало партійне керівництво прискоренням науково-технічного прогресу в промисловості республіки. Ці питання знайшли відображення в рішеннях ряду пленумів ЦК Комуністичної партії України¹⁸.

Надаючи першочергового значення технічному переозброєнню вугільної промисловості, ЦК Компартії України і Рада Міністрів республіки прийняли кілька постанов про комплексну механізацію і автоматизацію підприємств галузі¹⁹. ЦК Компартії України, враховуючи той факт, що такі трудомісткі процеси видобутку вугілля, як управління покрівлю і зміцнення лав, виконувалися вручну, а на заводах вугільного машинобудування не вистачало потужностей, прийняв рішення залучити до виготовлення нового устаткування на основі широкої кооперації близько 40 машинобудівних заводів²⁰.

¹⁴ Там же, стор. 124.

¹⁵ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, стор. 183.

¹⁶ «Уголь Украины», 1966, № 5, стор. 4.

¹⁷ О мерах по обеспечению дальнейшего роста производительности труда в промышленности и строительстве. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР (декабрь 1966 г.).— КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9, М., 1972, стор. 168—185; О мероприятиях по техническому перевооружению угольной промышленности. Постановление Совета Министров СССР (1968 г.).— Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 7, М., 1970, стор. 64—73; О совершенствовании организации управления угольной промышленностью (1970 г.). Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР.— Справочник партийного работника, вып. 11, М., 1971, стор. 152—153.

¹⁸ Комунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 866—871, 872—877, 888—891, 906—911, 914—919, 932—936.

¹⁹ Про здійснення комплексної механізації і автоматизації шахти «Октябрьская» тресту «Куйбышевуголь» (1966 р.).— «Комуніст України», 1970, № 9; Про роботу партійного комітету шахти імені Абакумова тресту «Рутченківвугілля» (1968 р.).— «Радянська Україна», 2 жовтня 1968 р.

²⁰ «Комуніст України», 1970, № 9, стор. 17.

Питання прискорення науково-технічного прогресу перебували в центрі уваги обкомів, міськкомів, райкомів партії, первинних парторганізацій підприємств галузі. Так, Донецький обком партії доклав багато зусиль, щоб технічне вдосконалення виробництва проводилося плано-мірно і цілеспрямовано. Бюро обласного комітету розглянуло і затвердило комплекс заходів, спрямованих на дальший розвиток науково-технічного прогресу в промисловості. Ці заходи передбачали розв'язання таких питань: поліпшення організаторської і масово-політичної роботи серед трудящих, зв'язаної із здійсненням науково-технічного прогресу; розробка, виготовлення і впровадження нової техніки, прогресивної технології, підвищення ефективності наукових досліджень і технічних рішень; вдосконалення управління виробництвом; розвиток експериментальної бази наукових установ і підприємств²¹.

Шляхи прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності наукових досліджень, конструкторських розробок і найшвидшого впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки постійно обговорювалися на пленумах партійних комітетів, зборах партійно-господарського активу, засіданнях бюро і зборах первинних партійних організацій. Так, у 1966—1968 рр. на засіданнях бюро Донецького обкому партії було розглянуто 29 питань, що стосувалися науково-технічного прогресу. Бюро Луганського обкому Компартії України у 1968 р. обговорило 9 питань розвитку виробництва, прискорення темпів науково-технічного прогресу, впровадження наукової організації праці і передового досвіду. Зокрема, у лютому 1969 р. партійний актив Луганської області розглянув питання «Про хід виконання рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України по впровадженню досягнень науково-технічного прогресу в народне господарство області», а в липні того ж року пленум обкому партії всебічно обговорив стан науково-технічного прогресу у вугільній промисловості²². 16 травня 1967 р. бюро Донецького обкому партії розглянуло питання «Про стан і заходи по дальшому підвищенню продуктивності праці на шахтах, що розробляють крутопадаючі пласти комбінату «Артемвугілля» і доручило Донецькому науково-дослідному вугільному інституту, Донецькому проектно-конструкторському інституту комплексної механізації шахт та іншим науковим установам подати практичну допомогу шахтам комбінату в скороченні обсягу важкої фізичної праці, збільшенні механізації та автоматизації виробничих процесів і дальшому поліпшенні технології видобутку вугілля²³.

Враховуючи важливість впровадження досягнень науки і техніки при видобутку вугілля на пластах крутого падіння (тут видобувається 45 млн. т вугілля, тобто 22% загального видобутку в республіці²⁴), бюро обкому партії 25 липня 1968 р. знову розглянуло питання «Про стан і заходи по дальшій механізації виймання вугілля на шахтах крутого падіння комбінату «Артемвугілля» і рекомендувало парторганізаціям інститутів Донвугі, Дондівровуглемаш, Макніді розробити спільні заходи, спрямовані на вдосконалення існуючих і розробку нових машин і технологічних схем виймання вугілля. Для дальшого поліпшення техніко-економічних показників роботи шахт центрального Донбасу бюро обкому партії вирішило створити в Горлівці філіал інституту

²¹ «Коммунист», 1972, № 14, стор. 13.

²² «Луганская правда», 18 лютого 1969 р.; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 12, спр. 53, арк. 2.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 126, оп. 77, спр. 37, арк. 22.

²⁴ «Правда Украины», 16 травня 1971 р.

Донвугі, спеціалізувавши його на розробці засобів комплексної механізації очисних робіт на пластах крутого падіння, а також просити ЦК КПРС і Раду Міністрів СРСР розглянути питання про підвищення технічного рівня видобутку вугілля на пластах крутого падіння шахт²⁵.

Прискоренню науково-технічного прогресу і підвищенню на його основі ефективності виробництва приділяли постійну увагу міські і районні комітети партії. У 1969 р. бюро Донецького міськкому партії 4 рази, а бюро Калінінського райкому Компартії України 5 разів обговорювали питання прискорення науково-технічного прогресу у вугільній промисловості²⁶.

Проблеми комплексної механізації і автоматизації постійно перебували також у центрі уваги первинних парторганізацій. Прикладом творчого підходу до розв'язання цих завдань може бути діяльність партійної організації шахти імені Абакумова Донецької області. Для виявлення шляхів механізації і автоматизації виробництва, технічного переозброєння підприємства партійний комітет і адміністрація систематично проводили наради інженерно-технічних працівників, передовиків і новаторів виробництва. Ці питання широко обговорювалися в колективах вугільних дільниць і бригад, на партійних зборах. На основі внесених пропозицій партійний комітет розробив комплексний план технічного переозброєння шахти, на виконання якого комуністи мобілізували зусилля всього колективу. У ході боротьби за технічне переозброєння підприємства зростала і зміцнювалася його партійна організація. У 1968 р. в ній налічувалося 720 комуністів. У міру зростання кількості членів партії вдосконалювалася структура парторганізації, поліпшувалася розстановка комуністів: 73% з них були зайняті безпосередньо на підземних роботах, 160 — в очисному забої, 50 працювали прохідниками, 180 — машиністами вугільних комбайнів і електровозів, слюсарями і електрослюсарями. У всіх бригадах і ланках діяли 20 первинних парторганізацій і 63 партійні групи²⁷. Під керівництвом парторганізації за порівняно короткий строк з відстаючої шахта імені Абакумова вийшла в число передових. У жовтні 1968 р. досвід роботи її партійного комітету схвалив ЦК Компартії України²⁸.

Значну роль у боротьбі за впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу відіграли спеціальні комісії партійного контролю. У 1967 р., наприклад, при міськкоммах і райкоммах партії, первинних парторганізаціях Донецької області діяло майже 2 тис. таких комісій, в роботі яких активну участь брали понад 10 тис. комуністів²⁹. А в 1970 р. у республіці вже працювало 20 393 комісії партійного контролю³⁰.

У досліджуваний період дійовою формою роботи парторганізацій по координації зусиль трудящих у справі підвищення ефективності промислового виробництва стали ради і комісії сприяння науково-технічному прогресу. Їх члени вивчали питання впровадження у виробництво нової техніки і прогресивної технології, комплексної механізації і автоматизації, наукової організації праці. Розроблені ними рекомендації вносилися на розгляд парткомів. На Україні в 1968 р. працювало 14 таких рад при обласних і 15 — при міських комітетах партії.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 78, спр. 56, арк. 14, 16.

²⁶ Там же, спр. 141, арк. 27.

²⁷ Н. П. Данько. Ведут коммунисты шахты, Донецк, 1968, стор. 45, 63.

²⁸ «Радянська Україна», 2 жовтня 1968 р.

²⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 77, спр. 57, арк. 36.

³⁰ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, К., 1976, стор. 71.

Крім того, при обласних, міських і районних комітетах партії діяло 16 техніко-економічних рад, 89 комісій економічного аналізу³¹.

Важливою формою залучення трудящих до боротьби за технічний прогрес стали громадські огляди і рейди, науково-технічні конференції. Так, наприкінці 1968 р. Ворошиловградський обком ККомпартії України організував громадський огляд впровадження заходів науково-технічного прогресу у виробництво. У ньому взяло участь 359 851 чол., які внесли більше 21 тис. пропозицій. Після огляду була проведена науково-технічна конференція на тему «Науково-технічний прогрес — важлива умова розвитку економіки», підготовлена обкомом партії спільно з працівниками ряду інститутів АН УРСР³². Підсумки огляду і розроблені учасниками конференції заходи, спрямовані на якнайшвидше впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, були обговорені на партійних зборах первинних парторганізацій і на обласному партійному активі.

В огляді виявлення резервів виробництва, проведеному у Донецькій області за ініціативою гірників шахти імені Абакумова, взяло участь більше 650 чол. Вони внесли понад 20 тис. раціоналізаторських пропозицій. Річний економічний ефект, одержаний від впровадження лише деяких з них, становив 13 млн. крб.³³

Партійні організації республіки широко використовували також постійно діючі виробничі наради з метою розвитку активності гірників, залучення їх до управління виробництвом і впровадження нової техніки і передової технології. На шахтах України учасники виробничих нарад розробляли заходи для дострокового виконання планів, впровадження нової техніки і наукової організації праці, активно підтримували передові починання. За умов економічної реформи вони перетворилися на своєрідну школу управління виробництвом. На кінець восьмої п'ятирічки на підприємствах вугільної промисловості України діяло 770 загальношахтних і заводських, 790 дільничних і цехових виробничих нарад. В їх роботі постійно брали участь 82 100 чол., з них — 57 100 робітників³⁴.

Могутнім засобом прискорення науково-технічного прогресу було соціалістичне змагання. Основний його напрямок — зростання продуктивності праці і ефективності виробництва на основі впровадження новітніх досягнень науки і техніки. Зокрема, широко підтримку партійних органів одержав рух «тисячників», що зародився в Донбасі (змагання за видобуток вузькозахватним комбайном з однієї лави 1000 і більше тонн вугілля на добу). Його ініціаторами виступили комуністи І. І. Стрельченко і С. І. Воротников. Парторганізації здійснили велику роботу для поширення досвіду очолюваних ними бригад. Двічі (28 лютого 1964 р. і 11 січня 1965 р.) питання про поширення їх досвіду обговорювалося в ЦК Компартії України^{35–36}.

Вміле використання досвіду передовиків дало змогу в 1970 р. 53 бригадам шахтарів видобувати щодоби тисячу і більше тонн вугілля. У цілому по країні цей рубіж на кінець восьмої п'ятирічки перевищили 200 вуглевидобувних бригад³⁷. Сьогодні змагання «тисячників» — це не просто високопродуктивна праця, а якісно новий напрямок у

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 19, арк. 2, 16.

³² Там же, спр. 293, арк. 115.

³³ В. И. Полурез. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма, К., 1974, стор. 87.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 246, арк. 57—58.

^{35–36} В. И. Полурез. Назв. праця, стор. 169, 170.

³⁷ «Уголь Украины», 1971, № 1, стор. 1; «Уголь», 1971, № 1, стор. 2.

збільшенні видобутку вугілля. Цей рух, що охопив нині цілу галузь, поклав початок всесоюзному змагання за досягнення найвищої продуктивності праці у вугільній промисловості. ЦК КПРС охарактеризував його як комуністичне ставлення до праці³⁸. Висока оцінка змагання за видобуток тисячі і більше тонн вугілля з однієї лави була дана і на XXV з'їзді КПРС товаришем Л. І. Брежнєвим³⁹.

Багатогранна діяльність парторганізацій, висока творча активність шахтарів республіки дали можливість досягти значних успіхів у комплексній механізації і автоматизації видобутку вугілля, що сприяло зростанню продуктивності праці. Протягом 1966—1970 рр. на 48 шахтах комплексно механізовано і автоматизовано виробничі процеси. Кількість лав, оснащених механізованим кріпленням, зросла майже в 5 разів. Завдяки технічному переозброєнню багатьох підприємств галузі шахтарі України достроково виконали план восьмої п'ятирічки, видавши нагора понад завдання 29, 3 млн. т вугілля. Весь приріст одержано за рахунок зростання продуктивності праці при одночасному скороченні чисельності працюючих⁴⁰.

Таким чином, у роки восьмої п'ятирічки вугільна промисловість республіки завдяки прискореним темпам технічного переозброєння, впровадженню досягнень науки і техніки, передового досвіду досягла якісно нового ступеня розвитку, в чому неабияка роль належала партійним організаціям України.

³⁸ «Правда», 17 січня 1975 р.

³⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 85.

⁴⁰ XXIV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, К., 1972, стор. 27.

Л. К. ПИЛИПІВ (Львів)

**УЧАСТЬ МОДР У РУСІ
СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
З РЕСПУБЛІКАНСЬКОЮ ІСПАНІЄЮ**

Минуло більше 40 років відтоді, як після перемоги прогресивних партій на виборах до парламенту в Іспанії було сформовано уряд Народного фронту, який здійснив ряд демократичних перетворень. Але місцева реакція, підтримувана німецькими

та італійськими фашистами, а також імперіалістами США, Англії і Франції, не могла примиритися з існуванням Іспанської республіки, і в липні 1936 р. в країні спалахнув фашистський заколот.

Під керівництвом Комуністичної партії Іспанії на захист республіки піднявся весь трудовий люд. Сили миру і демократії зели героїчну боротьбу проти внутрішньої реакції і зовнішніх ворогів. Ця боротьба викликала співчуття всіх чесних людей світу. Керуючись настановами К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що для перемоги потрібно, «...щоб робітники різних країн не тільки *почували*, але й *діяли* як брати і товариші...»¹, Виконком Комінтерну і МОДР закликали трудящих усього світу подати братерську допомогу Іспанській республіці.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, добровольці з 54 країн виїхали до Іспанії, щоб із зброєю в руках громити ненависний фашизм і цим самим допомогти республіканцям відстояти революційні завоювання народу. Організаторами і керівниками інтернаціональних

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 190.

бригад виступили видатні діячі міжнародного робітничого руху П. Тольятті, Л. Лонго (під іменем Галло — генеральний інспектор інтернаціональних бригад), угорський письменник-комуніст М. Залка (генерал Лукач), польський комуніст К. Сверчевський (генерал Вальтер) та багато інших. Всього в інтернаціональних бригадах героїчно боролися проти реакції і фашизму 20—25 тис. добровольців — представників різних політичних переконань і вихідців з різних соціальних верств суспільства². Крім того, республіканській Іспанії було подано й значну матеріальну допомогу — за 2 роки до її фонду тільки з 17 країн надійшло 800 млн. франків³.

Одним з перших братню руку допомоги Іспанській республіці подав Радянський Союз. Він офіційно засудив втручання імперіалістів у внутрішні справи іспанського народу, а трудящі СРСР зібрали близько 50 млн. крб. В Іспанію прибували радянські пароплави з військовими спеціалістами, спорядженням, зброєю, продуктами і медикаментами⁴.

Всупереч намаганням польської правлячої кліки, яка солідаризувалася з іспанським фашизмом, робітники й селяни Західної України через секції МОДР також подавали значну допомогу іспанському народу. Відповідаючи на заклик Виконкому Комінтерну і МОДР, Комуністична партія Польщі роз'яснювала трудящим, що боротьба проти фашизму є їх спільною справою. ЦК МОДР Західної України* закликав членів своїх організацій провести масову кампанію солідарності і влаштувати збирання коштів для захисників Іспанської республіки. «Ми повинні підтримати наших братів, що б'ються на далекому Піренейському півострові, — зазначалося в листівці ЦК МОДР. — Влаштовуйте збори, літучки, мітинги..., збирайте кошти, кожен гріш має ціну — він дасть змогу придбати зброю, продовольство, медичні матеріали... Іспанський народ повинен відчувати, що на його боці помисли і надії пролетаріату всього світу!»⁵

ЦК МОДР Західної України розіслав у кожную місцеву організацію циркуляр, в якому містилися конкретні рекомендації щодо проведення кампанії допомоги Іспанській республіці. У багатьох містах і селах Західної України, зокрема у Львові, було створено спеціальні комітети, до яких увійшли представники КПЗУ, МОДР та інших організацій⁶⁻⁷.

Протягом 1936 р. модрівці разом з комсомольцями організували десятки мітингів, зборів, масовок, на яких були присутні сотні робітників і селян. «Героїчна боротьба іспанського народу проти фашизму, — згадував колишній львівський комсомолец І. Возняк, — викликала серед нас, комсомольців, велике політичне піднесення. Не проходило жодних зборів, на яких не обговорювалося б це питання». Мітинги, збори, конференції і віча солідарності з республіканською Іспанією відбулися у Львові, Луцьку, Станіславі (нині — Івано-Франківськ), Калуші, Коломиї, Болехові, Глумачі, Тернополі, Надвірній, Косові і багатьох се-

² Малая Советская Энциклопедия, т. 4, М., 1959, стор. 132.

³ С. М. Сирцова. Пролетарська солідарність робітничого класу Української РСР з трудящими республіканської Іспанії (1936—1939 рр.). — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 87.

⁴ «Коммунистический Интернационал», 1936, № 7, стор. 80.

* МОДР Західної України входила на правах автономної, територіальної організації до секції МОДР Польщі («Червона допомога»).

⁵ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 69, оп. 1, спр. 634, арк. 2.

⁶⁻⁷ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 128; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 139, оп. 9, спр. 2255, арк. 1—4.

лах Волині, Станіславщини та Львівщини. На них західноукраїнські трудящі, висловлюючи співчуття іспанському народу, засуджували політику «невтручання» у справи Іспанії профашистського уряду Польщі, який насправді подавав заколотникам щедрі допомоги. Листівки та брошури із закликами взяти участь у кампанії солідарності з Іспанською республікою широко розповсюджувалися по всій Західній Україні⁸.

Масові заходи, організовані КПЗУ через МОДР, мали важливе значення для виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, оскільки останні починали краще розуміти значення боротьби республіканців Іспанії проти фашизму для робітників і селян усього світу і, зокрема, Західної України та Польщі.

З метою поживавлення роботи по збиранню коштів для республіканської Іспанії модрівці продавали значки, фотолистівки із зображенням зруйнованих міст і пам'яток Іспанії, портретом члена Політбюро ЦК Комуністичної партії Іспанії Долорес Ібаррурі тощо. У звіті ЦК МОДР зазначалося, що з 1 жовтня до 31 грудня 1936 р. на Західній Україні продано 8 тис. таких листівок, тому в січні 1937 р. було надруковано їх ще 16 тис.⁹ Одержані кошти витрачалися на спорядження добровольців, придбання зброї тощо. Наприклад, у Львові організації МОДР збирали гроші на купівлю гармат, у Станіславі — кулеметів, а на Волині — літаків¹⁰.

Незважаючи на те, що польський уряд заборонив збирати кошти для допомоги Іспанській республіці, лише за 5 місяців 1936 р. робітники й селяни Луцького повіту зібрали 1473 злотих, Львівського воєводства — 26 300, Станіславського — 12 000, Тернопільського — 6500¹¹. Ця кампанія успішно проводилася і наступного року, особливо на території Станіславського воєводства. Тут модрівці організовували різні вечори-забави, учасники яких здавали гроші у фонд республіканської Іспанії, а багато робітничих профспілок вирішили перерахувати 50% денного заробітку на користь родин загиблих в Іспанії. Чимало трудящих пожертвували для цього по 1—1,5 злотих¹². Таким чином у Станіславському воєводстві було зібрано 2756 злотих, а на Волині протягом п'яти місяців 1937 р. — понад 5 тис.¹³ Всього, за нашими підрахунками, трудящі Західної України внесли для допомоги республіканській Іспанії близько 54 тис. злотих. Крім того, вони брали безпосередню участь у національно-визвольній війні іспанського народу. Це, безумовно, було найвищим проявом пролетарського інтернаціоналізму. Говорячи про велике значення інтернаціональних бригад, відомий діяч міжнародного і болгарського комуністичного руху Г. Димитров підкреслював, що їх діяльність є славною сторінкою боротьби за єдність рядів робітничого класу¹⁴.

⁸ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 906, арк. 99, 129, 156; спр. 986, арк. 25, 53, 105, 219, 237, 388; ф. 139, оп. 9, спр. 2129, арк. 41; ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1375, арк. 71—72; спр. 1381, арк. 63; Тернопільський обласний державний архів, ф. 231, оп. 1, спр. 2814, арк. 33; Волинський обласний державний архів, ф. 216, оп. 3, спр. 2969, арк. 3; спр. 2980, арк. 3; спр. 2219, арк. 9.

⁹ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1449, арк. 56—57.

¹⁰ Там же, ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 101; ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2468, арк. 101; Я. С. Лялька. Допомога трудящих Західної України республіканській Іспанії. — «УІЖ», 1970, № 10, стор. 36.

¹¹ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921—1939 рр.), Станіслав, 1957, стор. 268.

¹² ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 7—10, 67; ф. 2, оп. 1, спр. 1429, арк. 49; спр. 1478, арк. 74; спр. 1474, арк. 58, 62.

¹³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1429, арк. 270; «Народна газета», 15 січня 1938 р.

¹⁴ «Коммунистический Интернационал», 1938, № 11, стор. 20.

Тисячі добровольців з Польщі, Західної України і Західної Білорусії* виявили бажання, не шкодуючи життя, взяти участь у боротьбі за свободу трудящих Іспанії. В багатьох містах і селах Західної України відбулися спільні конференції представників КПЗУ, МОДР, комсомолу, на яких обговорювалися питання про виїзд добровольців в Іспанію¹⁵. КПЗУ і МОДР проводили цю кампанію нелегально, оскільки польський уряд заборонив виїжджати в Іспанію, агітаторів карав п'ятирічним тюремним ув'язненням, а всіх добровольців, яким удалося виїхати, позбавив польського громадянства¹⁶. Його заходи підтримали українські буржуазні націоналісти.

Із Західної України в Іспанію переправлялися комуністи, комсомольці, представники інших демократичних партій, безпартійні робітники і селяни. Звільнені з тюрем учасники революційно-визвольного руху, як правило, становили ядро новостворюваних бригад. За дорученням ЦК КПЗУ організацією переправки добровольців займалися М. Дмитришак, Й. Завадка та інші. Лише через гору Яворник (Закарпаття) та через Високі Татри було переправлено близько 280 чол., серед них — Ю. Великанович з Львівщини, М. Олексюк — секретар окружного комітету КПЗУ, брати Семен та Полікарп Краєвські, М. Галета з Волині, В. Лозовий із Станіславщини та багато інших¹⁷. Загалом близько 5 тис. чол. із Польщі, Західної України та Західної Білорусії виконували свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним пролетаріатом на іспанських фронтах. Вони хоробро билися в батальйонах ім. Чапаєва, Шевченка, Готвальда, Домбровського, Димитрова, Тельмана та інших. Охоплені благородним поривом, західноукраїнські бійці з батальйону ім. Шевченка писали: «Ми горді з того, що виконали свій обов'язок, обов'язок нашого народу — солідарність з іспанським народом»¹⁸.

Трудящі Західної України прибували в Іспанію, щоб розгромити фашизм і цим самим полегшити боротьбу за визволення рідного краю. Один з добровольців — С. Краєвський — у листі до «Народної газети» писав: «Ми проливаємо кров не тільки за іспанський народ, але ми одночасно боремося і за наш український народ, що стогне в ярмі фашизму Польщі і Румунії»¹⁹.

За хоробрість і відвагу, виявлені в боях, багатьох добровольців з Польщі і Західної України командування республіканської армії Іспанії нагородило орденами і медалями²⁰. Близько 3 тис. з них віддали своє життя, захищаючи республіку²¹, частина померла в інших країнах, поне-

* Західна Білорусія в той час входила до складу буржуазно-поміщицької Польщі.

¹⁵ Л. Мінаєва, Р. Миць. Волиняни в спільній боротьбі проти фашизму в Іспанії. — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 116—117.

¹⁶ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы, М., 1955, стор. 323; *Wojna hiszpańska 1936—1939 (W dokumentach i publikacjach)*, Warszawa, 1961, стор. 177.

¹⁷ «Радянське слово» (Дрогобич), 9 жовтня 1957 р.; О. М. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.), К., 1972, стор. 167—168; І. Б. Перцігер. З історії боротьби трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії. — «УІЖ», 1968, № 8, стор. 76—78; ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1476, арк. 85; ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 89, арк. 1; спр. 114, арк. 6.

¹⁸ «Народна газета», 3 грудня 1938 р.

¹⁹ «Народна газета», 10 березня 1938 р.

²⁰ Ф. П. Шевченко. Рота ім. Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії в 1937—1938 рр. — «УІЖ», 1961, № 1, стор. 101—114; Х. Гарсія. Інтернаціональні бригади в Іспанії (1936—1938 гг.). — «Вопросы истории», 1956, № 7, стор. 41.

²¹ *Ochotnicy wolności. Księga wspomnień dobrowszczaków*, Warszawa, 1957, стор. 16; *Polacy w wojni hiszpańskiej, 1936—1939*, Warszawa, 1963, стор. 233.

віряючись у злиднях, бо уряд буржуазно-поміщицької Польщі не дозволив їм повернутися на батьківщину.

Через розкольніцькі дії правих лідерів соціал-демократії, які підтримували політику «невтручання» у справи Іспанії і відхилили пропозицію Комуністичного Інтернаціоналу про спільну допомогу республіканцям, перемогти реакцію не вдалося. В березні 1939 р. в Іспанії було встановлено фашистську диктатуру генерала Франко. Але боротьба, яку вели народні маси багатьох країн проти наступу фашизму, мала величезне значення. У ній гартувалась пролетарська солідарність, зміцнювався єдиний антифашистський народний фронт. Кампанія солідарності трудящих Західної України з республіканською Іспанією була складовою частиною цієї боротьби, в якій брали участь представники різних соціальних верств суспільства. Широкий її розмах був результатом тієї копіткої роботи по інтернаціональному вихованню народних мас, яку проводила КПЗУ через МОДР. Під лозунгом солідарності з іспанським народом робітники, селяни, прогресивна інтелігенція Західної України боролися за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Боротьба сил демократії з реакцією в Іспанії у 1936—1939 рр. є яскравим прикладом міжнародної солідарності трудящих. Традиції пролетарського інтернаціоналізму, які розвивала МОДР, продовжують жити у славних ділах комуністичних і робітничих партій. Під керівництвом комуністів прогресивні сили світу і сьогодні піднімають свій могутній голос на захист жертв імперіалістичної реакції і подають їм всебічну підтримку та допомогу.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

**ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ КИЄВА
І МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
З МОСКВОЮ НАПРИКІНЦІ XVII ст.**

Утворення всеросійського ринку почалося приблизно з XVII ст., коли всі російські землі й області фактично зливалися, за словами В. І. Леніна, в одне ціле. «Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий

товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»¹. Керівниками і господарями цього процесу були капіталісти-купці². Наприкінці XVII ст. процес формування всеросійського ринку перебував ще у своїй початковій стадії. Проте місце окремих регіонів країни в його системі вже визначилося.

Після возз'єднання з Росією в єдиній державі, що мало величезне значення для дальшого економічного і культурного розвитку двох братніх народів, уже на початку останньої третини XVII ст. почався досить швидкий процес включення України до загальної системи всеросійського ринку. На Лівобережній і Слобідській Україні, зокрема, швидко зростала чисельність населення, розвивалося землеробство, скотарство, промисли, пов'язані насамперед з переробкою сільськогосподарської сировини. У Києві, Ніжині, Стародубі, Глухові, Переяславі, Харкові та інших містах інтенсивно розвивалося ремесло. Посилилися економічні зв'язки Києва і міст Лівобережжя та Слобожанщини, які мали розвинуте дрібне товарне виробництво, з прикордонними російськими містами й Москвою.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 143—144.

² Див.: Там же.

Буржуазні історики, ігноруючи проблему розвитку внутрішнього ринку, майже не досліджували питання про роль міст у цьому процесі. Виняток становить хіба що стаття М. В. Довнар-Запольського, присвячена економічному становищу Москви у XVI—XVII ст.³ Але автор пояснює виникнення великого центру торгівлі в цьому місті штучними заходами царського уряду, який нібито переселяв туди купців і ремісників з усіх кінців країни.

Як відомо, основним джерелом при вивченні процесу становлення всеросійського ринку служать митні книги. Значний інтерес у цьому відношенні являють собою митні книги Москви. Поки що відомі лише дві книги Московської Великої митниці кінця XVII ст.— «Книга записна дрібних товарів Московської Великої митниці» (1694 р.) та «Книга записна Новгородська, Астраханська, Малоросійська» за 1693/94 господарський рік. Обидві вони зберігаються у відділі писемних джерел Державного історичного музею у Москві⁴. «Книгу записну дрібних товарів...» опубліковано, зокрема, у 1956 р.⁵ Вона містить відомості про торгівлю Москви з внутрішніми районами країни. Даних про надходження товарів з України у ній немає.

«Книга записна Новгородська, Астраханська, Малоросійська» складається з трьох частин. Усі вони опубліковані⁶. В останній з частин зафіксовано привіз товарів з України. Вона має назву «Книга записна товарів малоросійських міст жителів».

У цій книзі містяться дані про прибуття в Москву купців з товарами на продаж. Вони приїздили в столицю через міста Севськ, Путивль, Белгород та із Свинського ярмарку, що знаходився під Брянськом. Це були торгові люди з Києва і Харкова, а також з міст Лівобережжя.

Незважаючи на невеликий обсяг, «Книга записна товарів малоросійських міст жителів» є цінним історичним джерелом XVII ст. Радянські історики виявляють до неї значний інтерес. Досить повно дані московських митних книг дослідила Д. І. Тверська⁷. Головну увагу дослідниця звернула на ринкові зв'язки Москви з іншими містами, охарактеризувала склад і походження товарів, які доставлялися з Новгород, Астрахані і України. Проте Д. І. Тверська спеціально не займалася вивченням економічних зв'язків українських міст з Москвою і не досліджувала хід торгівлі між ними протягом року. Вона недостатньо вивчила соціальний склад торгових людей, не визначила питому вагу українських міст у загальному товарообороті Москви тощо. До них дослідниця віднесла чомусь і Воронеж— усі сумарні дані обчислено з урахуванням даних і по цьому місту.

Проблему економічних зв'язків України з Росією наприкінці XVII— у першій чверті XVIII ст. порушував і Б. Б. Кафенгауз⁸. Використавши дані Малоросійської та інших митних книг, він підрахував вартість до-

³ М. В. Довнар-Запольский. Торговля и промышленность Москвы XVI—XVII вв.— У кн. Москва в ее прошлом и настоящем, (6. г.), вып. 6.

⁴ Государственный исторический музей. Отдел письменных источников, ф. 96 (57979 (арх. 415)).

⁵ С. И. Сакович. Из истории торговли и промышленности России конца XVII века.— Труды Государственного исторического музея, вып. 30, М., 1956.

⁶ Труды Государственного исторического музея, вып. 38. Книги Московской Большой таможи. 1693—1694 гг. Новгородская, Астраханская, Малороссийская (далее — Книги Московской Большой таможи), М., 1961.

⁷ Д. И. Тверская. Москва второй половины XVII в.— центр складывающегося всероссийского рынка, М., 1959.

⁸ Б. Б. Кафенгауз. Экономические связи Украины и России в конце XVII— начале XVIII ст.— Воссоединение Украины с Россией, М., 1954; його ж. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в., М., 1958.

ставки у Москву товарів, подав їх перелік, дослідив характер самої торгівлі. Дослідник дійшов висновку, що серед українських торговців переважали великі купці. Б. Б. Кафенгауз з'ясував місце проживання кожного з них, кількість приїздів та вартість привезених на продаж товарів. Але, проводячи обчислення, Б. Б. Кафенгауз, як і Д. І. Тверська, до українських міст включив також Воронеж. Основну увагу він звернув на російсько-українські економічні зв'язки у першій чверті XVIII ст. Тому дані з Малоросійської книги за 1693/94 р. використані ним лише з метою співставлення їх з даними митних книг XVIII ст., на основі яких Б. Б. Кафенгауз дав характеристику внутрішнього ринку Росії першої чверті XVIII ст.

Про недостатню розробку історії економічних зв'язків України з Росією у XVII ст. свідчить дуже загальна їх характеристика у «Нарисах історії СРСР», опублікованих у 1955 р.⁹ Про торгівлю Москви з містами України в них майже не згадується. Не висвітлено в нарисах і питання про роль купецтва цих міст у зовнішній торгівлі Росії (посередницька торгівля з їх боку польськими й турецькими товарами тощо). Тому дальше дослідження економічних зв'язків України з Росією у другій половині XVII ст. й досі не втратило свого значення.

Автор даного повідомлення має на меті на основі всебічного аналізу даних Малоросійської митної книги та фактів, зібраних названими дослідниками, висвітлити масштаби, характер, ступінь інтенсивності й питому вагу торговельних зв'язків Києва та міст Лівобережної і Слобідської України з Москвою — центром всеросійського ринку та з'ясувати соціальний склад людей, що займалися торгівлею.

Наприкінці XVII ст. Москва підтримувала постійні торговельні зв'язки з 157 містами країни, в тому числі з 12 містами Лівобережної і Слобідської України та Києвом. Ці зв'язки мали постійний і регулярний характер¹⁰. На Москву припадала основна частка внутрішнього товарообороту Росії. Більшість товарів з різних внутрішніх районів країни і в тому числі з Новгорода, Астрахані, України реєструвалася у Великій Московській митниці, що знаходилася в торговельному центрі міста — Гостиному дворі, у Китай-городі. У 1693/94 р. тут зареєстровано товарів, що прибули на продаж, вартістю 179,4 тис. крб.¹¹ Але ці дані далеко не повні. Слід мати на увазі також товари, що реєструвалися в інших митницях Москви, — у Митній (привіз худоби, м'яса), Помісній (привіз хліба), Конюшенному приказі (пригін коней), у Посольській митниці, де реєстрували товари іноземні купці. На жаль, даних про обороти цих митниць у зазначені роки ми не маємо.

У 1693/94 р. зареєстровано 53 випадки прибуття купців з товарами з українських міст і 2 випадки — з метою закупівлі товарів у Москві. Значну кількість товарів привозили українські купці із Свинського ярмарку — всього зафіксовано 9 партій товарів вартістю 3,8 тис. крб. Торговельні зв'язки здійснювалися також через Севськ (25 випадків, привезено товарів на 13,4 тис. крб.), Путивль (3 партії товарів), по дві партії товарів відправлено через Брянськ і Белгород. Про масштаби торговельних операцій купців українських міст з Москвою у 1693/94 р. свідчить таблиця 1¹².

Згідно з даними таблиці 1 досить інтенсивні торговельні зв'язки існували між Москвою і Ніжином (18 випадків прибуття купців, вартість

⁹ Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в., М., 1955.

¹⁰ Д. И. Тверская. Назв. работа, стор. 79—80.

¹¹ Там же, стор. 77—78; Б. Б. Кафенгауз. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в., стор. 191—193.

¹² Книги Московской Большой таможенной, стор. 77—86.

привезених ними товарів становила майже 7,3 тис. крб.), між Москвою і Києвом (6 випадків, вартість привезених товарів — 5,5 тис. крб.), відмічено по 3—5 випадків прибуття купців з Глухова, Опішні, Полтави, хоч вартість привезених звідси товарів була значно нижчою.

Таблиця 1

Міста	Кількість випадків прибуття купців з товарами	Вартість привезених товарів	Гроші, призначені для закупівлі товарів
Ніжин	18	7023 крб. 5 ал. 1 д. *	250 крб.
Київ	6	5448 крб. 9 ал. 3 д.	
Опішня	7	2151 крб.	
Полтава	5	1247 крб. 28 ал.	
Стародуб	1	760 крб.	
Батурин	3	745 крб.	
Переяслав	1	452 крб.	
Харків	4	339 крб. 25 ал.	
Сосниця	1	200 крб.	
Глухів	5	150 крб.	800 крб.
Кишеньки	1	133 крб. 28 ал. 2 д.	
Короя	1	95 крб. 2 ал. 2 д.	
Разом	53	20 227 крб. 25 ал. 2 д.	1050 крб.

Торговельні зв'язки здійснювалися протягом року нерівномірно. Найбільш інтенсивною торгівля між Москвою і містами України була взимку (на січень і лютий припадало 30 випадків прибуття купців), а також у серпні (10 випадків), тобто, коли шляхи були в задовільному стані. Рано навесні і восени через бездоріжжя інтенсивність торгівлі різко зменшувалася. Про це дає уявлення таблиця 2¹³. В ній подано кількість випадків прибуття купців і вартість привезених до Москви товарів з українських міст по місяцях.

Таблиця 2

Рік	Місяць	Кількість випадків	Вартість товарів
1693	вересень	—	—
	жовтень	2	320 крб.
	листопад	1	17 крб.
	грудень	2	490 крб. 26 ал. 4 д.
	січень	21	6813 крб. 14 ал. 5 д.
	лютий	9	4385 крб. 12 ал. 5 д.
	березень	3	2238 крб.
1694	квітень	1	236 крб. 16 ал. 4 д.
	травень	4	2516 крб. 10 ал.
	червень	—	—
	липень	—	—
	серпень	10	3300 крб. 11 ал.
	Разом	53	20 227 крб. 25 ал. 2 д.

* ал.— алтин (3 копійки), д.— деньга (півкопійки).

¹³ Там же, стор. 77—86.

Більшу частину привезених до Москви товарів (понад половину їх вартості — 11,3 тис. крб.) становили тканини — східні: кумачі кримські і турецькі, шовкові та бавовняні тканини (тафта турецька, мухояри і киндяки), оксамит; західні: полотно і «швабське» сукно. З українських сільськогосподарських і промислових виробів привозили найбільше селітру, скляні вироби, смушки, хутра, віск, фрукти. Зокрема, селітри привезено 1,7 тис. пудів на 4237 крб., скляного посуду на 600 крб., 5 тис. смушок на 2 тис. крб., 177 пуд. воску тощо. Українські купці привозили до Москви також металеві вироби (коси, ножі, бритви, цвяхи) і зброю (пістолі). У значній кількості довозилися різноманітні прикраси, дзеркала, грецьке мило, губки, сап'ян, панчохи, взуття, килими¹⁴.

Українське купецтво, як бачимо, відігравало важливу роль не лише в розвитку внутрішньої, а й посередницької, транзитної торгівлі, постачаючи в Росію закордонні, головним чином, польські та турецькі товари. Причому купці з тих чи інших міст торгували переважно певними видами товарів. Так, скляний посуд привозили купці з Києва, Глухова та Сосниці, аніс — з Харкова, Опішні, зброю — з Києва, Почеп та Глухова. З Батурина, Ніжина і Києва привозили жіночі прикраси: смарагди, «іскряки», «каменьє сережное», «озолотные листы», «волочку», кришталеве намисто. З Києва прибували також великі партії книг (головним чином з Києво-Печерської друкарні). Зокрема, у 1693/94 р. привезено 8 азбук церковнослов'янських, 8 — польських, 180 польських книг, 2 — латинською мовою, а також церковні книги — загалом на суму 4,9 тис. крб., що становило майже 25% вартості усіх привезених товарів.

Купці з міст України робили також значні закупки російських товарів. Наприклад, ніжинський купець Іван Юр'єв закупив 8 «сороків» соболів і 500 шкурок лисиць. Зафіксовано кілька випадків прибуття українських купців з метою придбати товари у Москві — всього на суму 1050 крб.

Велика різноманітність товарів, що привозилися, свідчила про зростання суспільного поділу праці наприкінці XVII ст. Виникла й певна промислова спеціалізація окремих районів. Наприклад, північний схід Лівобережної України постачав на ринок, головним чином, конопляну олію, Південне Лівобережжя — смушки, віск тощо.

Дані «Книги записної товарів малоросійських міст жителів» свідчать, що саме купцям-скупникам належала головна роль у розвитку ринкових зв'язків українських міст з Москвою. Прикладом може бути торгівля «склянишною посудой» глухівських купців. Так, лише в січні Герасим Тимофєєв привіз у Москву на 4-х санях скляного посуду на 40 крб., Іван Микитин — 6 возів посуду на 60 крб., Олександр Іванов привіз 12 возів «склянишною всякою посудой» на 110 крб.¹⁵ Про це ж свідчать випадки, коли товари прибували на великі для тих часів суми: до 20 крб. — 2 випадки, від 20 до 50 крб. — 4, від 50 до 100 крб. — 10, від 100 до 200 крб. — 13, від 200 до 500 крб. — 14, від 500 до 1000 крб. — 4, від 1000 до 2000 крб. — 4 і понад 2 тис. крб. — 2 випадки¹⁶.

Часто одна й та ж особа реєструє в Московській митниці товари, що привезені з різних міст. Мають місце й повторні приїзди одних і тих же торгових людей з певним видом товарів. Чимало з них привозили товари з міст, у яких самі вони не проживали. Так, ніжинський міщанин, купець Іван Петров 31 жовтня 1693 р. привіз кумачів на суму 120 крб. 9 лютого 1694 р. він же привіз бавовняних тканин і поясів

¹⁴ Там же, стор. 114—115.

¹⁵ Там же, стор. 82.

¹⁶ Там же, стор. 77—86.

верблужих із Севська на суму 178,5 крб. 3 травня того ж року зафіксовано привезених ним бавовняних тканин на 280 крб. Отже, цей купець тричі на рік з'являвся до митниці, зареєструвавши товарів загалом на суму 578,5 крб. Він займався переважно торгівлею бавовняними тканинами. Ще активнішу торговельну діяльність розгорнув ніжинський міщанин, купець Василь Андреев. Так, 5 січня 1694 р. він разом з ніжинцем Юрієм Григор'євим зареєстрував кумачів на суму 415,8 крб., 18 квітня — на 236,5 крб., 2 травня прибув у Москву закупити товарів на 250 крб. 25 серпня Василь Андреев привіз із Свинського ярмарку кумачів на 370,5 крб. Отже, цей досить значний торговець тканинами протягом року 4 рази приїздив до Москви, привіз товарів на суму 1022,8 крб. та на 250 крб. закупив їх¹⁷.

Важче скласти уявлення про соціальний склад торгуючих людей з України. Безперечно, що вони городяни. Про це свідчать записи у митній книзі, у якій найчастіше вживається слово «житель». Наприклад, «київський житель», «житель Глухова», «ніжинський житель» тощо. Трапляються й інші записи, наприклад, «міщанин», «міщанин міста Києва» або «харківець» тощо. Крім міщан, торгівлею займалися й козаки. Про це свідчать записи: «козак», «батуринський козак», «козак міста Полтави», іноді вживаються подвійні визначення, наприклад, «харківець, козак». Іноколи зазначався рід занять, наприклад, «шубник», «торгує скляницями», «садівник» тощо. Трапляються і точні дані про стан торговців: «гостиної сотні» людина, «гость». Їх соціальний стан характеризують записи про місце проживання. Наприклад: житель «Міщанської слободи» тощо. Нарешті, зафіксовано чимало випадків прибуття купців з Ніжина — греків за національністю і навіть греків з Константинополя («ніжинський житель, гречанин» і «гречанин, царегородець»).

Основні групи торгових людей становили міщани та козаки: з 53 чол. 47 — міщани. Вони привезли товарів на 19 029,5 крб. (94,1% від загальної суми привозу). Решта товарів на суму 1198,5 крб. (5,9%) припадає на частку козаків¹⁸.

Слід відзначити, що купці з України підтримували тісні й постійні комерційні стосунки з московськими посадськими людьми, які (про це неодноразово відзначалося в митній книзі) були їх поручителями. Наприклад, запис від 23 березня 1694 р. свідчить, що київський міщанин Стефан Іванов привіз товарів на суму 2091 крб., а «Казенной слободы (Москви — Л. М.) Иван Алексеев, сын Губин, суконного ряду... ручал»¹⁹. В січні того ж року ніжинський купець Іван Стоматов привіз товарів на суму 370 крб., а москвич «Гаврила Курдюмов ручал и руку приложил». Останній був поручителем і в ніжинського купця Василя Андреева²⁰.

Отже, наприкінці XVII ст. між Києвом, містами Лівобережної і Слобідської України та Москвою існували постійні торговельні зв'язки. Це сприяло їх економічному піднесенню, збагаченню місцевого купецтва, перетворенню ремесла в дрібне товарне виробництво. В цей період інтенсивно розвиваються такі центри російсько-української торгівлі, як Київ, Ніжин, Харків, Глухів. Відбувається дальше поглиблення суспільного поділу праці в умовах всеросійського ринку, що формувався, зміцнюються економічні зв'язки між російським і українським народами.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, стор. 84.

²⁰ Там же, стор. 78, 84.

Б. І. ГУМЕНЮК (Київ)

**З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ
КОЛЬОРОВОГО НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ ПРОТИ АПАРТЕІДУ
І РАСИЗМУ**

У Південно-Африканській Республіці¹, як і в усьому капіталістичному світі, безперервно розвивається і набуває все більшого розмаху революційний рух пригноблених і експлуатованих мас. Історичні умови розвитку цієї країни мають свої специфічні особливості. Південноафри-

канська дійсність характеризується насамперед складним сплетінням соціальних, расових і національних антагонізмів, які глибоко проникли в усі сфери суспільного життя ПАР. Ці антагонізми загострюються також і крайньою різномірністю суспільних відносин: від родоплемінних до сучасних, властивих розвинутому індустріальному капіталістичному суспільству. У Південно-Африканській Республіці протягом століть проживають представники багатьох рас і народностей, так звані «расові меншості», що налічують мільйони людей.

На основі доктрини апартеїду населення ПАР поділено на чотири расові групи: «білі» (або «європейці»), «банту», «кольорові» (метиси, особи змішаного походження) і «азіати». У складній антигуманній системі міжрасових відносин країни особливе місце займає кольорове населення. Відомий діяч південноафриканського визвольного руху Алекс Ла Гума зазначав: «Хоч тубільне населення й зазнає найжорсткішого гніту з боку апартеїду, воно не є єдиною пригноблюваною групою у Південній Африці. 2,5 млн. «кольорових», 700 тис. «азіатів» страждають від різноманітних форм расової дискримінації... Їхня доля нерозривно пов'язана з африканським народом і їхнє майбутнє у вільному південноафриканському суспільстві — разом з майбутнім визволеної чорної більшості»².

Офіційні кола ПАР вимагають від своїх істориків обґрунтування апартеїду, доказів того, що предки африканерів з середини XVII ст. буцімто «усвідомлювали необхідність расової сегрегації», дотримувалися «расової моралі», і що, таким чином, у доктрині апартеїду, яка з'явилася через 300 років (офіційно проголошена в 1948 р.), відображена нібито «давня народна традиція».

Це твердження, що не має нічого спільного з історичною правдою, беззастережно спростовується фактом появи на півдні Африки кольорового населення та його чисельністю. У наші дні воно налічує понад 2,5 млн. — не набагато менше, ніж самих африканерів³. Саме існування «кольорових» розбиває щент суть апартеїду як теорії південноафриканських расистів, в основі якої лежить ідея, що кожна раса і навіть етнічна група повинні розвиватися відокремлено, не допускаючи спроби змішування рас⁴.

За словами американського буржуазного дослідника Дж. Ходжленда, «проблема «кольорових» є найскладнішою проблемою ПАР»⁵. Хто ж такі «кольорові»? Які історичні і соціальні корені їх походження? В Оранжевій Вільній державі, що в 1910 р. ввійшла до складу ПАС як одна з чотирьох його провінцій, за законом 1893 р. під поняття

¹ У 1910 р. Англія об'єднала Трансвааль, Наталь, Оранжеву і Капську провінції, створивши Південно-Африканський Союз (ПАС), що дістав статус домініону. В 1961 р. ПАС вийшов із складу Співдружності, очолюваної Великобританією, і був проголошений Південно-Африканською Республікою.

² United Nations. Unit on Apartheid. № 17/72, September 1972. By Alex La Guma. Apartheid and the Coloured People of South Africa, стор. 1.

³ «За рубежом», 1978, № 8, стор. 16.

⁴ Б. Бантинг. Становление Южно-Африканского рейха, М., 1965, стор. 36.

⁵ J. Hoagland. South Africa. Civilisation in Conflict, Boston, 1972, стор. 102.

«кольорові» потрапляли представники кожного тубільного південно-африканського племені, а також всі «кольорові» і всі ті, кого вважають «кольоровим» у відповідності з законом або звичаєм, або з ким поведуться як з таким — незалежно від расової чи національної приналежності»⁶. Згідно з законом 1898 р. у Трансваалі термін «кольоровий» означав будь-якого африканського і азійського тубільця, кольорового американця або виходця з острова Святої Єлени. Таким чином, до категорії кольорового населення офіційні власті включали різчоманітні етнічні групи. До цієї ж категорії, яка за переписом 1911 р. становила 8,5% усього населення ПАС, потрапили також метиси, готтентоти, бушмени і малайці.

Основні місця розселення «кольорових» — Капська провінція і особливо м. Кейптаун та прилеглі до нього райони. Питома вага землеробів у середовищі кольорового населення мізерна. Переважна більшість «кольорових» — міський та сільський пролетаріат. Промисловість, міське господарство Кейптауна і прилеглих міст значною мірою трималися і тримаються на їх праці. Одним з найчисельніших загонів південноафриканського робітничого класу є кольорові вантажники кейптаунського порту.

Процес формування культури, суспільної психології, релігійних поглядів в силу історичних умов у «кольорових» повністю відрізнявся від африканського населення. 95% «кольорових» своєю рідною мовою вважають африкаанс, 90% — сповідують християнську віру.

Протягом останніх років становище кольорового населення у південноафриканському суспільстві значно погіршилося. Якщо до приходу до влади у ПАР націоналістичної партії корінне населення — банту — практично не мало ніяких прав, а «кольорові» володіли певними виборчими правами* і могли навіть поселятися у міських районах, відвідувати театри і кінотеатри нарівні з білими, то, починаючи з 1948 р., їх усього цього було позбавлено. Ще в 1931 р. почалося поступове урізання виборчих прав «кольорових». Так, у 1931 р. виборчі права одержали жінки, однак лише європейського походження. У тому ж році був скасований виборчий ценз, але теж тільки для європейців. У результаті позбавлення виборчих прав жінок — представниць кольорового населення та високого майнового цензу з кожної тисячі «кольорових» мали право брати участь у виборах тільки 42 чол., у той час як серед європейців це співвідношення становило 1000 : 560⁷.

На першій сесії парламенту, скликаний відразу ж після приходу націоналістичної партії до влади (1948 р.), у виборчий закон було внесено поправку, що регулювала участь «кольорових» у виборах. Крім того, вводилися спеціальні реєстраційні бланки, які кольорові виборці мали заповнювати у присутності службовця виборчої дільниці, судді або поліцейського⁸. Така принизлива процедура призвела до того, що багато «кольорових» відмовилося брати участь у виборах. Зокрема, з майже 110 тис. кольорових виборців у списках їх налічувалося не більше 50 тис. Труднощі реєстрації були, звичайно, не єдиною причиною відмови «кольорових» від участі у виборах. Багато з них виявляли апа-

⁶ Report of the South African Native Affairs Commission, 1903—1905 (ed. 2399), London, 1905, стор. 9—10.

* Це поняття слід розуміти умовно. Кольорові могли тільки обирати своїми депутатами осіб європейського походження, однак самі не мали права бути обраними.

⁷ И. И. Потехин. Формирование национальной общности южноафриканских банту, М., 1955, стор. 169.

⁸ United Nations. Unit on Apartheid. № 18/72, September 1972. By Alex La Guma. Apartheid and the Coloured People of South Africa, стор. 19.

тію до виборів під контролем білих, а деяка частина вела навіть кампанію бойкоту виборів. Запроваджений у 1956 р. порядок внесення кольорових виборців до окремого списку⁹ призвів до того, що кольорове населення втратило інтерес до виборів у парламент.

Незважаючи на те, що кольорові виборці були позбавлені права голосувати за одним, спільним з білими виборцями списком, ті, хто брав участь у виборах за принизливим окремим списком, могли обирати тільки 4 білих депутатів у парламент і 2 білих депутатів до законодавчих зборів Капської провінції. Однак навіть це куце виборче право здалося націоналістичному урядові занадто ліберальним, тому в 1968 р. вони скасували його. Замість нього було створено «Раду представників кольорового населення» (РПКН), перші вибори до якої відбулися 24 вересня 1969 р.¹⁰ До її складу ввійшли 60 членів — 40 виборних і 20 призначених урядом. Більшість у РПКН одержала лейбористська партія, яка найпослідовніше бореться проти апартеїду та расової дискримінації «кольорових». Однак «рада» повністю підпорядковується урядові і її функції дуже обмежені: вона має право консулювати уряд з питань кольорового населення, вносити пропозиції, жодна з яких не може бути прийнята без згоди уряду ПАР. Бюджет РПКН також контролюється парламентом країни. «Уряд націоналістів на чолі з Форстером,— заявив лідер лейбористської партії в квітні 1970 р.,— різними засобами позбавив «кольорових» демократичного права брати участь у виборах на будь-якому рівні, що фактично призвело до того, що ми не маємо права голосу на тій землі, де народилися»¹¹.

Результати інших виборів до РПКН, які відбулися у березні 1975 р., стали свідченням того, що кольорове населення заявляє рішуче «ні» апартеїду. Із 40 місць 31 одержала лейбористська партія. Щоб підкреслити абсолютну зневагу до політики білої меншості, 120 тис. зареєстрованих «кольорових» не взяли участі у виборах.

Аналізуючи участь кольорового населення у боротьбі проти апартеїду та расової дискримінації, його місце і роль у загальному потоці революційних сил, слід мати на увазі два фактори: перший — це те особливе становище, яке традиційно займали «кольорові» серед інших пригноблених груп населення (африканців, індійців) до приходу в 1948 р. націоналістичної партії до влади в ПАР. У програмі Південно-Африканської комуністичної партії, що називалася «Шлях до свободи Південної Африки» і була прийнята на шостому з'їзді ПАКП у 1962 р., зазначається: «Білий правлячий клас покровительствував «кольоровим» у формі обмежених виборчих прав, прав на власність і створення профспілок для того, щоб затримати розвиток національної самосвідомості серед кольорового населення і тим самим перешкодити створенню єдиного фронту пригноблених небілих народів у боротьбі за знищення білого колоніалізму»¹². Як підкреслював Алекс Ла Гума, «навіть обмежені виборчі права для «кольорових» були тією життєдайною основою, на якій ґрунтувалася їх ілюзія, що вони не є частиною пригнобленої небілої більшості»¹³.

Суть другого фактору полягає в тому, що протягом тривалого періоду боротьбу кольорового населення очолювали представники

⁹ Act № 46 of 1951.

¹⁰ State of South Africa. Year Book, Johannesburg, 1976, стр. 32.

¹¹ United Nations. Unit on Apartheid. № 18/72, September 1972. By Alex La Guma. Apartheid and the Coloured People of South Africa, стр. 22.

¹² Цит. за: «The African Communist», 1975, № 62, стр. 66.

¹³ Там же.

дрібнобуржуазії та опортуністи як лівого, так і правого ухилів. «Багато років підряд,— підкреслюється у програмі ПАКП,— керівники політичних організацій «кольорових», їхніх профспілок були виходцями з середніх класів, які відверто підтримували білу меншість, виступали проти участі «кольорових» у політичній діяльності й вороже ставилися до африканського визвольного руху»¹⁴.

Ігнорування цих двох факторів не дасть змоги правильно зрозуміти, чому значна частина «кольорових» вийшла на деякий час з головного русла національно-визвольного руху, що ґрунтувався на єдності всіх пригноблених національних меншостей ПАР.

Ефективна антиімперіалістична боротьба, яку у важких умовах підпілля ведуть Південно-Африканська комуністична партія і Африканський національний конгрес (АНК), сприяє тому, що основна маса кольорового населення повертається до бойових революційних традицій активного політичного наступу проти расизму. «Що стосується становища у самій ПАР,— зазначає відомий радянський історик Р. О. Ульяновський,— то тут останнім часом помітні ознаки нового народного піднесення... Помітне бродіння серед селянства, активізувалася молодь, посилилися тенденції до єдності дій африканського, кольорового та індійського населення»¹⁵. У перших рядах борців ідуть представники африканського населення, очолювані своїми бойовими авангардами ПАКП і АНК. Кольорове населення — по один бік барикад з чорною більшістю. Його доля нерозривно пов'язана з перемогою всіх пригноблених народів ПАР над апартеїдом і расизмом.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Р. А. Ульяновский. Очерки национально-освободительной борьбы, М. 1976, стор. 423.

На допомогу викладачу історії

АНАЛІЗ ЗНАНЬ УЧНІВ З ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Боротьба за виконання історичних накреслень XXV з'їзду КПРС у справі комуністичного будівництва висунула нові завдання щодо підвищення рівня навчально-виховного процесу в школах. Особливо великі вимоги ставляться у справі кращого засвоєння учнями знань та формування в них умінь і навичок з історії та суспільствознавства. Вони полягають насамперед у тому, щоб забезпечити єдність навчання і виховання, зміцнення зв'язку школи з життям, з практикою комуністичного будівництва, формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду. На цьому, зокрема, наголошується в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці»¹.

Цінний досвід навчально-виховної роботи вчителі Української РСР нагромадили в процесі вивчення з учнями матеріалів XXV з'їзду КПРС, Конституції СРСР. Величезне виховне значення має вивчення в школі доповідей, промов і статей Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, його книг «Мала земля», «Відродження», «Цілина» на уроках історії і суспільствознавства. Активізувало пізнавальну діяльність учнів вивчення матеріалів про 60-річчя Великого Жовтня, про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні, Конституції Української РСР.

Нині учні нашої республіки під керівництвом учителів з великим інтересом знайомляться з матеріалами про 325-річчя возз'єднання України з Росією. Керуючись постановою ЦК Компартії України «Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією» та залучаючи ювілейні матеріали, учителі історії і суспільствознавства прагнуть використати святкування ювілею для «всебічного розкриття торжества ленінської національної політики партії, глибоких історичних коренів єдності російського і українського народів, усіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, для пропаганди ідей пролетарського інтернаціоналізму, викриття домислів буржуазних, буржуазно-націоналістичних, маоїстських, сіоністських та інших фальсифікаторів, які намагаються зганьбити братерську дружбу наших народів»². Все це сприяє підвищенню рівня навчально-виховного процесу в школах.

Аналіз якості знань близько 2100 учнів шкіл Чернігівської, Миколаївської, Сумської, Івано-Франківської областей та м. Севастополя засвідчує позитивні наслідки навчально-виховної діяльності педагогічних колективів. Переважна більшість учнів уміє розкривати хід історичного процесу в хронологічній і логічній послідовності, проявляє розуміння його наступності і закономірності.

¹ «Правда», 29 грудня 1977 р.

² У ЦК Компартії України. Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. — «Комуніст України», 1978, № 10, стор. 10.

За останні роки значно поглибились і знання учнями історії СРСР дожовтневого і радянського періоду, зокрема, подій Великої Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва в нашій країні. Учні виявляють розуміння основ внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, обізнаність з матеріалами XXV з'їзду КПРС, з передбаченими навчальною програмою творами В. І. Леніна, Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, матеріалами про 60-річчя Великого Жовтня, про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. З великим інтересом учні вивчають книги товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Цілина».

Внаслідок дальшого піднесення ідейно-теоретичного і методичного рівня викладання історії та суспільствознавства у школах республіки поліпшилася організація самостійної роботи учнів на уроках над систематичним вивченням праць основоположників марксизму-ленінізму і партійних документів.

В ході викладання історії та суспільствознавства учителі борються за раціоналізацію навчального процесу на основі застосування наочності, технічних засобів, роздаткового дидактичного матеріалу. Так, учителька Вознесенської середньої школи Жовтневого району Миколаївської області Н. В. Дмитрієва шляхом постановки проблемних завдань і повторного вивчення творів В. І. Леніна і партійних документів прагне виробити в учнів навик самостійно поповнювати знання.

Конкретний аналіз знань, умінь і навиків учнів IV—X класів дозволив виявити їх сильні і слабкі сторони. Так, учні четвертого класу в цілому успішно оволодівають програмним матеріалом з історії СРСР. Зокрема, характеризуючи утворення СРСР, 94,1% з числа опитаних правильно назвали дату цієї визначної історичної події, а також вказали, які радянські республіки тоді увійшли до складу СРСР.

У п'ятих класах здебільшого успішно засвоюються основні світоглядні ідеї, поняття, факти. П'ятикласники, звичайно, розуміють зміст таких важливих понять, як «держава», «релігія», «культура», вміють співвідносити їх з конкретно-історичними фактами і явищами. Проте у відповідях п'ятикласників виявляється певна однобічність, невміння чітко осмислювати всю сукупність програмного матеріалу. Відповідаючи на запитання «Кому і для чого в стародавньому світі потрібна була держава?», учні показали задовільні знання внутрішніх функцій держави як знаряддя, необхідного панівному класові рабовласників для експлуатації рабів і найбідніших верств населення (93,9%), але явно недостатньо усвідомили зовнішні функції держави (правильну відповідь дали лише 36,6% опитаних учнів).

У шостих класах учні в цілому задовільно засвоюють хронологію, історичні факти, основні положення шкільного курсу історії середніх віків. Однак вони зустрічаються з певними труднощами, коли треба використати ці знання для узагальнюючих висновків. Зокрема, недостатньо усвідомлюють закономірності виникнення централізованих держав у Західній Європі. Розвиток господарства, як одну з причин цього явища, назвали 47,2% учнів, зростання внутрішніх торговельних зв'язків — 57,3%, зацікавленість дрібних і середніх феодалів у сильній монархічній владі — 61,7% і 58,8% — зацікавленість у цьому городян. Найменше — 23,5% — відповідей було про загострення класової боротьби як найважливішого фактора, що зумовлював необхідність утворення централізованої держави.

Перед учнями сьомих класів ставилися завдання охарактеризувати епоху феодалізму на матеріалі вітчизняної історії, з конкретним висвітленням найважливіших історичних подій та їх закономірностей.

Семикласники в основному правильно розуміють закономірності та найважливіші явища історії країни того періоду. Здебільшого вони мають навик давати узагальнюючу характеристику феодалізму і панщинного господарства, розуміють його натуральний характер, кріпосне право. Виявляють вони й обізнаність з основними історичними подіями того часу на Україні.

Проте учням не вистачає чіткого і повного розуміння основних рис феодального суспільства. У письмових відповідях 73,5% семикласників назвали основні класи феодального суспільства — феодалів і залежних від них селян-кріпаків. А от феодальне землеволодіння згадали 66,1% учнів, натуральний характер господарства — 38,2%, а примітивність засобів виробництва — лише 23,5%. Такі форми експлуатації, як панщина, — 48,5%, а оброк — 39,4%.

Не завжди чітким є уявлення учнів про певні історичні явища. Даючи характеристику запровадження християнства на Русі, вони здебільшого не розкривають його класової суті, не повністю усвідомлюють, що християнство сприяло посиленню князівської влади і освячувало феодальне гноблення трудящих. З'ясовуючи питання про те, коли і чому утворилася Російська централізована держава, учні нетвердо знають такі передумови її утворення, як розвиток економіки і потреби налагодження більш міцних економічних зв'язків між окремими землями, посилення класової боротьби між пригнобленими і феодалами.

Основні події історії Української РСР учні засвоюють успішно. Так, у письмових відповідях на запитання про час та історичне значення возз'єднання України з Росією правильно дату возз'єднання назвало 94% учнів.

Вивчення стану засвоєння учнями VIII класу навчального матеріалу з історії показало, що їх переважна більшість в основному успішно оволодіває знаннями фактів, понять і закономірностей історичного процесу в кінці XVIII — на початку XIX ст. Невід'ємною складовою частиною характеристики учнями капіталізму є розуміння ними основних положень та історичного значення «Маніфесту Комуністичної партії», в якому К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили суть та історичну долю цієї формації. Восьмикласники в основному справились із цим завданням. Більшість з них визначили історію класових суспільств як історію класової боротьби, неминучість повалення капіталізму та встановлення диктатури пролетаріату і перемоги соціалізму, роль пролетаріату як мотора капіталізму і творця нового суспільства.

Проте інші важливі положення першого програмного документа наукового комунізму учні засвоюють гірше. Восьмикласники мають позитивні знання епохи в цілому, але ці знання є значною мірою строканими і неповними. Так, характеризуючи Французьку буржуазну революцію кінця XVIII ст. та її історичне значення, учні не вміють всебічно розкрити ті політичні і соціальні завоювання, які здобув народ. Вони неспроможні показати, яку роль під час буржуазних революцій відігравав розвиток продуктивних сил і виробничих відносин та в чому суть суперечностей між ними. Нечітко характеризували учні роль народних мас у буржуазних революціях.

Більш ґрунтовні знання виявили школярі з історії СРСР і в тому числі історії УРСР. Даючи письмову відповідь на питання про історичне значення повстання декабристів, восьмикласники виявили розуміння ленінської оцінки цього руху: назвали їх дворянськими революціонерами та першими борцями проти кріпосництва і самодержавства, засновниками революційних традицій визвольного руху. Поряд з цим учні відзначили їх класову дворянську обмеженість.

В цілому успішно засвоїли учні матеріал про соціально-політичний розвиток країни, Вітчизняну війну 1812 року, селянські рухи. Але вони не показали вміння давати узагальнену класову характеристику розвитку культури в умовах самодержавного ладу.

Слід сказати і про те, що учні не завжди вміють планувати свої як письмові, так і усні відповіді. Особливо відчувається скованість учнів, коли перед ними стоять завдання, які вимагають осмислення матеріалу чи вирішення проблемної ситуації, або розв'язання на конкретному історичному матеріалі певного логічного завдання.

Аналіз знань, умінь і навиків учнів IX класу показав, що в цілому на якість їх знань значний позитивний вплив зробило даліше удосконалення в школах самостійної роботи по вивченню творів В. І. Леніна і партійних документів. Це сприяло формуванню в них основ марксистсько-ленінського світогляду, виробленню діалектико-матеріалістичного методу пізнання і оцінки суспільних явищ, уміння застосовувати набуті знання до аналізу процесів і подій суспільного життя з класових, партійних позицій.

Анкетування, проведене в ряді шкіл Чернігівської і Миколаївської областей, показує, що переважна більшість учнів назвала усі праці В. І. Леніна, вивчення яких передбачається програмою. Кращими, ніж у попередні роки, виявилися знання змісту праць В. І. Леніна «Робітничий клас і національне питання», «Про національну гордість великоросів», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Зокрема, при характеристиці у письмовій роботі основних положень праці В. І. Леніна «Робітничий клас і національне питання» переважна більшість учнів показала розуміння взаємообумовленості єдності трудящих усіх націй і свободи націй. Однак лише 55% школярів, які виконували роботу, змогли показати, що комуністи завжди розглядали національне питання крізь призму класової боротьби, вважаючи, що його розв'язання повинно бути підпорядковане інтересам революції.

Усне визначення дев'ятикласниками історичного значення Паризької Комуні за працею В. І. Леніна «Уроки Комуні» показало, що вони в цілому опанували її основний зміст, уміють застосовувати набуті знання при аналізі конкретного матеріалу.

Письмове опитування, проведене по темі «Характер, рушійні сили, завдання і перспективи революції 1905—1907 рр.», показало, що більшість учнів дев'ятих класів свідомо сприйняла основний зміст праці В. І. Леніна «Доповідь про революцію 1905 р.», положення про те, що Велика Жовтнева соціалістична революція стала закономірним наслідком суспільного розвитку нашої країни, класової боротьби в умовах монополістичного капіталізму.

Аналіз в ряді шкіл Чернігівської і Миколаївської областей письмових робіт на тему «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції (За матеріалами 60-річчя Великого Жовтня)» показав, що всі дев'ятикласники визначили, що це була перша у світовій історії переможна соціалістична революція, що вона поклала початок новій історичній епосі — епосі переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму.

Дев'ятикласники в цілому задовільно засвоїли програмний матеріал про боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні, особливо зосередивши увагу на висвітленні братерської допомоги Радянської Росії у боротьбі за владу Рад на Україні. Разом з тим, як і в попередні роки, окремі дев'ятикласники не вміють обґрунтовувати наведені положення достатньою кількістю доказових фактів, поверхово розкри-

вають важливі теоретичні поняття. Вони не завжди у своїх відповідях використовують факти з життя для підтвердження висунутих теоретичних положень.

У десятих класах вивчалися питання засвоєння випускниками курсів історії СРСР, новітньої історії, а також суспільствознавства. З'ясувалися питання про усвідомлення учнями передумов виникнення марксизму та його дальшого творчого розвитку, розуміння ними питань про матерію й основні форми її існування, про шляхи пізнання оточуючої дійсності, складних історико-соціологічних понять «соціалізм» і «комунізм». Особлива увага приділялася умінню учнів оцінювати розвиток сучасного суспільства з класових позицій, зокрема аналізувати за матеріалами XXV з'їзду КПРС, Конституцією СРСР, матеріалами про 60-річчя Великого Жовтня основні риси розвинутого соціалістичного суспільства, питання про керівну і спрямовуючу роль КПРС.

Аналіз якості знань, умінь і навичок десятикласників свідчить про те, що більшість їх як у міських, так і сільських школах свідомо оволодіває програмним матеріалом курсів історії, суспільствознавства, передбачених програмою по вивченню творів основоположників марксизму-ленінізму і партійних документів, правильно оцінює явища минулого та події сучасності.

Випускники школи усвідомлено характеризують розвиток сучасного суспільства. Вони виявляють обізнаність у закономірностях будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні, знають основні завдання десятої п'ятирічки, внутрішню і зовнішньополітичну діяльність КПРС, дають всебічну характеристику утворення і розвитку світової системи соціалізму, загальної кризи сучасного капіталізму.

Характеризуючи основні риси розвинутого соціалістичного суспільства за Конституцією СРСР, десятикласники правильно розуміють суспільну власність і її форми, плановість розвитку народного господарства, утворення нової історичної спільності людей — радянського народу тощо. Розкриваючи питання про зміни в соціальній структурі, учні характеризували сучасний стан класових відносин у нашій країні, підкреслювали зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, зростання впливу робітничого класу у всіх сферах життя нашого суспільства. Але, розкриваючи це питання, учні не досить глибоко усвідомлювали, що соціальна структура розвинутого соціалізму постійно розвивається, що при цьому пануючою тенденцією в її динаміці є рух до соціальної однорідності.

В основному засвоївши програму з філософських питань курсу суспільствознавства, випускники правильно розкрили суть революційного перевороту в поглядах на природу і суспільство, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом. Вони ґрунтовно характеризують джерела і складові частини марксизму та вклад В. І. Леніна у його розвиток. Проте частина учнів спрощено розуміє питання про діалектичний взаємозв'язок матерії і свідомості, матеріалістичного й ідеалістичного, не завжди показує усвідомлене розуміння нерозривності матерії і руху, простору і часу. Не всі вміють використовувати набуті знання з діалектичного та історичного матеріалізму при аналізі суспільних явищ, конкретно і послідовно розкрити суть ідеологічної боротьби в сучасних умовах. Частина випускників недостатньо осмислює конкретний історичний матеріал, не завжди вміє чітко оперувати фактичними даними, робити узагальнення, обґрунтовувати висновки. Ряд випускників недостатньо розуміє об'єктивні і суб'єктивні фактори в історії, не завжди осмислює їх співвідношення в конкретних історичних явищах, процесах. Розгляд основних закономірностей розвитку суспільства ще недостат-

ньо спирається на знання, набуті учнями при вивченні курсу історії. Це заважає поглибленню матеріалістичного розуміння ними історичного процесу, засвоєнню вирішальних факторів, що визначають основи суспільного життя, розвиток не тільки матеріального, а й духовного життя суспільства.

Характеризуючи якість знань, умінь і навиків учнів з історії та суспільствознавства, можна сказати, що в останні роки значно підвищився ідейно-теоретичний і методичний рівень викладання цих предметів у школах. Разом з тим і стан викладання, і знання учнів ще не повністю відповідають тим зростаючим вимогам, які поставлені в рішеннях XXV з'їзду КПРС.

Сучасні вимоги до піднесення рівня знань, умінь та навиків учнів гостро ставлять проблему чіткої марксистсько-ленінської ідейної спрямованості знань, їх повноти, всебічної обґрунтованості, довершеності і практично-виховної спрямованості на активну дію вихованця. Тому вчителі насамперед прагнуть посилити роботу по орієнтації учнів на всебічне поглиблене і більш обґрунтоване опанування ними ідейного змісту шкільних курсів історії, суспільствознавства. У зв'язку з цим педагоги організовують свою роботу так, щоб кожен урок був ідейно насиченим, відповідав усім вимогам ідеологічної роботи по забезпеченню тісного зв'язку названих предметів з життям, з розв'язанням завдань комуністичного будівництва.

Важливою умовою реалізації виховної функції історії, суспільствознавства є вироблення в учнів свідомого класового підходу до аналізу суспільних явищ, продуманий добір матеріалу, який допомагає вчителю в яскраво розкрити закони суспільного розвитку, основні етапи політичного, економічного і культурного будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, величезні переваги соціалізму над капіталізмом.

Завдання учителів історії і суспільствознавства полягає в тому, щоб донести до кожного учня ідейне багатство творів основоположників марксизму-ленінізму, партійних документів, Конституції СРСР, книг товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Цілина», посилити ідейно-політичне, патріотичне та інтернаціональне виховання підростаючого покоління.

Значного поглиблення вимагає і робота по систематичному ознайомленню учнів з внутрішньою і зовнішньою політикою КПРС і Радянської держави, формуванню в школярів активної життєвої позиції, трудових навиків, безмежної відданості Радянській Батьківщині, справі Комуністичної партії, непримиренності до буржуазної ідеології, готовності до захисту соціалістичної Вітчизни.

В курсі суспільствознавства, історії перед педагогами стоїть завдання більш послідовно реалізовувати принцип протиставлення двох суспільних систем, переконливо розкривати вирішальні переваги соціалізму над капіталізмом. Вчитель при висвітленні питань економіки, соціально-політичного ладу, духовного життя суспільства, спираючись на знання школярів та яскравий фактичний матеріал, мусить вчити учнів виділяти головні, найсуттєвіші напрямки протиставлення соціалізму капіталізму.

На уроках історії, суспільствознавства, в позакласній роботі слід широко знайомити учнів з основними галузями соціалістичного виробництва, проблемами економіки й організації праці, постійно виховувати у школярів прагнення до активної трудової і громадської діяльності, сумлінного ставлення до праці.

Кожен урок історії, суспільствознавства повинен ефективно сприяти розвитку пізнавальних інтересів учнів і виробленню в них навичок

самостійно поповнювати знання. Великого значення набуває активне використання на уроках таких методів, які орієнтують учнів не на звичайне запам'ятовування окремих питань і фактів, довідково-інформаційного матеріалу, а на глибоке розуміння суті явищ і процесів, закономірностей розвитку природи і суспільства. Необхідно утверджувати методи, які розвивають в учнів логічне мислення, стимулюють їх творчу роботу на уроці. Тому слід ширше і більш продумано використовувати в старших класах такі форми роботи, як лекції, семінарські заняття, учнівські конференції з використанням дидактичного матеріалу для творчої самостійної роботи учнів. На уроках, семінарських і факультативних заняттях учителі повинні активніше формувати в учнів уміння працювати самостійно, переконливо аргументувати свою думку, вміти розпізнавати хибність тез буржуазної ідеології.

У здійсненні цієї творчої перебудови навчально-виховного процесу для учителів історії, суспільствознавства важливе значення має наполеглива творча робота методичних об'єднань, покликаних поширювати досягнення педагогічної науки, передового досвіду та впроваджувати їх у практику навчання і виховання.

Слід і далі вдосконалювати зміст і форми роботи кабінетів історії і суспільствознавства, звернувши особливу увагу на систематичне поповнення фондів кабінетів навчально-методичною, науково-популярною літературою, дидактичними матеріалами та іншими засобами навчання, створення змінних стендів, на раціональний відбір засобів наочності з метою повного і всебічного розкриття змісту уроку або теми. Весь цей комплекс методів і засобів навчально-виховного процесу має ефективно служити формуванню глибоких знань і комуністичних переконань у підростаючого покоління.

М. М. ЛИСЕНКО (Київ), Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ (Київ),
З.М. ШАЛИК (Київ), А. А. БУЛДА (Київ),
М. О. РУДЬКО (Чернігів)

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ПРАВДА» НА УКРАЇНІ В 1917 р.

Вивчаючи історію Великого Жовтня, радянські вчені звертаються до різних документів і матеріалів того часу, до більшовицької преси 1917 р., зокрема до матеріалів ленінської газети «Правда». В історико-партійній літературі висвітлено ідейно-політичний зміст основних матеріалів «Правды», організаторська роль газети в революційному русі¹ та інші питання. В ряді досліджень частково висвітлено питання розповсюдження газети «Правда» на Україні в 1917 р.² Але фрагментарні дані про розповсюдження газети, наведені в працях істориків, не можуть замінити спеціальних праць, присвячених розгляду цього питання.

На основі архівних та опублікованих матеріалів, повідомлень періодичної преси 1917 р., спогадів безпосередніх учасників революційних подій в даній публікації зроблено спробу дати зведену таблицю розповсюдження газети «Правда» на Україні в 1917 р. При складанні таблиці використані також опитні листки для місцевих партійних організацій, розроблені Центральним Комітетом партії, зведення про підписку на «Правду» опубліковані в газетах.

Встановлено, що газета «Правда» розповсюджувалась в 56 населених пунктах України і 19 військових підрозділах Південно-Західного фронту. Дані, наведені в таблиці, показують про зростаючий попит трудящих України на друковане слово більшовицького органу. Проте вони потребують дальшого пошуку.

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
--	---------

І. ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Комітет РСДРП м. Харків
Березень—квітень

«Пролетарій» (Харьков) №№ 1, 10, 11 і 30
від 10, 30 березня і 1, 29 квітня 1917 р.

Комітет РСДРП(б) м. Харків
Травень—вересень, листопад.

«Пролетарій» (Харьков) №№ 32, 42, 62, 76,
82, 89, 107, 116, 125 і 131 від 2, 14 травня; 8,
25 червня; 4, 12 липня; 2, 12 серпня і від 3, 29
вересня 1917 р.; В. В. Аникеев. Деятельность
ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий),
М., 1969, стор. 440.

¹ В. П. Будников. Большевицкая печать — важнейшее идеологическое оружие партии, М., 1978; Б. Е. Заславский, И. С. Сазонов, Х. М. Астрахан. «Правда» 1917 года, М., 1962; С. А. Андронов. Боевое оружие партии. Газета «Правда» в 1912—1917 годах, Л., 1962, та ін.

² В. П. Будников. Назв. праця; В. Ф. Солдатенко. Трибуна пролетарского интернационализма. Большевицкая пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1977, та ін.

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
Більшовицька організація заводу «Гельферіх-Саде» м. Харків Квітень. Робітники фарфорового заводу Ессена м. Слов'янськ Ізюмського повіту Червень.	Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов. Февраль—декабрь 1917 г., Харьков, 1947, стор. 36. «Пролетарий» (Харьков) № 59, 4 червня 1917 р.
Солдати Південного центрального складу військово-автомобільного майна м. Слов'янськ Ізюмського повіту Жовтень.	Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 618.
Більшовицька організація сел. Лиман Ізюмського повіту Вересень—жовтень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 137, арк. 69.
Робітник А. Латишов Рубжанського цукрового заводу Вовчанського повіту Жовтень.	Т а м же, спр. 276, арк. 11.

II. КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Комітет РСДРП м. Катеринослава Березень.	Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей, Днепропетровск, 1927, стор. 85.
Комітет РСДРП(б) м. Катеринослава Квітень—травень, серпень—жовтень.	Борьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 232; «Звезда» (Екатеринослав) № 7, 15, 57 і 77 від 2, 30 травня і 4, 29 серпня 1917 р.; «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 216—217.
Більшовицька фракція Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів м. Катеринослава Травень.	«Звезда» (Екатеринослав) № 16. 2 червня 1917 р.
Залізничний районний комітет РСДРП(б) м. Катеринослава Червень—липень.	«Звезда» (Екатеринослав) № 20, 16 червня 1917 р.
Комітет РСДРП м. Павлоград Квітень—липень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 15, спр. 212, арк. 5, 8; Борьба за Советы на Екатеринославщине, стор. 158.
Більшовицька група Юзівської об'єднаної організації сел. Юзівка Бахмутського повіту Квітень—травень.	«Літопис революції» 1931, № 1—2 (46—47), стор. 160.
Комітет РСДРП(б) сел. Юзівка Бахмутського повіту Червень, липень, жовтень.	ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 3; Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 168, 179, 656.
Комітет РСДРП(б) сел. Горлівка Бахмутського повіту Травень.	«Исторический архив», 1959, № 5, стор. 34.
Більшовики металургійного Дніпровського заводу сел. Кам'янське Катеринославського повіту Травень, червень.	Борьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 276—277, 281.
Організація РСДРП(б) ст. Микитівка Бахмутського повіту Травень.	«Пролетарий» (Харьков) № 53, 28 травня 1917 р.

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
Комітет РСДРП(б) Горлівсько-Щербинівського району ст. Микитівка Бахмутського повіту Червень—серпень, жовтень.	Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 г. Протоколы, М., 1958, стор. 360; ПА ІІІ при Ленінградському обкомі КПРС — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 49, арк. 9; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, М., 1957, стор. 357.
Комітет РСДРП(б) сел. Щербинівка Бахмутського повіту Червень—липень, жовтень.	Шестой съезд РСДРП(б), стор. 357; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 349—350.
Комітет РСДРП(б) сел. Єнакієве Бахмутського повіту Червень—липень, жовтень—листопад.	Шестой съезд РСДРП(б), стор. 362; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 378.
Комітет РСДРП(б) Нелепівського рудника сел. Нелепівка Бахмутського повіту Червень—липень, жовтень—листопад	Шестой съезд РСДРП(б), стор. 363; Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 620—621; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 632.
Більшовики Нижньодніпровських залізничних майстерень сел. Нижньодніпровськ Новомосковського повіту Червень.	«Звезда» (Екатеринослав) № 20, 16 червня 1917 р.
Міський комітет РСДРП(б) м. Нижньодніпровська Новомосковського повіту Листопад.	«Звезда» (Екатеринослав) № 149, 30 листопада 1917 р.
Комітет РСДРП(б) м. Луганськ Слоб'янського повіту Червень—грудень.	«Донецкий пролетарий» (Луганск) № 8, 18, 27, 47 і 48 від 9, 21 червня; 2 липня і 8, 9 серпня 1917 р.; Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 659; Большевистские организации Украины... (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 337; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах (хроника событий), М., 1974, стор. 109.
Комітет РСДРП(б) заводу «Русского общества», ст. Вітка Бахмутського повіту Липень—вересень, листопад—грудень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 567, 608; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, М., 1957, стор. 32; Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 340.
М. Г. Прошін з заводу «Русского общества» ст. Вітка Бахмутського повіту Жовтень—грудень.	В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 327.
Комітет робітників, службовців і солдатських депутатів Сулицько-Лиманського марганцевого рудника м. Нікополь Катеринославського повіту Вересень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 649.
Робітники Сулицько-Лиманського марганцевого рудника м. Нікополь Катеринославського повіту Жовтень—листопад.	Т а м ж е.
Комітет Військової організації РСДРП(б) 3-ї тилової автомо-	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 133, арк. 107—107 зв.

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
більної майстерні м. Олександрівськ Жовтень—листопад. Організація РСДРП об'єднаних інтернаціоналістів сел. Дружківка Бахмутського повіту Жовтень—листопад.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 652; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, М., 1957, стор. 14.
Комітет РСДРП(б) сел. Дружківка Бахмутського повіту Грудень.	«Донецкий пролетарий» (Луганск) № 32, 10 грудня 1917 р.
Солдат М. Ю. Кузьменко ст. Роти 1917 р.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, стор. 472.

III. ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО

Більшовицька група Іловайської об'єднаної організації РСДРП ст. Іловайське Таганрозького округу Серпень—жовтень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. 218; Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 659.
Організація РСДРП(б) Парамонівського рудника Таганрозького округу Серпень.	«Наше знамя», № 23, 3 серпня 1917 р.
Більшовицька організація Берестово-Богодухівського рудника Таганрозького округу Вересень.	Ростовський обласний державний архів, ф. 8, оп. 1, спр. 1466, арк. 2; М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти (март 1917—март 1918 гг.), Донецк, 1961, стор. 103.
Комітет РСДРП(б) Берестово-Богодухівського рудника Таганрозького округу Листопад.	В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах, стор. 67.
Підрайонний комітет РСДРП(б) сел. Макіївка Таганрозького округу Вересень—жовтень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 622.
Більшовицька організація Риковського рудника Таганрозького округу Вересень—жовтень.	Там же, стор. 627.
Комітет РСДРП(б) м. Таганрог Листопад.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 288, арк. 1.

IV. КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Комітет РСДРП м. Київ Березень.	«Голос социал-демократа» (Київ) № 3 і 8 від 19 і 30 березня 1917 р.
Комітет РСДРП(б) м. Київ Квітень—листопад.	«Голос социал-демократа» (Київ) № 89, 90 і 91 від 13, 20 і 27 серпня 1917 р.; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 1, стор. II, 17, 189, 273—274, 303; ЦДАЖР УРСР, фонд листівок інвентарний № 2005; Борьба за победу Радянської влади на Україні, стор. 98; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Часть Первая. Большевики во главе трудящихся Украины в период борьбы за победу Великого Октября. Февраль—октябрь 1917 г., К., 1977, стор. 666—

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
Ініціативна група більшовиків м. Біла Церква Васильківського повіту Червень—липень.	667; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП в 1917 году, стор. 399, 401, 429, 433; його ж. Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах, стор. 20, 34, 76. Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 672.
Організація РСДРП(б) м. Малин Радомишльського повіту Червень—липень.	Там же.
Організація РСДРП м. Бердичів Липень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 137.
Рада робітничих і солдатських депутатів м. Умань Жовтень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 733.
Житель Григор'єв з сел. Тальне Уманського повіту Грудень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, стор. 265.

V. ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Солдати 149-ї пішої Воронежської дружини і 112-ї команди вуджущих м. Чернігів Квітень.	«Голос социал-демократа» (Киев) № 29, 25 травня 1917 р.
Організація РСДРП(б) м. Чернігів Червень—липень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 672.
Комітет РСДРП м. Конотоп Березень.	В. Я. Бабко. В годы подполья. К., 1950, стор. 68—71, 73.
Комітет РСДРП(б) м. Конотоп Квітень—липень.	Там же, стор. 69; Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 672.
Комітет сільських депутатів с. Навози Чернігівського повіту Квітень.	«Правда» № 50, 6 травня 1917 р.
Більшовицька група м. Бахмач Конотопського повіту Квітень.	В. Я. Бабко. Назв. праця, стор. 75; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 464, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
Організація РСДРП(б) м. Остер Червень.	ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 52, оп. 1, спр. 3, арк. 227.
Організація РСДРП(б) посад Клинці Суражського повіту Червень—липень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 672.
Більшовики м. Козелець Жовтень.	В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 331, 333.
Є. Л. Комейков з Чернігівської губернії Липень—вересень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 137, арк. 89.
Селяни с. Собач Кролевецького повіту 1917 р.	Там же, спр. 262, арк. 8.

VI. ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ

Більшовицька група об'єднаної організації РСДРП м. Полтава Квітень.	Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 437.
--	--

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
Більшовицька група Полтавської об'єднаної організації РСДРП м. Полтава Серпень.	А. І. Вагранська. Спогади. Архів Полтавського краєзнавчого музею, стор. 41—43; С. О. Данішев. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р.—січень 1918 р.), Харків, 1969, стор. 114.
Організація РСДРП(б) м. Полтава Вересень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 359.
Комітет РСДРП(б) м. Полтава Жовтень—листопад.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 773, 777; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, стор. 257.
Комітет РСДРП(б) м. Переяслав Червень—липень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 672.
Комітет РСДРП(б) м. Кременчук Листопад.	«Дело революции» (Кременчук) № 76, 26 жовтня 1917 р.

VII. ВОЛИНЬСЬКА ГУБЕРНІЯ

Комітет РСДРП м. Житомир Березень.	«Радянська Волинь», 3 листопада 1926 р.; Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область, К., 1973, стор. 97;
Організація РСДРП м. Житомир Вересень—жовтень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 259, арк. 3; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г.—декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 56.
Комітет РСДРП(б) м. Житомир Листопад	В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 401.
Організація РСДРП(б) м. Броди Червень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 781, арк. 2—3.
Солдати 2-го Заамурського залізничного батальону сел. Сарни Ровенського повіту Жовтень.	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Часть первая, стор. 667.
Група РСДРП(б) сел. Сарни Ровенського повіту Вересень—грудень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 348; т. II, стор. 78, 125, 467.

VIII. ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ

Більшовицька група м. Вінниця Квітень—травень.	«Голос социал-демократа» № 20, 5 травня 1917 р.; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 5, арк. 44.
Комітет РСДРП(б) м. Вінниця Червень—липень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 672.
Т. І. Вермієвський м. Ялтушков Могилівського повіту Квітень—червень.	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Часть первая, стор. 41.
Комітет РСДРП м. Ольгопіль Травень.	В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 106.
Комітет РСДРП(б) м. Проскурів Грудень.	Большевистские организации Украины... (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 340.
Більшовики м. Дунаївці 1917 р.	Розповідають борці революції, К., 1967, стор. 26.

IX. ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ

Більшовицька група Херсонської об'єднаної організації РСДРП м. Херсон Травень, серпень.	«Исторический архив» 1959, № 5, стор. 49; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 264, арк. 3.
---	---

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
Комітет РСДРП(б) м. Херсон Вересень, жовтень, грудень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 311; В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах, стор. 115.
Більшовицька група Єлисаветградської об'єднаної організації РСДРП м. Єлисаветград Квітень.	Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 421.
Комітет РСДРП(б) м. Єлисаветград Липень, жовтень—грудень.	«Летопись революции», 1927, № 3, (24), стор. 62; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Часть первая, стор. 528, 535; Большевицские организации Украины... (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 572.
Більшовицька група Одеської об'єднаної РСДРП м. Одеса Травень.	Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 383.
Комітет РСДРП(б) м. Одеса Червень—серпень, жовтень—листопад.	Шестой съезд РСДРП(б), стор. 365; «Голос пролетария» (Одесса), № 15 і 18, 21 і 30 вересня 1917 р.; Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 837; Большевицские организации Украины... (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.), стор. 568.
Більшовицька організація заводу «Наваль» м. Миколаїв Серпень—жовтень.	«Літопис революції», 1929, № 2, стор. 171.

Х. ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ

Комітет РСДРП м. Бердянськ Травень.	В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 106.
Організація РСДРП(б) м. Бердянськ Вересень.	Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 858.
Комітет РСДРП(б) м. Бердянськ Жовтень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 273, арк. 1.
Рада робітничих депутатів м. Бердянськ Жовтень.	Т а м же, арк. 8—8 зв.
Робітники заводу акціонерного об'єднання «Матіас» м. Бердянськ Жовтень.	Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 865—866.

ХІ. ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ФРОНТ

Солдати 221-го піхотного Рославського полку VII-ї армії Травень.	Революционное движение в русской армии. 27 февраля—24 октября 1917 г. Сборник документов, М., 1968, стор. 88—89.
Солдати 2-ї Фінляндської стрілецької дивізії VII-ї армії Вересень—жовтень.	Октябрь на фронте. Воспоминания, М., 1967, стор. 206.
Полковий комітет 294-го Березінського полку VII-ї армії Листопад.	Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 527.
Солдати Ізмайлівського полку I-го гвардійського корпусу XI-ї армії Березень.	«Правда» № 3, 8 березня 1917 р.
Солдати гвардії Семенівського	«Правда» № 48, 17 травня 1917 р.

Хто, де і коли отримував газету «Правда»	Джерело
полку 1-го гвардійського корпусу ХІ-ї армії Квітень.	
Військова організація VI-го армійського корпусу ХІ-ї армії Травень—червень.	ЦДВІА, ф. 2067, оп. 3, спр. 33, арк. 88.
Солдати ХІ-ї армії Червень.	Т а м же, спр. 7, арк. 171.
Солдати 403-го Вольського піхотного полку 32-го армійського корпусу ХІ-ї армії Червень.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 781, арк. 2 зв.—3 зв.
Солдати 105-ї піхотної дивізії 32-го армійського корпусу ХІ-ї армії Червень.	Т а м же, арк. 3 зв.
Солдат Є. Федоров 400-го Хортицького піхотного полку 100-ї піхотної дивізії 32-го армійського корпусу ХІ-ї армії Червень—липень.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 437.
А. Флюков з друкарні ХІ-ї армії Вересень.	В. В. Анникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 367.
Комітет 10-ї окремої штурмової польової батареї ХІ-ї армії Вересень—жовтень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 803.
Солдати Дубніковського гарнізону ХІ-ї армії Листопад.	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, стор. 444.
Стрілок кулеметної команди Г. Сотріхін 24-го Сибірського стрілецького полку 6-ї Сибірської дивізії ХІ-ї армії Листопад.	Большевистские организации Украины.... (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 526, 530.
Комітет РСДРП(б) 48-го окремого польового важкого артилерійського дивізіону 25-го армійського корпусу Особливої армії Липень—серпень.	Борьба за победу Радянської влади на Украине, стор. 98; Октябрь на фронте, стор. 154.
Солдати 267-го запасного піхотного полку Травень.	«Голос социал-демократа» (Киев) № 20, 5 травня 1917 р.
Солдати 308-го польового госпіталю Квітень.	Октябрь, на фронте, стор. 195.
Солдати 9-го Фінляндського стрілецького полку 3-ї стрілецької дивізії Червень—липень	ЦДВІА, ф. 2537, оп. 2, спр. 356, арк. 97.
Солдати 309-го військового транспорту 62-го обозного батальйону Червень—липень.	Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 793.
Солдат кулеметної команди М. І. Швецов 82-го Дагестанського піхотного полку Червень—липень.	«Правда» № 77, 9 червня 1917 р.
Комітет РСДРП(б) ХІ-ї армії 1917 р.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 781, арк. 3—4. О. М. КАЛІНЧУК (Стаханов)

Наш календар



О. С. ПУШКІН І ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (До 180-річчя з дня народження поета)

Олександр Сергійович Пушкін — великий поет і громадянин — був також видатним істориком. Потяг до історичних досліджень виявився у нього дуже рано,

а в останні десять років життя перетворився в пристрасть. Історія стала, як свідчать особисті визнання поета в листах, основним його заняттям. Він прекрасно розумів, що без знання минулого неможливо зрозуміти сучасне і передбачити майбутнє. Олександр Сергійович не уявляв собі освіченої людини, яка б не знала історії.

Історичні переконання О. С. Пушкіна — важливий етап у розвитку передової історичної думки в Росії. Великий поет звертався до історії античного світу і стародавнього Сходу, європейського середньовіччя і нового часу. Проте головна увага його була прикута до вітчизняної історії, зокрема, до історії України. Але поки що проблема «Пушкін як історик» не розв'язана¹. І незважаючи на те, що з того часу, як з'явилося це твердження, пройшло понад 40 років, воно досі залишається в силі. Та погляди радянських істориків збігаються в одному: великий поет стояв над своїми сучасниками — істориками-професіоналами. О. С. Пушкін, зокрема, дуже близько підходив до визначення феодалізму як «певного етапу в історії Росії»².

Ідейний зв'язок О. С. Пушкіна з декабристами, його вірші з критикою царя і вищих сановників свідчать про те, що він як історик добре розумів неминучість краху кріпосництва й самодержавства, які були гальмом у дальшому розвитку Росії. Дворянська історія пушкінської епохи в особі її найвизначнішого представника М. М. Карамзіна прославляла «сильних світу цього». І, незважаючи на те, що Пушкін високо оцінював «Історію держави Російської» як таку, що містить багато джерел (особливо в примітках), про ідейну спрямованість цієї праці він склав їдку, прямо-таки вбивчу епіграму:

«В его Истории изящность, простота
Доказывают нам без всякого пристрастья
Необходимость самовластья
И прелести кнута»³.

Вже одне це спростовує твердження М. М. Покровського, яке було висловлене ним у передмові до V тому Зібрання творів О. С. Пушкіна (1937 р.) і яке довго побутовало в історіографії, про те, що Карамзін залишався для Олександра Сергійовича «зразком вченого-історика». Безпідставність подібного висновку підтверджується в процесі знайомства з роботою О. С. Пушкіна над історією України, якою він займався з кінця 20-х років і до своєї трагічної смерті. Про це переконливо свідчать матеріали, до яких ми і звернемося.

¹ П. С. Попов. Пушкин-историк. — «Вестник Академии наук СССР», 1937, № 2—3, стор. 128.

² Б. Д. Греков. Исторические воззрения Пушкина. — Исторические записки. т. I. М., 1937, стор. 17.

³ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений, т. I, М., 1963, стор. 341.

28 квітня 1829 р. професор історії Московського університету, близький знайомий О. С. Пушкіна М. П. Погодін повідомляв своєму другові С. П. Шевирєву, який перебував у той період у тривалому науковому відрядженні в Італії: «Пушкін збирається писати історію Малоросії»⁴. З цього можна зробити припущення, що робота великого поета над нею почалася безпосередньо після завершення у 1828 р. славнозвісної поеми «Полтава» і передувала двом пізнішим його історичним дослідженням — «Історії Пугачова» та «Історії Петра І». Думка ця підтверджується і документально — рукописами самого Пушкіна.

Особливо цікавила поета рукописна «Історія русів або Малої Росії». З цією визначною пам'яткою української історіографії кінця XVIII ст. його ознайомив професор Московського університету М. О. Максимович у жовтні 1829 р. Якраз у цей час О. С. Пушкін повернувся з поїздки на Кавказ, про яку він згодом розповів у творі «Подорож в Арзрум під час походу 1829 року», надрукованому в першій книжці пушкінського «Современника». Пушкін високо оцінив «Історію русів» і придбав собі її копію.

Є всі підстави стверджувати, що на основі «Історії русів» Пушкін зробив начерк періодизації історії Малоросії і водночас висунув проблеми її, які, на його думку, треба було розв'язати. Схема включала такі питання: «Що нині називається Малоросією? Що становило раніше Малоросію? Коли відокремилася вона від Росії? Чи довго перебувала під владою татар — від Гедиміна до Сагайдачного, від Сагайдачного до Хмельницького, від Хмельницького до Мазепи, від Мазепи до Розумовського». Вперше схему було опубліковано в 1855 р.⁵ Але предметом дослідження для вчених вона стала тільки за радянського часу⁶.

Слід підкреслити, що Пушкін як історик-дослідник дотримувався точки зору автора «Історії русів». Зокрема, він звернув увагу на повідомлення хроніки про прихід у 1320 р. у «межі Малоросійські» литовського князя Гедиміна, який з того часу почав титулувати себе «королем литовців і руських». Наприкінці 1830 р. другим виданням вийшла у світ (на цей раз уже із значними скороченнями) «Історія Малої Росії» в трьох частинах Д. М. Бантиш-Каменського — офіційного дворянського історіографа. У цій праці було немало помилок, автор звеличував царських сановників, що, звичайно, навряд чи лишилось непоміченим Пушкіним. І все-таки йому довелося тимчасово відкласти плани власного видання монографічних нарисів з історії України, оскільки в ситуації, що склалася, це було не тільки важко, а й політично небезпечно. Вони могли тлумачитися як виклик представникам офіційної історичної науки. Але, як свідчать матеріали творчого архіву самого Пушкіна, Олександр Сергійович аж ніяк не залишав свого наміру написати і видати «Історію Малоросії»⁷. Основним джерелом з історії України Пушкіну продовжує служити «Історія русів». Перше пряме посилання на неї він зробив у пресі в 1831 р. у своїй відповіді критикам «Полтави», що була вміщена в альманаху «Денница»⁸.

Інтерес Пушкіна до проблем історії України помітно посилювався в наступному 1831 р. у зв'язку з польським повстанням 1830—1831 рр., а точніше у зв'язку з вимогами польської аристократії про приєднання до Царства Польського всієї України, Білорусії і Литви. Поет ретельно знайомиться з історією визвольної боротьби українського козацтва і селянства проти шляхетської Польщі у XVI—XVII ст., збирає факти, що переконливо доводять цілковиту безпідставність подібних домагань. Але маревні амбіції польських магнатів підігрівалися представниками реакційних кіл Західної Європи, особливо Франції, вороже настроєних щодо Росії. Це ускладнювало

⁴ «Русский архив», 1882, № 5, стор. 80.

⁵ Матеріали для біографії Пушкіна, СПб., 1855, стор. 266—267.

⁶ Ю. Оксман. Из розысканий о Пушкине. — «Литературное наследство», т. 58, М., 1952, стор. 211—220.

⁷ Рукописи Пушкіна, хранящиеся в Пушкинском Доме. Научное описание. Составили Л. Модзалевский и Б. Томашевский, М.—Л., 1937, стор. 127.

⁸ Денница-альманах на 1831 год, изданный М. А. Максимовичем, М., 1831, стор. 127.

справу. Адже вони вдавалися до наклепів і фальсифікації історичного минулого. Саме в цей відповідальний політичний момент для долі Росії Пушкін пише віршовану відповідь «Наклепникам Росії» та «Бородінську річницю», у яких засуджує навмисні спотворення, фальсифікації та ігнорування західноєвропейськими історіографами багатьох фактів і реальних подій з історії Росії, України і Польщі. У «Бородінській річниці» великий поет пророче ставить запитання:

«Наш Киев дряхлый, златоглавый,
Сей пращур русских городов,
Сроднит ли с буйною Варшавой
Святыни всех своих гробов?»⁹

Вивчаючи «Історію русів», О. С. Пушкін виписував ті місця з рукопису, які свідчили про жорстокий гніт, установлений шляхтою в XVI ст. на Україні. Зокрема, у цих виписках є таке: «Малоросія доведена була поляками до крайнього розорення і все в ній подобилося тоді якомусь хаосу або змішанню, яке загрожувало останнім руйнуванням. Ніхто з жителів не знав і не був упевнений, кому належить маєток його, родина і саме існування їх, і чи довго воно триватиме?»¹⁰ Пушкін хотів опублікувати «Історію русів», але царська цензура заборонила йому це зробити. Лише через 15 років вона побачила світ завдяки О. М. Бодянському¹¹. Та Олександр Сергійович не склав зброї. Одразу ж як тільки вийшов дозвіл на видання журналу «Современник», він у першій же його книжці опублікував обширні уривки із забороного рукопису «Історії русів». При цьому зазначалося, що першоджерело є надзвичайно цінною історичною працею¹². Отже, і в умовах жорстокої політичної реакції О. С. Пушкін настійно прагнув зробити «Современник» суспільно-політичним та історичним журналом, на сторінках якого друкувалися б усі характерні для такого видання матеріали.

Чорнові начерки періодизації історії України, зроблені О. С. Пушкіним, його виписки з «Історії русів» і публікації останніх, величезний інтерес до історичного минулого українського народу, створення таких історико-художніх творів, як «Полтава» тощо, свідчать не лише про симпатії поета до українського народу, а й про його вагомий науковий внесок у справу розробки історії України. Грандіозні задуми великого поета про створення наукових історичних монографій, присвячених основним періодам історії України, залишились не здійсненими. В особі О. С. Пушкіна Росія втратила геніального поета й історика. Тезою Пушкіна-історика були слова: «істина сильніша за царя». Відшукуючи наукову історичну істину, він ніколи не прикрашав минуле на догоду верхній владі, але був переконаний, що «гордиться славою своих предков не только можно, но и должно; не уважать оной есть постыдное малодушие». Дуже правильно сказав Ф. М. Достоевський: «І ніколи ще жоден російський письменник, ні раніш, ні після нього, не з'єднувався так задушевно й споріднено з народом своїм як Пушкін»¹³.

М. Я. ПОПОВ (Москва)

⁹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений, т. III, М., 1963, стор. 225—226.

¹⁰ «Современник», т. I, СПб., 1836, стор. 109.

¹¹ История руссов или Малой России, М., 1846.

¹² «Современник», т. I, стор. 85—109.

¹³ Ф. Достоевский. Пушкин (очерк), СПб., 1899, стор. 13.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ТА ПАРТИЗАНІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941—1944 рр.)

34 роки відділяють нас від знаменної дати — Дня Перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною. Перемога над фашизмом є подією всесвітньо-історичного значення, яка справила величезний вплив на весь хід суспільного розвитку.

Велика Вітчизняна війна була не тільки збройною боротьбою радянського народу проти гітлерівської Німеччини, а й гострим протиборством двох діаметрально протилежних ідеологій — соціалістичної і фашистської. В цьому гігантському зіткненні з імперіалізмом та його найжахливішим породженням — фашизмом — перемогли соціалістичний суспільний і державний лад, ідеологія марксизму-ленінізму, морально-політична єдність радянського суспільства, непорушна дружба народів СРСР.

Ідейна поразка фашизму стала результатом великої організаторської та ідеологічної роботи Комуністичної партії серед трудящих нашої країни в довоєнні роки і в період війни. «Саме партія, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у промові на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, — організовувала і згуртовувала десятки мільйонів людей, спрямовувала їх енергію, їх волю і дії до однієї мети — до перемоги. Війна ще і ще раз підтвердила, що партія і народ єдині, що немає сили, здатної розхитати цю незламну єдність»¹.

Пліч-о-пліч з усіма народами багатонаціональної Країни Рад на боротьбу проти фашистських загарбників піднявся український народ. Тисячі його синів і дочок героїчно билися в рядах Червоної Армії, кували перемогу в радянському тилу, створювали нестерпні умови для ворога на тимчасово окупованій території.

Всепародна боротьба, що розгорнулася під керівництвом Комуністичної партії у ворожому тилу, велася повсюдно. Її виявом були організовані дії партизанських формувань і широкої мережі партійного та комсомольського підпілля, антифашистських груп, а також керовані ними масові дії радянських патріотів по зриву воєнних, економічних і політичних заходів окупантів. Розмах, дієвість і цілеспрямованість боротьби радянських людей проти фашистських окупантів визначалися насамперед величезною організаторською та ідейно-політичною діяльністю Комуністичної партії, невід'ємною складовою частиною якої була ідейно-політична робота партійних організацій України серед населення і партизанів на окупованій гітлерівцями території.

Глибоке і всебічне вивчення ідейно-політичної роботи Комуністичної партії, в тому числі Комуністичної партії України, у досліджуваній період історії нашої країни має велике теоретичне і практичне значення. Досвід діяльності КПРС цього періоду, з урахуванням конкретних умов сьогодення, є надбанням партійних організацій при розв'язанні поставлених XXV з'їздом партії завдань комуністичного виховання трудящих, особливо молоді, в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, відданості соціалістичній Батьківщині.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 280.

Оцінюючи досвід ідейно-політичної роботи партії під час громадянської війни, В. І. Ленін писав: «...Найбільше треба подумати про те, щоб зробити основою нашої агітації і пропаганди — аналіз, пояснення того, чому ми перемогли, чому ці жертви громадянської війни окупилися сторицею і що треба зробити на основі цього досвіду, щоб здобути перемогу в іншій війні, війні на фронті безкровному, у війні, яка тільки змінила форму, а ведуть її проти нас все ті самі старі представники, слуги і вожді старого капіталістичного світу, тільки ще більш завзято, шалено і запекло»².

За післявоєнні роки радянські історики провели велику роботу по вивченню багатогранної, в тому числі й ідейно-політичної, діяльності Комуністичної партії на тимчасово окупованій ворогом території. З історії Великої Вітчизняної війни в нашії країні видано близько 16 тис. назв книг і брошур загальним тиражем близько 700 млн. примірників³. За неповними даними, опубліковано близько 2200 монографій, брошур, статей, збірників документів, присвячених діяльності КПРС в роки війни. З 1965 по 1971 р. випущено в світ понад 400 видань про всенародну боротьбу проти фашистських загарбників⁴. В Українській РСР тільки напередодні 30-річчя Перемоги видано понад 350 праць⁵. Новими працями поповнилася історико-партійна наука з цих проблем за останні роки.

Радянські історики приділили значну увагу аналізу літератури, присвяченої Великій Вітчизняній війні, зокрема діяльності Комуністичної партії, спрямованої на розгортання всенародної боротьби в тилу ворога⁶. В монографіях і статтях у тій чи

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 233.

³ П. А. Жилин. Актуальные проблемы исследования Великой Отечественной войны. — «Вопросы истории», 1977, № 5; СССР в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — сентябрь 1945 г.). Указатель советской литературы за 1941—1967 гг., М., 1977.

⁴ КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк), М., 1973, стор. 6, 121.

⁵ М. В. Коваль. Безсмертя подвигу радянського народу. — «Комуніст України», 1976, № 5, стор. 81.

⁶ И. В. Ставицкий, Г. А. Куманев. Литература о деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны (Краткий обзор). — «Вопросы истории КПСС», 1961, № 5; А. М. Самсонов, А. А. Курносое. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР. — «Вопросы истории», 1964, № 12; П. А. Жилин, Г. А. Куманев, И. В. Ставицкий. Коммунистическая партия — организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. — Очерки по историографии советского общества, М., 1965; Краткая историография Великой Отечественной войны и второй мировой войны. — История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965; А. А. Курносое. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов (историография вопроса). — История и историки. Историография истории СССР. Сборник статей, М., 1965; В. Г. Еремин, А. Ф. Юденков. Партийное руководство всенародной борьбой на оккупированной врагом советской территории (1941—1944 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3; И. И. Гвоздев. В авангарде борющегося народа (Обзор литературы о деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны 1941—1945). — «Вопросы истории КПСС», 1970, № 5; Ю. П. Петров. Состояние и задачи разработки истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. — «Вопросы истории», 1971, № 5; КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк), М., 1973; Н. Ф. Азяссский, С. А. Тюшкевич. Историография и некоторые вопросы методологии исследования темы. — Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941—1944 гг., М., 1976; М. В. Коваль. Безсмертя подвигу радянського народу (Огляд суспільно-політичної літератури, що вийшла в республіці до 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні). — «Комуніст України», 1976, № 5; А. Д. Педосов. Советская историко-партийная наука, итоги и перспективы. — «Коммунист», 1976, № 14; А. А. Бабаков, Н. И. Макаров. О содержании и формах всенародной борьбы на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. — «Вопросы истории КПСС», 1977, № 1; П. А. Жилин. Актуальные проблемы исследования Великой Отечественной войны. — «Вопросы истории», 1977, № 5; Г. А. Куманев, И. В. Ставицкий. Деятельность КПСС в годы Великой Отечественной войны (Обзор советской исторической литературы за 1970—1975 гг.). — История и

іншій мірі аналізується література про ідеологічну, в тому числі ідейно-політичну, роботу Комуністичної партії серед населення тимчасово окупованої території. Однак, як справедливо зазначає член-кореспондент АН СРСР П. А. Жилин, «відчувається необхідність у глибшому дослідженні ідеологічної діяльності партії в роки війни. Ця важлива тема висвітлена все ще недостатньо, тим часом роль ідеологічної роботи партії в роки війни була надзвичайно великою»⁷. На це ж звертає увагу і О. Д. Педосов, який підкреслює, що «в історико-партійному плані тут ще непочатий край роботи»⁸.

У цій статті зроблено спробу дати огляд праць з проблеми «Ідейно-політична робота Комуністичної партії серед населення та партизанів на окупованій фашистами території України (1941—1944 рр.)».

Тема ідейно-політичної роботи партійних і комсомольських організацій серед населення в тилу ворога певною мірою висвітлювалася ще в роки Великої Вітчизняної війни. Фактично з цього розпочато історіографію досліджуваної проблеми. Значна увага приділялась їй у статтях керівних партійних працівників, журналістів, учасників підпільної і партизанської боротьби, що друкувалися в центральних газетах: «Правда», «Комсомольская правда», «Красная Звезда», «Известия»⁹.

В опублікованих у той період статтях у журналах («Партийное строительство», «Славяне», «Пропагандист Красной Армии» та ін.) про боротьбу радянських людей проти окупантів, ряді виданих брошур, присвячених діяльності підпільників і партизанів, велике місце відводилося показові ідейно-політичної роботи партії по мобілізації населення на розгром фашистів.

В роки війни з'являється ряд статей безпосередніх учасників підпільної і партизанської боротьби, а також інших авторів, де розповідається про партійно-політичну роботу в тилу ворога, про видання газет, листівок та розповсюдження їх серед населення¹⁰.

Статті, брошури періоду Великої Вітчизняної війни становлять значну цінність для науковців. Звичайно, вони не мали ще дослідницького характеру. Їх мета була, як правило, пропагандистсько-агітаційною і полягала в тому, щоб досвід проведення масово-політичної роботи тієї чи іншої підпільної організації або партизанського загону був взятий на озброєння іншими підпільниками і партизанами.

историки. Историографический ежегодник, 1975, М., 1978; В. И. Клоков. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944. Историографический очерк, К., 1978; А. М. Самсонов. Великий подвиг народа в отражении советской историографии.—Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС, вып. 1. Советский период, М., 1978; та ін.

⁷ П. А. Жилин. Актуальные проблемы исследования Великой Отечественной войны.—«Вопросы истории», 1977, № 5, стор. 16.

⁸ А. Д. Педосов. Советская историко-партийная наука, итоги и перспективы.—«Коммунист», 1976, № 14, стор. 98.

⁹ М. Бурмистенко. Партизанская война против немецких фашистов на Украине.—«Правда», 25 липня 1941 р.; Б. Пономарев. Партизанская война на Карпатской Украине.—«Правда», 15 квітня 1942 р.; П. Панч. Пламя народной войны.—«Известия», 1 жовтня 1942 р.; В. Иванов. Генерал Орленко и его народ.—«Известия», 24 грудня 1942 р.; Н. Бажан. Киевская ночь.—«Известия», 25 грудня 1942 р.; Ф. Орленко (псевдонім секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У, двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова.—І. С.). В боях за Родину.—«Правда», 25 грудня 1942 р.; Освободительная борьба на Украине.—«Правда», 2 квітня 1943 р.; Мстить, мстить и еще раз мстить.—«Правда», 6 травня 1943 р.; Партизаны топят вражеские суда на реках Украины.—«Красная Звезда», 2 липня 1943 р.; А. Шиян. За линией фронта.—«Известия», 18 серпня 1943 р.; Н. Таранущенко. Два года в тылу врага.—«Красная Звезда», 2 жовтня 1943 р.; Т. Строкач. Слава народным мстителям.—«Правда Украины», 18 травня 1944 р.; та ін.

¹⁰ «Народный мститель»—орган партизан, действующих под командованием В. и О.—«Партийное строительство», 1942, № 21; «Лесные газеты».—«Комсомольская правда», 31 березня 1943 р.; А. Калиниченко. Партизанські газети.—«Україна», 1943, № 3; Ф. Крылов. Партийная работа в тылу врага.—«Партийное строительство», 1943, № 4; И. Бескромный. Лесная правда. (Из записок редактора партизанской газеты).—«Огонек», 1945, № 17; І. Слинко. Комісар Руднев.—«Радянська Україна», 10 травня 1945 р.; та ін.

Поглиблене вивчення масово-політичної роботи Комуністичної партії серед населення і партизанів на окупованій гітлерівцями території України почалося після Великої Вітчизняної війни. Значну роботу по збиранню цінного документального матеріалу, в тому числі стенограм спогадів героїв війни, активних учасників партизанського руху, партійного і комсомольського підпілля, провела створена за рішенням ЦК КП(б)У Комісія по історії Вітчизняної війни при АН УРСР. Наслідком роботи Комісії стало опублікування ряду важливих документів: щоденників комісара Сумського партизанського з'єднання С. В. Руднева, секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У, командира партизанського з'єднання М. М. Попудренка¹¹, перших документальних збірок про партизанську боротьбу, партійне і комсомольське підпілля¹².

Істотно активізувалося вивчення досліджуваної теми в 50—60-і роки. У публікаціях, зокрема, М. І. Супруненко, В. І. Клокова, І. І. Слинька, Л. Є. Кизі, К. К. Дубини та інших глибше, порівняно з попередніми працями з даної тематики, висвітлено керівну роль Комуністичної партії в організації боротьби українського народу, масово-політичну роботу партійних організацій на окупованій території¹³. Значний інтерес становить книга М. В. Ковалю «У битві з фашизмом»¹⁴. Використавши широке коло першоджерел, опубліковану літературу, автор вперше в історіографії Великої Вітчизняної війни дослідив питання про боротьбу трудящих України під керівництвом партії за збереження соціалістичної культури в умовах фашистського окупаційного режиму, висвітлив роль комуністичної ідеології і культури як грізної зброї у всеародній боротьбі проти гітлерівських загарбників, проти людиноненависницької ідеології фашизму.

Рядом нових праць збагатилась історико-партійна наука в ході підготовки і відзначення 20 і 25-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні¹⁵. В цей період на матеріалах Дніпропетровської, Київської, Сумської, Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Харківської, Чернівецької, Чернігівської областей опубліковано також нові документальні збірники про участь українського народу в боротьбі проти фашистських загарбників. У збірниках наводяться численні дані про політичну роботу КП(б) України, партійних і комсомольських організацій згаданих областей серед населення та партизанів.

Однією з важливих форм донесення Комуністичною партією правди до радянських людей, що знаходилися на тимчасово окупованій ворогом території, про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни були листівки. Про зміст листівок, розмах роботи партійного підпілля і партизанських загонів України по їх виданню у ті роки дає певне уявлення збірник, підготовлений і виданий Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК

¹¹ С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд. К., 1949; М. М. Попудренко. Щоденник. К., 1949; Герої партизанської боротьби на Україні (Збірник нарисів), кн. 1, К., 1948.

¹² Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр. Збірник документів, Житомир, 1948; Одеса в Великій Отечественній війні Советського Союзу. Сборник документов и материалов. В 3-х томах, Одесса, 1948—1951 гг.; Борьба трудящих Львовщины против немецко-фашистских захватчиков (1941—1944 гг.). Збірник документів, Львів, 1949.

¹³ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., К., 1956; В. Клоков, И. Кулик, И. Слинько. Народная борьба на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1957; Л. Е. Кизя. Народные месники. З історії партизанського руху на Ровенщині, Львів, 1960; В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей 1939—1945 гг., К., 1961; К. К. Дубина. В годы тяжелых испытаний, К., 1962.

¹⁴ М. В. Коваль. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя у народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів, К., 1964.

¹⁵ Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Сборник статей, М., 1961, 1963; Партизанские были, М., 1965; Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны, М., 1966; Люди легенд, М., вып. 1—5, 1965—1974 гг.; Война в тылу врага, вып. 1, М., 1974; та ін.

КПРС¹⁶. До збірника ввійшло 207 листівок підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанських загонів, з яких 178 були опубліковані вперше.

Дальшому науковому узагальненню проблеми ідейно-політичної діяльності Комуністичної партії в тилу ворога сприяла підготовлена під керівництвом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС шеститомна праця «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945»¹⁷, в якій, хоча й коротко, показано ідейно-виховну роботу Комуністичної партії в період війни, в тому числі серед населення і партизанів України.

В 60—70-і роки радянські історики багато працювали над створенням фундаментальних праць з історії Великої Вітчизняної війни, зокрема про діяльність КПРС у цей період. Важливе значення для дослідження ідеологічної, в тому числі ідейно-політичної, роботи Комуністичної партії серед населення і партизанів на окупованій території мав вихід у світ першої книги 5 тому багатотомної історії КПРС, присвяченої діяльності Комуністичної партії в роки війни. У розділі «Ідеологічна робота партії» показано роль соціалістичної ідеології в перемозі над ворогом, розкрито заходи партії щодо посилення ідеологічної діяльності серед мас, місце політичної агітації та пропаганди в мобілізації радянських людей на боротьбу проти окупантів. «Політична робота партії на захопленій ворогом території, — підкреслюється у книзі, — провадилася скрізь, серед усіх верств населення, вона була підпорядкована завданню залучити найширші маси до активної боротьби проти окупантів... Партія вказувала конкретні шляхи участі в загальнонародній боротьбі, і в цьому полягала сила партійної агітації і пропаганди в тилу ворога. На заклик партії гаряче відгукувалися радянські люди»¹⁸.

Багато питань, пов'язаних з ідейно-політичною роботою Комуністичної партії серед населення і партизанів на окупованій території України, знайшли висвітлення в «Нарисах історії Комуністичної партії України»¹⁹, тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»²⁰, доповнений і виданий також російською мовою (1975 р.). Наведені в «Нарисах» узагальнені відомості про масово-політичну роботу партійних організацій свідчать про величезні її масштаби і значення для розгортання всенародної боротьби проти фашистських загарбників. У книзі наголошено, що для цього партія використовувала всі засоби пропаганди й агітації: пресу, радіо, усну агітацію тощо. У названих працях підкреслюється, що масово-політична робота підпільних партійних організацій дала можливість партійному підпіллю підняти найширші верстви населення на боротьбу з гітлерівцями. Порівняно з попередніми, в цих дослідженнях найбільш повно показано діяльність партійних організацій по виданню і розповсюдженню листівок, газет та інших матеріалів, розкрито форми усної пропаганди й агітації серед населення і партизанів України.

Значна увага організаторській і ідеологічній діяльності КПРС в період Великої Вітчизняної війни приділяється в капітальній 12-томній праці радянських істориків «История второй мировой войны»²¹. В 10 томах, що вийшли у світ, розкривається багатогранна, в тому числі масово-політична, робота партії на фронті, серед трудівників тилу, населення і партизанів окупованої ворогом території.

Безпосередньо ідеологічній діяльності КПРС на фронті і в радянському тилу, серед трудящих звільнених від фашистських окупантів районів присвячено праці

¹⁶ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969.

¹⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. В шести томах, М., 1960—1965 гг.

¹⁸ История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, К., 1974, стор. 472—473.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977.

²⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. В трьох томах, К., т. 1, 1967; т. 2, К., 1968; т. 3, К., 1969.

²¹ История второй мировой войны 1939—1945. В 12 томах, т. 1—10, М., 1973—1979.

Г. Д. Комкова, Н. І. Кондакової, Є. В. Сафонові, О. М. Вербила, В. П. Кисельова та інші²².

Вперше в радянській історіографії на багатому архівному й опублікованому документальному матеріалі політичну роботу КПРС в тилу ворога розкрито в монографії А. Ф. Юденкова²³. Автор дослідив цю проблему комплексно. Він глибоко проаналізував багатогранну політичну й ідеологічну діяльність ЦК ВКП(б) і місцевих партійних органів серед населення окупованих районів СРСР, політорганів Червоної Армії, розглянув такі форми ідейно-політичної роботи партійних організацій, як усна пропаганда й агітація, підпільна і партизанська преса, організація радіопередач, поширення друкованих видань тощо. В монографії наведено найбільш повний список газет, що видавалися партійними організаціями у той час. Велику увагу автор приділив показові ідейно-політичної роботи ЦК КП(б)У, підпільних партійних комітетів і організацій на окупованій фашистами території України.

Ряд аспектів агітаційно-масової діяльності партійних організацій у ворожому тилу висвітлюється у працях істориків УРСР, зокрема В. Г. Вершиніна, Л. Є. Кизи, П. І. Денисенка, І. І. Слинька, В. Ф. Надім'янова та інших²⁴. У цих працях розкриваються форми та розмах масово-політичної роботи підпільних партійних організацій в тилу ворога, показано труднощі в її проведенні, шляхи їх подолання підпільниками і партизанами.

Розкриттю значення агітації та пропаганди комуністів, її основних напрямів, особливостей, форм і прийомів в умовах фашистської окупації велику увагу приділяє М. Д. Ющенко²⁵. На багатому матеріалі він розглядає й такі питання, як

²² Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), М., 1960; Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1963; Г. Д. Комков. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945 гг., М., 1965; Н. И. Кондакова. Идейно-политическая работа Коммунистической партии в годы Великой Отечественной войны, М., 1967; її ж. Идейно-политическая работа Коммунистической партии в освобожденных районах РСФСР (1941—1945 гг.), Воронеж, 1971; Є. В. Сафорова. Ідейно-політична робота Комуністичної партії серед трудящих звільнених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945), К., 1971; А. Н. Вербило. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), К., 1971; В. П. Киселев. Идеологическая работа партийных организаций среди тружеников тыла в годы Великой Отечественной войны, Горький, 1975.

²³ А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944 гг.), М., 1971; його ж. Политическая работа партии среди населения оккупированных районов.—Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941—1944 гг.), М., 1976; М. М. Загоруйко, А. Ф. Юденков. Крах плана «Ольденбург», М., 1974.

²⁴ В. Г. Вершинин. Политико-воспитательная работа Коммунистической партии среди населения и партизан Украины в период временной фашистской оккупации (1941—1944 гг.), К., 1953; Л. Е. Кизя. Массово-политическая работа партии среди партизан и населения временно оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны.—Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны. Материалы научной конференции, состоявшейся 28—30 сентября 1959 г. в Киевском ордена Ленина государственном университете им. Т. Г. Шевченко, К., 1961; П. І. Денисенко. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1945 рр.—«УІЖ», 1965, № 5; його ж. Масово-політична робота КП України в тилу ворога (1941—1944 рр.).—«УІЖ», 1966, № 2; В. Ф. Надім'янов. Идейно-политическая работа подпольных партийных организаций и партизанских формирований среди населения западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны, Львов, 1966; І. І. Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні, К., 1970.

²⁵ М. Д. Ющенко. Агитационно-массовая работа коммунистов Украины в оккупированных районах в начальный период Великой Отечественной войны.—Сборник статей по вопросам истории КПСС, вып. 3, М., 1958; його ж. Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни.—«УІЖ», 1959, № 6; його ж. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962;

діяльність партійних організацій по розгортанню партизанської війни в тилу ворога і поданню всебічної допомоги Червоній Армії, по підриву і розкладу фашистського окупаційного режиму.

Висвітлюючи політичну роботу Компартії України на загарбаний гітлерівцями радянській території, дослідники значне місце відводять ролі преси підпільних партійних організацій в мобілізації мас на боротьбу з окупантами. Ця проблема розглядається у працях І. Л. Дем'янука, В. Д. Варягіної і Г. С. Вакулєнка, Г. П. Міщенка²⁶. В них показано підготовку партійними організаціями своїх друкованих органів, розкрито зміст публікованих в них матеріалів, форми розповсюдження цих видань у ворожому тилу тощо.

Певний вклад у розробку окремих проблем ідейно-політичної роботи Комуністичної партії серед населення і партизанів окупованої території України внесли українські історики М. В. Коваль, В. О. Замлинський, Д. П. Григорович, В. М. Нем'ятій, Л. Є. Кизя, В. І. Кучер та інші. В їх працях, що вийшли за останні роки²⁷, на основі архівних матеріалів, багато з яких наводяться вперше, показується масово-політична робота партійних організацій в тилу ворога, в партизанських загонах і з'єднаннях. Приділено увагу висвітленню таких питань, як діяльність партійних організацій по розкладу військ ворога і викриттю зрадництва українських буржуазних націоналістів, боротьба населення за збереження духовних цінностей радянського суспільства, показу форм партійно-політичної і агітаційно-масової роботи на території партизанських країв, зон та ряд інших.

Питання масово-політичної роботи партійних організацій в тилу ворога знайшли відображення в розділах нарисів історії обласних партійних організацій*, матеріалах республіканської наукової конференції, присвяченої 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників²⁸, в «Історії Української РСР»²⁹. Ав-

його ж. Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся республики на разгром фашизма в 1943—1945 гг., К., 1977.

²⁶ І. Л. Дем'янука. Партизанська преса України (1941—1944), К., 1956; його ж. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських загонів періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., К., 1966; В. Д. Варягіна і Г. С. Вакулєнко. Підпільна преса «Народної гвардії» (партизанських організацій західних областей України (1942—1943).—«УІЖ», 1966, № 6; їх же. Народна гвардія імені Ів. Франка, Львів, 1967; Г. П. Міщенко. Підпільна і партизанська преса в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.).—Наукові праці з історії КПРС. Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 3—4, 1965.

²⁷ М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970; його ж. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, К., 1977; М. В. Коваль, (П. О. Савчук. Форми і методи ідейно-політичної роботи парторганізацій серед особового складу партизанських формувань.—«УІЖ», 1979, № 1; В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965; його ж. Шлях чорної зради, Львів, 1969; його ж. З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941—1944, К., 1976; Д. П. Григорович, П. Денисенко, В. Нем'ятій. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976; Д. П. Григорович, В. М. Нем'ятій. Военно-организаторська та ідейно-політична діяльність Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни.—«УІЖ», 1978, № 5; Л. Є. Кизя. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині, Львів, 1960; його ж. Вирушали в похід партизани, К., 1972; В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944), К., 1974; В. І. Кучер, В. А. Чумак. Викриття партійними організаціями партизанських формувань і підпілля антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів.—«УІЖ», 1977, № 4; та ін.

* За період з 1967 по 1978 рр. видано нариси історії 12 обласних партійних організацій Компартії України: Київської, Волинської, Закарпатської, Запорізької, Миколаївської, Львівської, Чернігівської, Харківської, Вінницької, Хмельницької, Полтавської, Донецької.

²⁸ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, К., 1975.

²⁹ Історія Української РСР, т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945), К., 1977.

тори, зокрема, її 7 тому, справедливо відзначають, що вирішальним фактором, який зумовив масовий характер партизанського руху, було керівництво Комуністичної партії. Вона ідейно і політично спрямовувала всенародну боротьбу в тилу ворога, надавала їй високої організованості й ефективності.

При дослідженні питань ідейно-політичної роботи Компартії України в тилу ворога особливої уваги заслуговують спогади організаторів і безпосередніх учасників підпільної і партизанської боротьби під час війни — секретарів підпільних обкомів і райкомів партії, командирів і комісарів партизанських загонів і з'єднань, комсомольських вожаків, учасників партійного і комсомольського підпілля, партизанських загонів. Тільки за останні роки в різних видавництвах країни вийшло понад 70 назв книг, авторами яких є Герої Радянського Союзу — підпільники і партизани, відважні учасники всенародної боротьби проти фашистських загарбників на Україні. В числі цих видань: спогади і дослідження С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, С. В. Руднева, В. А. Бегми, Л. Є. Кизі, О. М. Сабурова, Т. А. Строкача, З. А. Богатиря, Г. Я. Базими, П. П. Вершигори, М. І. Наумова, Д. Т. Бурченка та ін.³⁰

Славним синам і дочкам Радянської Вітчизни — партизанам і підпільникам України присвячена книга колективу авторів Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Подвигом уславлені»³¹. В ній містяться біографії 95 Героїв Радянського Союзу — партизанів і підпільників. У праці наведено найбільш важливі дані про керівників та відважних учасників всенародної боротьби проти фашистських загарбників на Україні, про політичну роботу партійних організацій в тилу ворога.

Бойовими помічниками партії у проведенні масово-політичної роботи серед населення, зокрема серед молоді, на тимчасово окупованій території були ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ, підпільні комсомольські організації. «Тисячі комсомольців у важких умовах... підпілля проводять самовіддану роботу, організовуючи місцеве населення на боротьбу з окупантами... Бесідою, розповіддю, пущеними чутками, листівкою, газетою та багатьма іншими шляхами несуть комсомольці правду в народ, вселяють впевненість у перемозі Червоної Армії, викривають брехню фашистської пропаганди», — підкреслював М. І. Калінін³². Серед праць, в яких розкривається ця тема, слід виділити дослідження П. Т. Тронька, В. Д. Яценка та ін.³³

³⁰ С. А. Ковпак. Из дневника партизанских походов, М., 1964; його ж. Партизанскими тропами, М., 1965; його ж. Солдаты Малой земли. З щоденника партизанських походів, К., 1965; його ж. Від Путивля до Карпат, К., 1975; О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1976; його ж. Остання зима, К., 1976; С. В. Руднев. Легендарний рейд. Дневник о Карпатском рейде. Письма, Ужгород, 1967; В. А. Бегма, Л. Є. Кизя. Шляхи нескорених, К., 1977; Л. Кизя. Вирушали в похід партизани, К., 1972; А. Н. Сабуров. За линией фронта, Петрозаводск, 1965; його ж. Силы неисчислимы, М., 1967; його ж. У тяжкі роки, К., 1973; його ж. Відвойована весна, К., 1975; Т. А. Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1979; З. А. Богатырь. Борьба в тылу врага, М., 1969; И. Бескромный. Лесная правда, Одесса, 1953; його ж. Огненный лес, М., 1964; Г. Я. Базима. Слідами великого рейду, К., 1977; А. П. Бринський. По той бік фронту, кн. 1, К., 1976; кн. 2, К., 1978; П. П. Вершигора. Военное творчество народных масс, М., 1961; його ж. Партизанские рейды (Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.), Кишинев, 1962; його ж. Люди с чистой совестью, К., 1975; М. І. Наумов. Західний рейд, К., 1969; Д. Т. Бурченко. Рейд к Южному Бугу, К., 1978 г.; В. О. Войцехович. Фронт на Поліссі, К., 1975; та ін.

³¹ Подвигом уславлені. Герої Радянського Союзу — партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1978.

³² М. І. Калінін. О коммунистическом воспитании и воинском долге. Сборник речей, докладов, статей, М., 1967, стор. 595.

³³ П. Т. Тронько. Бессмертие юных, М., 1958; його ж. Подвиг твоїх батьків, К., 1969; В. Д. Яценко. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945 рр.), Харків, 1968; И. П. Стафийчук. Комсомол Украины в партизанском движении (1941—1945 гг.). (Политическая работа среди населения оккупированных районов), М., 1968; История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины, К., 1978; та ін.

Таким чином, значним є вклад істориків країни, в тому числі й Української РСР, у дослідження масово-політичної роботи Комуністичної партії серед населення і партизанів окупованої фашистськими загарбниками території Радянської України. Разом з тим ця тема потребує дальшого поглибленого вивчення та розробки. Досі ще слабо досліджені, зокрема, такі питання, як організація радіопередач і пересилка газет та іншої літератури для населення окупованих територій, участь в даній справі політвідділів Червоної Армії. Не дістали широкого розкриття питання про політичну роботу партійних організацій в партизанських загонах і з'єднаннях України в тилу ворога, роль комісарів загонів і з'єднань у розгортанні цієї роботи.

Взагалі спеціальних праць про ідеологічну діяльність Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема про її багатогранну ідейно-політичну роботу на окупованій території, ще порівняно небагато. Тим часом ідеологічна діяльність, яку проводила КПРС, в тому числі її бойові заходи — компартії союзних республік, — була невід'ємною частиною боротьби з фашистською Німеччиною. Комуністична партія надавала ідеологічній роботі винятково важливого значення. Саме тому в період війни не тільки не ослабла, а, навпаки, ще більше зміцніла морально-політична єдність радянського народу, ідейна переконаність радянських людей, які продемонстрували безмежну відданість Ленінській партії, що мужньо й послідовно відстоювала і відстояла у двобої з фашистською ідеологією священні принципи комунізму.

Грунтовне і поглиблене дослідження ідейно-політичної роботи КПРС і її місцевих партійних організацій у роки Великої Вітчизняної війни необхідне й тому, що сучасні умови висувають нові завдання перед ідеологічною діяльністю КПРС. Вона є важливим фронтом боротьби за комунізм, і від наших перемог на цьому фронті дедалі більше залежатиме хід економічного будівництва і соціально-політичний розвиток країни³⁴.

В наш час дедалі активнішим і напруженішим стає також ідейне протиборство двох систем — соціалізму і капіталізму. В битві ідей беруть участь й історики буржуазного табору. Виконуючи соціальне замовлення, «теоретики» імперіалістичного напрямку намагаються фальсифікувати події та уроки Великої Вітчизняної і другої світової воєн, применшити вирішальний вклад радянського народу у розгром фашистської Німеччини та мілітаристської Японії. Одним з головних напрямів буржуазних фальсифікаторів є намагання применшити значення соціалістичної ідеології як важливого фактора перемоги Радянського Союзу над фашизмом, показати у спотвореному вигляді титанічну організаторську й ідейно-політичну діяльність Комуністичної партії, республіканських партійних організацій по мобілізації мас на розгром окупантів.

Виходячи з класових інтересів, буржуазні історики та військові діячі заперечують народний, масовий характер партизанської війни на окупованій території СРСР, прагнуть «довести», що всенародна боротьба радянських людей в тилу ворога є не результатом їх відданості ідеям Комуністичної партії, соціалістичному суспільному ладові, а нібито наслідком «помилки» фашистської адміністрації при проведенні окупаційної політики тощо.

Багато буржуазних авторів намагаються також «довести», що радянський патріотизм, масовий героїзм радянських людей — це, мовляв, результат адміністрування з боку Комуністичної партії, а не її титанічної організаторської, ідейно-політичної роботи. Англійський професор Л. Шапіро, наприклад, твердить: «Контроль, що здійснювала партія, був скоріше адміністративним, ніж ідеологічним, у всякому разі в найкритичніший період війни»³⁵. Цей професіональний антирадянщик безпідставно заявляє: «...В момент найбільшої небезпеки, коли саме існування (СРСР.— І. С.) було поставлено під знак питання, партійні і соціалістичні лозунги зникли

³⁴ Див.: Л. І. Брежнев. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 2, К., 1978, стор. 386—387.

³⁵ L. Schapiro. The Communist Party of the Soviet Union, New York, 1960, стор. 494.

з офіційної пропаганди, поступившись місцем патріотичним і націоналістичним закликам»³⁶.

Бездоказовість і фальшивість подібних тверджень спростовується всім ходом Великої Вітчизняної війни. Вони свідчать лише про убогість і примітивізм прийомів, які застосовують буржуазні фальсифікатори. Адже всьому світові відомо, що боротьба проти фашистських загарбників характеризувалася масовим героїзмом радянських людей. Їх безмежною відданістю Комуністичній партії, Радянській владі. Лозунг партії «Все для фронту, все для перемоги!» запалював на подвиги наших воїнів на фронті, трудівників радянського тилу, населення, що перебувало на тимчасово окупованій ворогом території.

Силу і вплив на маси марксистсько-ленінських ідей, їх роль у розгромі фашистської Німеччини змушені визнавати навіть буржуазні історики. Зокрема, автори тому «Радянські партизани у другій світовій війні» за редакцією Дж. Армстронга, виданого у США, перекидаючи причини зародження і розвиток партизанського руху, відзначають, однак, що дії радянських партизанів — це демонстрація ідейно-політичної єдності радянського народу³⁷.

Відображаючи класову, антисоціалістичну спрямованість капіталістичного світу, багато буржуазних ідеологів твердять, що в сучасних умовах необхідно приділяти серйозну увагу ідеологічній обробці населення, особливо молоді, готувати її психологічно до майбутньої війни проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності. Один з виразників «холодної війни», Алард фон Шак, пише: «Полеми боротьби є свідомість мас, яка повинна бути завойована агітацією для того, щоб пізніше оволодіти іншими полями битв»³⁸. У своїх писаннях буржуазні автори дедалі більше наголошують на тому, що зараз ідеологічна боротьба має особливе значення. В США, ФРН, інших капіталістичних країнах розробляються принципи «психологічної війни», вивчається досвід другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Будучи неспроможними заперечити роль ідеологічного фактора у війні, ідеологи капіталізму намагаються шляхом фальсифікації факторів, суті боротьби між соціалістичною і фашистською ідеологіями показати у спотвореному вигляді хід і результати війни. Деякі з них силкуються навіть взяти під свій захист фашизм та його брехливу, людиноненависницьку пропаганду.

Але вони не можуть приховати від народів правду, змінити поступальний хід історії. Історики Країни Рад, у тому числі й УРСР, дають гідну відсіч буржуазним, буржуазно-націоналістичним і маоїстським пропагандистам, переконливо викривають неспроможність різного роду їх «концепцій» і «теорій» з питань історії Великої Вітчизняної війни і, насамперед, ідейно-політичної роботи КПРС у цей період.

Дальше вивчення цієї проблеми, зокрема на матеріалах Компартії України, дасть можливість повніше й глибше розкрити величезну ідеологічну діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, що була, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у промові на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, «...нашою могутньою зброєю під час війни»³⁹.

І. П. Стафійчук (Київ)

³⁶ Цит. за: Б. И. Марушкин. Великая Отечественная война в антимарксистской историографии.— Критика буржуазной историографии советского общества, М., 1972, стор. 325—326.

³⁷ Там же, стор. 327.

³⁸ Цит. за кн.: Heinz Kühnrich. Der Partisanenkrieg in Europa 1939—1945, Berlin, 1965, стор. 390.

³⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 5, стор. 281.

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр. ТА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією — знаменні події в історії братніх російського та українського народів. Ця війна, по суті, була загальнонародним рухом проти національного, релігійного і соціально-економічного гноблення трудящих мас України польською шляхтою, бо в ній активну участь брали селяни, козаки, міські низи, старшина, нижче православне духовенство, дрібна шляхта. Головною рушійною силою визвольної війни було селянство. Боротьбу народних мас очолив славний син українського народу, палкий поборник возз'єднання України з Росією, видатний полководець, державний діяч і дипломат Б. Хмельницький.

У постанові ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» вказується, що ця дата відзначається «...як знаменна подія в громадсько-політичному житті республіки, яскрава демонстрація плідності і непорушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни»¹. Важливе значення для вивчення та висвітлення передумов і ходу визвольної війни, а також самого акту возз'єднання України з Росією мають публікації документів, присвячених цим подіям, здійснені дореволюційними і радянськими археографами.

Видання джерел з різних питань історії України, зокрема визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, було розпочато ще у першій половині XIX ст. в Москві та Петербурзі. Першовідкривачем у цій справі слід вважати відомого російського та українського вченого-енциклопедиста О. М. Бодяньського. Працюючи секретарем Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті і редактором його періодичного видання «Чтения», він протягом 1845—1848 і 1858—1877 рр. опублікував в останньому велику кількість матеріалів з історії України, у тому числі «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого», «Повесть о том, что случилось на Украине со времени покорения ее Литвой до смерти Богдана Хмельницкого», «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г.», а також історичні праці П. Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе», А. Ригельмана «Летописное повествование о Малой России, ее народе и о козаках вообще» та інші, автори яких подали чимало виявлених ними цікавих документів з досліджуваного нами питання².

На особливу увагу істориків заслуговує публікація О. М. Бодяньським у «Чтениях» з власною передмовою «Реестры всего Войска Запорожского после Зборовского договора 1649 года»³. Цей документ містить цінні відомості про соціально-економічне становище українського козацтва в роки визвольної війни. Крім того, у 1858—1859 рр. О. М. Бодяньський зібрав, систематизував і надрукував у «Чтениях» тексти історичних документів, вміщених у додатках до чотири томної праці відомого російського та українського дворянського історика і археографа Д. М. Бантыш-Каменського «Історія Малої Росії», виданої 1822 р. у Москві⁴. При цьому він здійснив скрупульозну підготовчу роботу, а також написав цікаві коментарі до ори-

¹ «Радянська Україна», 17 вересня 1978 р.

² Детальніше про публікацію О. М. Бодяньським історичних джерел див.: И. Ф. Павловский. О. М. Бодянский.— «Русская старина», 1888, кн. 11; Н. П. Василенко. И. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии, К., 1904; Н. А. Кондрашов. Осип Максимович Бодянский, М., 1956; та ін.

³ «Чтения Московского общества истории и древностей российских», 1874, кн. 2, стор. 1—214; 1874, кн. 3, стор. 269—337. У 1875 р. це джерело було видано у Москві окремою книжкою.

⁴ Д. Н. Бантыш-Каменский. Источники Малороссийской истории, ч. 1 (1649—1687).— «Чтения Московского общества истории и древностей российских», 1858, кн. 1, стор. I—IV, 1—339; ч. 2 (1691—1722).— «Чтения Московского общества истории и древностей российских», 1859, кн. 1, стор. 1—340.

гіналів або копій джерел, в яких, зокрема в універсалах гетьмана України Б. Хмельницького та його листуванні з російським царем Олексієм Михайловичем про возз'єднання України з Росією, висвітлено такі важливі події визвольної війни, як битви селянсько-козацького війська з польськими шляхтичами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Батогом та деякі інші.

Оснєвним недоліком названих публікацій було те, що їх упорядники і складачі — дворянські та буржуазні історики зображували визвольну боротьбу народних мас як бунт селян проти поміщиків, а возз'єднання України з Росією — як результат «доброї волі» російського царя, що взяв під свій захист народ України.

Археографічна комісія, створена 1834 р. в Петербурзі для збирання, опису і видання документів та історичних пам'яток, у своїх фундаментальних збірках «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (далі — «Акты ЮЗР»), «Акты исторические», «Акты Западной России» (далі — «Акты ЗР») та інших опублікувала значну кількість джерел з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., діяльності гетьмана України Б. Хмельницького тощо⁵. Зокрема, в «Актах ЮЗР» вміщено ряд документів про перемогу козацько-селянського війська над польською шляхтою під Батогом у травні 1652 р.⁶ Підготовка історичного акту про возз'єднання України з Росією, становище на Україні в той час, шире прагнення народних мас возз'єднатися з Росією знайшли яскраве відображення в листуванні Б. Хмельницького з російським царем у 1652—1654 рр. Ряд джерел про ці події також було опубліковано в «Актах ЮЗР»⁷. Кілька універсалів Б. Хмельницького надруковано в «Актах ЗР»⁸. Один з основних недоліків усіх цих публікацій полягав у тому, що їх редактор М. І. Костомаров навмисне ігнорував такі важливі документи, як присяжні акти* Переяславської ради та ряд інших цінних матеріалів. За це його цілком слушно критикував російський буржуазний історик Г. Карпов⁹.

У свою чергу, в «Актах ЮЗР» під назвою «Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великороссиею (1653—1654)» Г. Карпов опублікував добірку документів, в яких висвітлено хід дипломатичних переговорів Б. Хмельницького з російським царем Олексієм Михайловичем, сам акт про возз'єднання України з Росією на Переяславській раді, а також присяжні акти¹⁰. У даному разі він згрупував джерела за тематичним принципом.

В «Актах исторических» було вміщено різні матеріали про підготовку і підписання Зборівського договору 1649 р., укладеного Б. Хмельницьким з польським королем Яном II Казимиром¹¹.

Документи з історії визвольної війни 1648—1654 рр. видавала й Київська комісія для розбору стародавніх актів. Фундаментальні збірники історичних джерел під назвою «Памятники», що виходили двічі (в 1845—1859 і 1897—1898 рр.), містили значний фактичний матеріал з даного питання¹².

У шести томах третьої частини «Архива Юго-Западной России» (всього протягом 1859—1914 рр. було видано 35 томів у 8 частинах) опубліковано багато до-

⁵ Акты ЮЗР, т. 3, СПб., 1861, док. № 27, 43, 63, 177, 198, 200, 204—206, 218—227, 238, 242, 258, 260, 263, 268, 269, 274, 278, 281, 301—308; т. 8, СПб., 1875, док. № 2, 3, 15, 22, 23, 25, 27, 30, 38.

⁶ Там же, т. 3, док. № 319—332, 340—341.

⁷ Там же, док. № 231, 232, 252, 256, 278, 280, 327, 335, 337, 343, 369, 375; т. 8, док. № 32—35, 39—40.

⁸ Акты ЗР, т. 5, СПб., 1893, стор. 78—85.

* Присяжні акти — документи, в яких зафіксовано присягу, що її давало населення України на вірність союзів з Росією.

⁹ Г. Карпов. В защиту Богдана Хмельницкого, М., 1890; його ж. Костомаров как историк Малороссии, СПб., 1871.

¹⁰ Акты ЮЗР, т. 10, СПб., 1878; т. 11, СПб., 1879, прибавление, стор. 682—819.

¹¹ Акты исторические, извлеченные из иностранных архивов и библиотек, т. 2, К., 1842, стор. 440—445.

¹² Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 1, К., 1845, отд. 3, стор. 1—472; т. 2, К., 1846, отд. 3, стор. 1—162; т. 3, К., 1852, отд. 3; т. 4, К., 1859.

кументів з історії виникнення українського козацтва і його боротьби проти іноземних гнобителів, а також гайдамацького руху, що зберігалися в Київському центральному архіві давніх актів.

У четвертому томі третьої частини «Архива Юго-Западной России» під назвою «Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого» надруковано джерела з історії визвольної війни 1648—1654 рр. Вони розповідають про героїчні сторінки цієї величної епопеї, переговори Хмельницького з польськими королями та воєначальниками у 1649 р. і представниками російського уряду у 1651 р. тощо. Цінність цієї публікації, підготовленої українським істориком-архівістом буржуазно-ліберального напрямку І. М. Каманіним, полягала в тому, що в ній актовий матеріал було розміщено по тематичних групах. Оскільки в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн частина актових книг втрачена, окремі томи «Архива ЮЗР» нині стали першоджерелами. Недоліком даної публікації була відсутність у ній матеріалів про класову боротьбу в середовищі козаків.

Дипломатичні відносини Богдана Хмельницького з Швецією, а також боротьба між окремими угрупованнями козацької старшини перед смертю Б. Хмельницького висвітлені в документах, вміщених у шостому томі третьої частини «Архива ЮЗР». Однак у виданнях історичних джерел, підготовлених цією комісією, зокрема літописів Самовидця, С. Величка і Г. Грабянки, траплялося багато недоречностей, на що ми вказували у кандидатській дисертації «Развитие археографии на Украине в XIX — начале XX в.» (К., 1953).

Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, створене у Львові в 1873 р., у збірках «Жерела до історії України-Руси» та періодичному органі «Записках» опублікувало велику кількість джерел з історії визвольної війни 1648—1654 рр. Так, у 4 томі «Жерел» вміщено матеріали про становиче народних мас та економіки Галичини в 1648—1649 рр. У 5 томі «Жерел» було надруковано 23 листи польського мемуариста С. Кушевича, надіслані ним у 1648—1649 рр. із Львова у Варшаву. У них надто тенденційно висвітлюються окремі історичні події, інколи перекручуються факти, але водночас містяться цінні дані про стан економіки Галичини у той період, розгроми селянами маєтків шляхти, дається опис очевидцями облоги Збаража (док. № 10, 13, 14, 20) тощо.

Цікаве листування польського короля з Б. Хмельницьким, а також останнього з польськими вельможами в 1648—1650 рр., десять листів уже згаданого С. Кушевича на політичні теми і шість — про визвольну війну 1648—1654 рр. було опубліковано у 6 томі «Жерел».

Матеріали, взяті з ватиканських архівів, зокрема донесення адріанопольського архієпископа, папського нунція Джованні де Торреса про події у Польщі в 1648—1652 рр., написане латинською мовою, вміщено у 16 томі «Жерел». У ньому є відомості про переговори, що їх вів у той час Хмельницький, про Зборівський мир тощо.

У «Записках НТШ» опубліковано дипломатичне листування венеціанського посла у Відні Сагрета з його колегою Віміною, що був при Б. Хмельницькому, сенату Венеції з Б. Хмельницьким про укладення договору для спільної боротьби проти Туреччини (1907, кн. 4, стор. 51—89); універсали короля та воєначальників до магнатів і шляхти Польщі про подання допомоги польським військам (1896, кн. 5, стор. 1—14); рапорт учасника битви під Жовтими Водами коронному гетьману Потоцькому; опис ходу Корсунської битви шляхтичем із Сандомирщини; лист польського ігумена К. Чолганського князю Д. Заславському про Корсунську битву; розповідь про перебування посольства Б. Хмельницького у Я. Вишневецького (1926, кн. 144—145, стор. 209, 215).

Відомості про військову, господарську і дипломатичну діяльність Б. Хмельницького містять 13 листів гетьмана до російських сановників І. Г. Ромадановського, Б. О. Оболенського, В. В. Бутурліна, Л. Д. Лопухіна та інших, київського воєводи А. Киселя, польських воєначальників С. Потоцького і С. Лашкорунського, опублікованих І. П. Крип'якевичем у «Записках НТШ» (1928, кн. 149, стор. 1—24).

Цікаві факти про тогочасне життя козаків, діяльність Б. Хмельницького, стан економіки України подаються у мемуарах іноземців — щоденнику польського шляхтича С. Освенціма¹³, донесенні венеціанського посла при Б. Хмельницькому А. Віміна¹⁴, подорожніх нотатках П. Алеппського¹⁵ тощо.

У роботі над джерелами з цієї проблематики дослідникам стануть у пригоді описи, покажчики, огляди документів та літератури з даної теми¹⁶.

Безперечно, згадані та інші джерела, виявлені і опубліковані дворянськими і буржуазними істориками та археографами, містять багатий фактичний матеріал з історії визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією. Але їх цінність полягає ще й у тому, що, оскільки за три з лишком століття значна кількість оригіналів цих документів була втрачена, охарактеризовані нами видання стали тепер першоджерелами. При публікації джерел упорядники супроводжували їх власними передмовами, заголовками, легендами, покажчиками і примітками. Тому як у відборі документів для публікації, так і, особливо, у науково-довідковому апараті до них яскраво виявлялися класові, ідейно-політичні позиції археографа, а також рівень його кваліфікації. Все це вимагає критичного, наукового підходу з позицій марксистсько-ленінської методології до використання дореволюційних публікацій джерел. В. І. Ленін вказував, що дворянські і буржуазні вчені здатні створювати найцінніші праці з спеціальних галузей знань, у тому числі й історії, однак «... не можна вірити ні в єдиному слові, раз розмова заходить про філософію» (тобто погляди.— Б. В.)¹⁷. Не слід також забувати, що багато історичних документів готували до друку люди, які вороже ставилися до визвольної війни українського народу та возз'єднання України з Росією, що значною мірою впливало на рівень цих публікацій і характер відібраних джерел.

В цілому російські та українські дореволюційні археографи, виходячи з своїх класових інтересів, свідомо ігнорували документи, в яких відображено соціально-економічні відносини на Україні, боротьбу селян, козаків та міщан проти сваволі шляхти і старшини, класовий характер феодальної держави часів Б. Хмельницького та інші питання.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції створила нові, сприятливі умови для розвитку історичної науки, зокрема для видання джерел. Радянські археографи, базуючись на марксистсько-ленінській методології, при відборі документів для публікації приділили належну увагу висвітленню боротьби народних мас проти експлуататорів, соціально-економічним відносинам у роки визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднанню України з Росією тощо.

Справу видання джерел з досліджуваної нами проблеми у радянський час започаткував Інститут історії України АН УРСР, наукові співробітники якого у 1941 р. випустили в світ збірник документів та матеріалів, що входив до серії

¹³ «Киевская старина», 1882, січень, стор. 126—151; лютий, стор. 366—386; квітень, стор. 257—275; червень, стор. 432—450; вересень, стор. 503—522; листопад, стор. 328—348; грудень, стор. 538—556.

¹⁴ «Киевская старина», 1900, січень — березень, стор. 62—75. У 1681 р. у Венеції Віміна видав своє донесення латинською мовою, а у 1890 р. там же його надрукував італійський професор Д. Ферраро.

¹⁵ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским, М., 1897.

¹⁶ Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., Львів, 1954 (покажчик 505 рукописних матеріалів, що зберігаються у бібліотеці АН УРСР); Малороссийская переписка, хранящаяся в архиве Московской оружейной палаты.— «Чтения Московского общества истории и древностей российских», 1858, кн. 1, стор. 1—4, 32—34, 38—67, 82—83 та ін.; Описание документов и бумаг, хранящихся в бывшем Московском архиве Министерства юстиции, М., без року видання; Ів. Крип'якевич. Жерела і література до гетьманства Богдана Хмельницького (1648—1657).— Історія української державності. Львів, 1922, стор. 70—77; «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР», 1954, № 1, стор. 7—16, 23—28 (описи документів, що зберігаються у ЦДІА УРСР у Львові і ЦДІА УРСР у Києві).

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, стор. 336.

«Історія України в документах та матеріалах»¹⁸. Оpubліковані у ньому джерела охоплюють великий проміжок часу — від Люблінської унії 1569 р. до Переяславської ради. 94 документи з 206 присвячені різним подіям визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Усі матеріали розміщені за тематичним і хронологічним принципами й поділяються на актові й нарративні (розповідні). Більшість з них уже була опублікована в «Жерелах», «Архиве ЮЗР», «Актах ЮЗР» та ін. І лише 17 документів вперше вводилися до наукового обігу. Однак цей збірник відкрив нову сторінку в публікації джерел з історії соціально-економічних відносин, класової боротьби на Україні і визвольної війни українського народу. Одразу після закінчення Великої Вітчизняної війни вийшов збірник документів і матеріалів «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» (К., 1946).

Всенародне відзначення знаменної дати — 300-річчя возз'єднання України з Росією значно сприяло публікації документів з даного питання. Ще у 1953 р. в Москві було видано тритомний збірник документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией»*, підготовлений науковцями Інститутів історії АН СРСР та АН УРСР. Документи, вміщені в першому томі, висвітлюють соціально-економічні відносини, народно-визвольний рух, класову боротьбу на Україні в 1620—1647 рр. і тим самим розкривають причини визвольної війни українського народу.

Важливі історичні події знайшли відображення і в джерелах, які опубліковані у другому і третьому томах цього збірника. Другий том охоплює події 1648—початку 1651 рр., третій — 1651—1654 рр. Значний архівний матеріал, що його було введено до наукового обігу вперше, розповідав про хід визвольної війни 1648—1654 рр. і дипломатичні контакти Б. Хмельницького з урядом Росії з питань возз'єднання. Особливу цінність становили історичні джерела, в яких розкриваються соціально-економічні відносини на Україні в цей період, класова боротьба селян, козаків, міщан, а також усього населення проти національного і релігійного гноблення з боку польських магнатів та шляхти. Увагу науковців, безумовно, привернуть матеріали про підготовку і хід Переяславської ради.

У цьому збірнику тексти документів XVII ст., написаних українською мовою, подано із збереженням її тогочасних особливостей, але за сучасною орфографією. Документи ж, написані польською або латинською мовами, перекладалися на російську. До кожного тому додається ґрунтовний науково-довідковий апарат, який допомагає дослідникам користуватися цими багатющими джерелами.

1954 р. для вчителів середніх шкіл у Москві було опубліковано збірник документів «Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией», в якому вміщено 112 документів періоду 1620—1654 рр. Вони розкривають соціально-економічне становище України напередодні та під час визвольної війни, показують її хід, процес підготовки возз'єднання України з Росією.

300 документів, що зберігаються в архівах Польської Народної Республіки, опубліковані у 1965 р. в спеціальному збірнику¹⁹, підготовленому науковцями Інституту історії АН УРСР і Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Вони дають змогу деталізувати окремі моменти, епізоди, події війни, показують активну участь польської бідноти у повстаннях проти соціально-економічного гніту. Тексти джерел подаються мовою оригіналу — польською і в перекладі на російську. Переважна більшість їх публікується вперше. У збірнику є ґрунтовна передмова, список скорочень, іменний та географічний покажчики, перелік джерел, які допомагають дослідникам у роботі над документами.

Археографи Радянської України, готуючи до друку фундаментальні збірники та окремі добірки документів про життя і діяльність славного сина українського

¹⁸ Історія України в документах та матеріалах. Складачі М. Н. Петровський і В. К. Путилов, т. 3, К., 1941.

* Редакційна колегія: П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельський, А. Л. Сидоров, Л. В. Черепнін, Ф. П. Шевченко.

¹⁹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965.

народу, полководця і дипломата Б. Хмельницького, завжди враховують вказівки класиків марксизму-ленінізму про роль особи в історії. Щодо цього К. Маркс зазначав: «... Про особи мова йде лише остільки, оскільки вони є *уособленням економічних категорій, носіями певних класових відносин і інтересів*»²⁰. В. І. Ленін учив: «Про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»²¹.

Ще у 1929 р. було опубліковано універсал Б. Хмельницького від 16 березня 1657 р. про взяття селянсько-козацьким військом фортеці Старий Бихов у Білорусії²². Певний інтерес для науковців становить публікація двох грамот російського царя Олексія Михайловича до Б. Хмельницького²³. У 1966 р. в «Архівах України» надруковано добірку документів «До історії українсько-трансільванських взаємин (1648—1656 рр.)», яка складається з 5 листів Б. Хмельницького до трансільванського полководця Іоана Кемени, а також до трансільванського посла Франциска Бетлена²⁴. Ці матеріали істотно доповнюють відомості про взаємини України з Трансильванією у згаданий період. Академік АН УРСР І. П. Крип'якевич у 1965 р. опублікував два листи, в яких йшлося про сподвижника Б. Хмельницького, легендарного народного героя, визначного полководця Максима Кривоноса²⁵.

Керуючись вказівками класиків марксизму-ленінізму про роль особи в історії, академік АН УРСР І. П. Крип'якевич і кандидат історичних наук І. Л. Бутич здійснили велику роботу в справі виявлення, відбору і систематизації численних універсалів, листів, наказів, інструкцій гетьмана України Б. Хмельницького, що дало змогу видати фундаментальний збірник «Документи Богдана Хмельницького»²⁶. У ньому вміщено 475 різних документів (81 універсал, 319 листів, 34 накази, 41 інструкція, заява, прохання, умова тощо), які розкривають різносторонню (військову, дипломатичну, господарську) діяльність Б. Хмельницького в 1648—1657 рр. Особливий інтерес становлять універсали і листи гетьмана, в яких розповідається про дипломатичні контакти його послів з представниками уряду Росії.

Тексти джерел опубліковані мовою оригіналу і в перекладі на українську мову. Всі документи мають редакційні заголовки. Різноманітні у їх копіях відзначені у підрядкових примітках. У легендах вказано місце зберігання документів і назви видань, в яких вони були раніше опубліковані.

Отже, дореволюційні і радянські археографи опублікували значну кількість джерел з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією. Вони дають змогу науковцям правдиво висвітлювати героїчні сторінки цієї величної епопеї в житті українського народу, роль у ній Б. Хмельницького та його сподвижників. Однак археографи Радянської України не повинні зупинятися на досягнутому, а й надалі дбати про виявлення, ретельний відбір і видання документів з цієї важливої проблеми. Зокрема, доцільно було б, на нашу думку, створити детальну хроніку найважливіших подій визвольної війни, а також діяльності Б. Хмельницького, який «бачив неможливість врятування українського народу без його об'єднання з великим російським народом...»²⁷.

Б. С. Ватуля (Харків)

²⁰ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. I, К., 1955, стор. 384.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 173.

²² Науковий збірник за 1929 рік, т. 32, К., 1929, стор. 96.

²³ Славянський архів. Сборник статей и материалов, т. I, М., 1958, стор. 76—87.

²⁴ «Архіви України», 1966, № 3, стор. 62—71.

²⁵ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР», 1965, № 2, стор. 57—61.

²⁶ Документи Богдана Хмельницького. Під редакцією та з передмовою Ф. П. Шевченка, К., 1961.

²⁷ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. Схвалені ЦК КПРС К., 1954, стор. 8.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ.
УКРАЇНА В ПЕРІОД
ІМПЕРІАЛІЗМУ
(1900—1917),

вид-во «Наукова думка»,
К., 1978, 532 с.*

Вийшов з друку четвертий том «Історії Української РСР», присвячений висвітленню історичних подій в період імперіалізму. Значення цього періоду в економічному та суспільно-політичному розвитку всієї нашої країни важко переоцінити. Саме тоді в Росії створились і визріли передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції, всесвітньо-історична перемога якої була, як підкреслюється в постанові ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «закономірним наслідком суспільного розвитку, класової боротьби в умовах монополістичного капіталізму». Ось чому автори рецензованого тому свою головну увагу приділили всебічному розгляду й докладному аналізу цих передумов, зокрема, стосовно України.

Наводячи лєнінську характеристику основних ознак імперіалізму, автори справедливо зазначають, що особливості переростання капіталізму в імперіалізм у Росії були властиві й Україні. Ґрунтовно і переконливо в книзі показано ту значну роль,

яку на початку ХХ ст. відігравала вона в економіці країни.

У рецензованому томі читач знайде цікаві дані про високу концентрацію на Україні капіталу і виробництва, що сприяло створенню, особливо в роки економічної кризи на початку ХХ ст. і передвоєнного промислового піднесення, значної кількості монополістичних об'єднань, головним чином у важкій і деяких галузях легкої промисловості. В томі містяться конкретні приклади, що наочно демонструють антинародну діяльність монополій, наслідком якої було хижацьке використання природних багатств країни і нещадний визиск трудящих.

Досить докладно висвітлюючи стан сільського господарства і аграрні відносини на Україні, автори підкреслюють, що поміщикам належало майже 2/3 усієї приватної землі. Це значною мірою гальмувало розвиток продуктивних сил у сільському господарстві і зумовлювало жорстоку експлуатацію трудового селянства.

Поряд з розглядом революційного руху на Україні — органічної і складової частини революційно-визвольного руху Росії — наведено багато прикладів, що переконливо свідчать, як під благотворним впливом революційної соціал-демократії, і, насамперед, лєнінської «Искры», революційної боротьби російського пролетаріату і трудящих національних окраїн активно розвивалася політична свідомість, загартовувався пролетарський інтернаціоналізм робітників України. Автори детально описали антипоміщицький рух, зокрема відоме селянське повстання 1902 р. на Полтавщині і Харківщині, а також демократичний рух студентів та представників широких верств інтелігенції. На сторінках тому розкрито зміст і дано правильну оцінку українського національного руху, з'ясовано його причини й показано класові корені, розкрито суть лєнінської програми з національного питання.

* Редакційна колегія: Ф. Є. Лось (відповідальний редактор), В. М. Зайцев, П. В. Замковий (заступник відповідального редактора), В. І. Кізченко (відповідальний секретар), І. І. Компанієць, О. А. Парасунько, П. М. Шморґун.

Крок за кроком автори простежують динаміку страйкової боротьби робітників, селянського руху, революційних виступів в армії і на флоті, їх особливості на всіх етапах революції. З великим інтересом читаються ті сторінки, де розглядаються події, пов'язані з діяльністю більшовицьких організацій, Рад, проведенням всеросійського страйку, грудневого збройного повстання в Харкові, Олександрівську та багатьох містах і робітничих селищах Донбасу.

В рецензованому томі відтворюється історія західноукраїнських земель досліджуваного періоду. На основі ленінської характеристики суспільно-економічного розвитку Австро-Угорщини кінця XIX — початку XX ст. докладно розглянуто стан економіки краю напередодні першої світової війни й показано, що ці землі залишалися на той час аграрним придатком і ринком збуту промислової продукції метрополії.

Автори тому розглянули становище робітників промислових підприємств і селян, вказали на існування політичного й національного гніту на західноукраїнських землях. Вони охарактеризували і політику буржуазно-націоналістичних партій, які, змикаючись з урядовими колами, обстоювали інтереси української міської та сільської буржуазії і виступали вірними союзниками монархії в боротьбі проти революційного та національно-визвольного руху трудящих.

Більш докладно й послідовно, з залученням нового фактичного матеріалу в книзі розглядаються питання розвитку революційного руху в Західній Україні на початку XX ст. Переконливо доведено, що під впливом виходу на історичну арену визвольної боротьби в Росії робітничого класу і його авангарду — більшовицької партії на новий, вищий шабель піднісся революційний рух трудящих у Галичині, Буковині й Закарпатті. Новими фактами і висновками збагачене й висвітлене питання про національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, зокрема про зростаючі прагнення трудящих до возз'єднання з усім українським народом у складі Росії.

У томі систематизовано, на високому науковому рівні викладаються найважливіші події періоду першої світової війни. Тут міститься матеріал про плани німецьких та австро-угорських імперіалістів щодо України, про їх намір економічну експансію кінних часів завершити загарбанням території всього півдня Росії і перетворенням його в сировинний придаток Німеччини та плацдарм для встановлення світового панування.

Значний інтерес у читача викличуть ті сторінки тому, де йдеться про ставлення до війни різних партій та класів і особливо про діяльність більшовицьких організацій України в боротьбі за здійснення ленінських настанов з питань війни, миру і революції. Незважаючи на постійні переслідування і жорстокі репресії в умовах,

коли Харківський комітет РСДРП зазнав розгрому 24 рази, Одеський — 16, Київський — 10 разів, більшовики згуртували маси навколо лозунгів партії: встановлення демократичної республіки, конфіскації поміщицьких земель, запровадження 8-годинного робочого дня. Змістовно в томі викладено і події Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Велику увагу звернуто на розвиток революційних подій у промислових та адміністративних центрах України — Харкові, Катеринославі, містах Донбасу, Києві, Одесі та Миколаєві, а також у непромислових губерніях і повітових містах. Повніше, ніж в узагальнюючих працях попередників, автори тому показують керівну роль більшовиків у справі мобілізації мас на боротьбу проти самодержавства та у створенні Рад робітничих депутатів. Належне місце виділено показові революційних перетворень у фронтових підрозділах та тиллових гарнізонах Південно-Західного і Румунського фронтів, що зумовили перехід солдатських мас на бік повсталих трудящих. Це забезпечило швидку і безкровну перемогу буржуазно-демократичної революції. На основі залучення нових даних розглядаються й перші революційні перетворення в українському селі під впливом і безпосереднім керівництвом пролетаріату та революційних солдатів.

Яскраво відображено діяльність більшовицьких організацій у справі підпорядкування національно-визвольного руху, що посилювався в період Лютневої революції, завданням класової боротьби проти поміщиків і буржуазії, показано викриття більшовиками створеної зусиллями буржуазії та дрібнобуржуазної інтелігенції на Україні контрреволюційної буржуазно-націоналістичної організації — Центральної ради.

Широко у праці висвітлено розвиток культури українського народу на початку XX ст. Автори відтворюють процес зміцнення в культурі народів Росії демократичного напряду, зростання елементів соціалістичної пролетарської культури на ідеологічному фундаменті марксизму-ленінізму — найвищого досягнення світової культури.

Великих успіхів у розвитку культури український народ, як зазначається в книзі, досяг завдяки впливові прогресивної російської культури, наснаженої ідеями справжнього демократизму і гуманізму та пролетарською ідеологією. Звертаючи увагу на ідейну спрямованість і класовий зміст культури українського народу періоду імперіалізму, автори підкреслюють, що її розвиток відбувався в обстановці запеклої боротьби з пануючою буржуазно-поміщицькою культурою та націоналістичною ідеологією.

Слід підкреслити, що при написанні тому автори ретельно використали широке коло історичних джерел і численну наукову літературу. Враховувалися також досягнення радянських дослідників з різних питань історії України періоду імперіалізму. Пози-

тивним є й те, що всі події історії України, які відбилися в томі, зображено на широкому фоні загальноросійських подій та органічно пов'язані з ними.

Автори приділили належну увагу висвітленню ролі В. І. Леніна, Центрального Комітету партії у створенні, зміцненні та постійному керівництві діяльністю більшовицьких організацій України, спрямованою на підготовку трудящих до рішучої боротьби проти самодержавства. Читач знайде в томі імена ряду діячів нашої партії, які в різні роки самовіддано виконували на Україні найвідповідальніші завдання особисто В. І. Леніна, Центрального Комітету партії.

Високий науковий та ідейно-політичний рівень цього видання має важливе значення. Положення, висновки та узагальнення, що містяться в ньому, спростовують численні облудні твердження буржуазних фальсифікаторів історії з табору зброєносців антикомунізму.

Разом з тим рецензований том не позбавлений і окремих недоліків.

В V розділі, наприклад, варто було б наголосити на тому, що буржуазно-націоналістичні партії на західноукраїнських землях, зраджуючи інтереси свого народу і плазуючи перед урядами Німеччини та Австро-Угорщини, ще в грудні 1912 р. на міжпартійній нараді прийняли рішення домогатися, щоб усі українці, по обидві сторони кордону, на випадок війни виступили проти Росії на боці Австро-Угорщини.

На наш погляд, у VI розділі доцільно було б звести в одне місце фактичні дані про позиції різних партій у період війни (стор. 329—331) і, зокрема, партії Західної України (стор. 361). Бо в даному викладі порушується хронологічна послідовність. У цьому ж розділі бракує відомостей

про здійснювану урядом евакуацію промислових підприємств з західних районів країни, яким загрожувала німецько-австрійська окупація, у східні.

При висвітленні подій Лютневої буржуазно-демократичної революції варто було сказати про те, які органи влади створив Тимчасовий уряд на місцях, зокрема про губернські і міські. На сторінках 384, 388, 390, 395 і 396 наведені різні назви органів влади, але неясно, чи була створена якась система їх, чи ні. Як розуміти припинення на практиці діяльності Луганського громадського комітету вже в перші дні березня 1917 р. Тут наявне забігання наперед у характеристики подій. Подібний факт спостерігається і в оцінці діяльності фабрично-заводських комітетів Києва, які нібито ще в березні 1917 р. «почали брати під свій контроль виробництво» (стор. 392). Авторам варто було б скласти зведені таблиці про розвиток робітничого і селянського руху в окремі періоди з чітким визначенням характеру конкретних виступів трудящих. Є й структурні огріхи. Так, цілком правильно вводячи вступну частину до кожного з розділів і окремих параграфів, автори не змогли уникнути повторень деяких оцінок і фактів.

Не зовсім задовільний графічний матеріал окремих карт. Мабуть, доцільно було б поряд зі старими назвами деяких міст, сіл, робітничих селищ та вулиць наводити їх сучасні назви.

Проте всі ці зауваження ні в якому разі не можуть знизити ту високу оцінку, що її заслуговує рецензована книга. Вона, безперечно, є вагомим внеском в радянську історіографію.

О. О. Кучер (Харків),

Б. К. Мигаль (Харків)

* * *

Г. С. Брега.

СОТРУДНИЧЕСТВО СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК В ОБЛАСТИ НАУКИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ ПЯТИЛЕТКИ,

изд-во «Наукова думка»,
К., 1978, 166 с.

Теоретичним проблемам міжнаціональних відносин, питанням вирівнювання рівнів розвитку економіки і культури радянських республік, співробітництву їх в усіх галузях народного господарства присвячено чимало праць істориків, філософів, економістів. Наукове співробітництво радянських республік у роки першої п'ятирічки висвітлюється, зокрема, у рецензованій монографії Г. С. Брега.

Глибоке знання джерельної бази дозволило авторові на конкретних прикладах показати, як Комуністична партія втілювала в життя ленінську вказівку в справі подолання вікової відсталості трудящих

Казахстану і Середньої Азії в період боротьби за створення фундаменту соціалізму. В праці на основі вивчення значної кількості партійних і радянських документів та інших джерел висвітлено одну з актуальних проблем, яка досі не була ґрунтовно досліджена, а саме — подання братерської допомоги народам Радянського Сходу в підготовці наукових кадрів, у заснуванні науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів та в освоєнні природних багатств у роки першої п'ятирічки.

Зміст книги з усією переконливістю показує життєву силу інтернаціональних принципів марксистсько-ленінського вчення, які стверджувалися практикою соціалістичного будівництва в нашій багатонаціональній країні, і повністю спростовує різноманітні вигадки буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів у їх тлумаченні національного питання в СРСР.

Висвітлюючи братерську і безкорисливу допомогу вчених Російської Федерації й

Української РСР трудящим Казахстану і Середньої Азії, дослідниця показала конкретну участь наукових і вищих навчальних закладів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Казані, Томська та багатьох інших міст країни в здійсненні корінних наукових і технічних перетворень у ряді союзних республік в роки першої п'ятирічки.

Для того, щоб уявити, які труднощі необхідно було подолати вченим радянських республік у справі розвитку науки та підготовки національних кадрів, наведемо такий приклад: на початку першої п'ятирічки в Казахстані були лише один вуз і один науково-дослідний інститут, в Узбекистані — три вузи, а в інших республіках даного регіону — жодного. В усій Середній Азії було тільки 5 великих науково-дослідних установ, утворених у перші роки Радянської влади (стор. 6). Ще гіршим було становище з національними науковими кадрами. Так, із загальної кількості 24 тис. наукових працівників країни на Узбекистан припадало 2,9%, Туркменію — 0,2%. У Таджикистані взагалі було 7 наукових працівників, з яких жоден не мав ученого ступеня чи наукового звання (стор. 23—25). До того ж серед цієї невеликої кількості науковців, підкреслює автор, були й реакційно настроєні елементи, які через свої націоналістичні пережитки не сприйняли Радянської влади і тому не могли бути використані в практичній роботі.

У рецензованій монографії показано кадрову політику партії в національних районах. Вона здійснювалася шляхом широкого залучення молоді у вузи й аспірантуру, в навчальні заклади та наукові установи РРФСР і УРСР; розширення мережі вузів та створення науково-дослідних установ на місцях; безпосередньої участі провідних учених країни в організації і роботі вузів і наукових центрів.

Завдяки ленінській національній політиці наприкінці першої — на початку другої п'ятирічки в республіках Радянського Схо-

ду діяло вже 55 вузів і до 360 різноманітних науково-дослідних установ (стор. 156).

Автор присвятила окремий розділ дослідженню вкладу вчених РРФСР і УРСР у науково-дослідну роботу по вивченню природних ресурсів Казахстану і Середньої Азії, створенню національних інженерно-технічних кадрів тощо. Оперуючи багатим фактичним матеріалом, дослідниця розкрила також ту величезну роботу, яку проводила партія в галузі розвитку суспільних наук, зокрема по ідейному загартуванню партійних і радянських кадрів, наукових працівників гуманітарного профілю. Все це сприяло швидкому вирівнюванню на соціалістичній основі економіки і культурно-освітнього рівня між народами європейської й азіатської частин СРСР.

Подолання вікової відсталості народів Казахстану і Середньої Азії завдяки дружбі, братерській допомозі, співробітництву з іншими радянськими республіками на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму вказує шлях до боротьби за світле майбутнє народам зарубіжних країн, які визволилися від колоніальної залежності.

Рецензована монографія була б ще більш вагомим, якби автор у вступній частині коротко спинилася на характеристики рівня розвитку продуктивних сил у цих районах на початку першої п'ятирічки, а в заключній частині показала досягнення Казахстану і республік Середньої Азії на сучасному етапі розвинутого соціалізму.

Монографія Г. С. Брегі, незважаючи на вказані недоліки, є одним з перших фундаментальних досліджень проблеми наукового співробітництва радянських республік, яке знайде практичне використання серед учених-істориків, викладачів гуманітарних кафедр у вузах, пропагандистів, учителів, студентів, а також широкого кола читачів.

В. Т. Білан (Київ)

**ПОЛТАВЩИНА
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
1941—1945.**

*Збірник документів і матеріалів,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1977, 272 с.*

Науковці Радянської України чимало зробили у вивченні історії Великої Вітчизняної війни. Проведено також значну роботу по виданню документальних джерел, що висвітлюють даний період. Зокрема, лише з 1959 по 1978 р. у 16 областях республіки вийшли збірники документів, присвячені війні.

Певний досвід у підготовці та виданні документальних збірок з історії Вели-

кої Вітчизняної війни мають і полтавські дослідники. Одним з перших таких видань у республіці був збірник документів «Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.)», який вийшов у Полтаві в 1947 р. Він і понині не втратив свого значення. Інтерес читачів викликав і виданий у 1973 р. збірник документальних розповідей про полтавчан — Героїв Радянського Союзу «За мужність і відвагу».

Пропонована рецензія присвячена новому доробку істориків Полтавщини*.

* Редакційна колегія: І. Ю. Горобець (відповідальний редактор), П. Н. Ємець, В. Є. Лобурець, В. М. Нем'ятій, Н. Х. Пайдем.

Упорядники: М. В. Білоус, Л. С. Волошко, К. П. Дузь, В. Н. Жук, А. Г.

шість документів і матеріалів цього видання привертає увагу своєю новизною і вагомістю. Упорядники залучили широке коло джерел з фондів Партійного архіву Полтавського обкому Компартії України, Полтавського обласного державного архіву, а також Центрального архіву Міністерства оборони СРСР і Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР. У збірнику вміщено ряд документів з музеїв області й використано матеріали періодичної преси та мемуари.

Праця підготовлена на належному науковому рівні. Археографічну обробку опублікованих у ній документів зроблено відповідно до «Правил видання історичних документів в СРСР» (М., 1969).

Позитивною стороною збірнику є й ретельно підготовлений науково-довідковий апарат, який містить у собі передмову, примітки, географічний покажчик, список Героїв Радянського Союзу Полтавщини (що, правда, не можна не помітити, що вказана тут кількість полтавчан — Героїв Радянського Союзу розходиться з даними, вміщеними у згаданому документальному виданні — «За мужність і відвагу»), а також довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками міст, районних центрів і залізничних станцій області та визволення їх частинами Червоної Армії.

Документи і матеріали збірнику досить вичерпно розкривають тему. Поряд із загальновідомими партійними документами — такими, як директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р., відозва Президії Верховної Ради Української РСР, Ради Народних Комісарів і ЦК КП(б), від 6 липня 1941 р., — належне місце у книзі відводиться висвітленню заходів партійних, радянських і господарських органів, спрямованих на організацію збройної відсічі ворогові, будівництво оборонних споруд, переведення народного господарства на военний лад.

Представлено ряд документів та матеріалів, зокрема повідомлення про мітинги і збори, заяви і листи трудящих, що показують їх прагнення відстояти незалежність своєї Батьківщини. Група документів і матеріалів присвячена патріотичним починанням робітників, колгоспників та інтелігенції, спрямованим на зміцнення обороноздатності країни.

Документи розкривають героїзм і мужність воїнів-полтавчан у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, зокрема в перші місяці війни. У документі № 44 зазначається, що наказом командуючого військами Південно-Західного фронту в листопаді 1941 р. за зразкове виконання бойових завдань 57 воїнів комуністичного полку Полтавського тракторного училища

були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу (стор. 47—49).

У збірнику наведено численні документи, що показують непокору радянських людей «новому порядку», їх збройний опір поліції, допомогу партизанам, саботування наказів та розпоряджень фашистських окупаційних властей, псування засобів транспорту і зв'язку.

Справжню суть окупаційного режиму засвідчують документи, в яких розкрито жакхливі злочини, звірства і насильства гітлерівців щодо мирного населення на загарбаній території, розстріли і залицтво за найменший непослух тощо. Це підтверджують, зокрема, документи №№ 59 і 73, де в усій повноті постає жорстокість окупаційних властей щодо радянських громадян (стор. 63 і 73).

Висвітлюючи боротьбу трудящих Полтавщини проти фашистських окупантів, документи відображають керівну роль ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, місцевих партійних органів у всенародній боротьбі проти ворогів нашої Вітчизни. Велику допомогу місцевим підпільним організаціям і партизанським загонам подав ЦК КП(б)У. В область було направлено 10 партпрацівників, 9 зв'язкових, 107 розвідників та підривників (стор. 115).

Численні документи розповідають про діяльність підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанських загонів та героїчні подвиги комуністів, комсомольців, радянських патріотів у ворожому тилу. Наприклад, зведений партизанський загін Гадяцького району (док. № 88) тільки за півтора місяця на окупованій території провів 10 бойових операцій, в результаті яких було знищено 300 окупантів та їх пособників, зруйновано кілька мостів (стор. 104). Ряд документів містить великий фактичний матеріал про агітаційно-пропагандистську роботу на тимчасово окупованій радянській території.

Цікаві документи збірнику присвячено героїчному подвигу Збройних Сил нашої країни в боях за оборону та визволення міст і сіл Полтавщини від фашистських загарбників. Зокрема, заслуговує на увагу документ № 14 про діяльність Полтавського обкому партії у справі забезпечення партійного керівництва всенародною боротьбою в тилу ворога. Наведені матеріали дають підставу твердити, що ця робота проводилася цілеспрямовано й оперативно. Поряд із створенням підпільного обкому, 44 райкомів партії, 120 партійних осередків, для проведення більшовицької роботи і розгортання партизанської боротьби на окупованій території було виділено 135 партпрацівників, 150 учасників партизанського руху періоду громадянської війни для керівництва загонами, 150 комісарів. В тилу загалом було залишено 1864 комуністи. 40% учасників підпільних організацій і партизанських загонів пройшли спеціальні короткотермінові курси (стор. 22).

Серед документів збірника — політдонесення бойових частин про самовідданість та сміливість бійців і офіцерів різних національностей при форсуванні рік Ворскли та Дніпра, визволенні ряду районів і Полтави; звернення до воїнів, накази Верховного Головнокомандуючого про відзначення військ, що брали участь у визволенні Полтави і Кременчука; кореспонденція про салют у столиці Батьківщини — Москві на честь радянських військ, які визволяли Полтаву і Унечу; нагородні листи Героїв Радянського Союзу, в тому числі на уродженця Полтавщини командира артилерійського дивізіону комуніста І. Ф. Толстого (док. № 125). За виявлену мужність і героїзм на фронтах війни радянський офіцер був удостоєний орденів Червоного Прапора, Олександра Невського, Вітчизняної війни II ступеня і медалі «За відвагу». У квітні 1945 р. під час боїв у районі Хоєн-Вутцов підрозділи радянських військ завдяки діям майора І. Ф. Толстого здобули можливість успішно форсувати ріку Одер, за що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу (стор. 164—165).

Найширше у збірнику розкрито тему діяльності партійних, радянських, комсомольських, господарських органів, трудящих області у справі зміцнення радянського тилу, розвитку воєнної економіки і допомоги фронту. Належне висвітлення знайшли керівна роль Комуністичної партії, а також допомога трудящих братніх союзних республік у відбудові народного господарства Полтавщини. Особливо великою була підтримка з боку трудівників міст і сіл РРФСР (док. № 133, 143, 148, 160, 162, 174, 176, 180, 185). Мовою документів збірник розповідає про відбудову промислових підприємств, транспорту, шляхів, мостів, про відродження зруйнованих міст і сіл Полтавщини.

Чільне місце відводиться документам і матеріалам, що демонструють вдячність полтавчан Червоній Армії за визволення, їх прагнення подати ділову допомогу в розгромі ворога, зокрема збирання коштів у фонд Червоної Армії, шефські зв'язки з військовими частинами.

П. М. Шморгун.

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕАКЦІЇ (1907—1910 рр.).

*Головне видавництво видавничого
об'єднання «Вища школа»,
К., 1978, 198 с.*

Рецензована монографія присвячена висвітленню діяльності більшовиків України в роки столичинської реакції. Від попе-

Значна увага приділяється показові трудових досягнень колгоспників. Як відомо, в 1944 р. за успіхи в сільському господарстві Полтавську область було нагороджено перехідним Червоним прапором Державного Комітету Оборони СРСР. Частина документів і матеріалів відтворює копітку діяльність по відновленню роботи закладів народної освіти, культури; турботу Комуністичної партії і Радянської держави про дітей, інвалідів війни та ін.

Збірник завершується документами про відзначення трудящими області Дня Перемоги та листом учасників обласної наради з нагоди річниці визволення Полтави воїнами полтавських дивізій, в якому вони зобов'язалися «за час п'ятирічного плану — добитися повної ліквідації наслідків війни, більш високого розвитку господарства, ніж до війни» (стор. 248).

В цілому позитивно оцінюючи рецензоване видання, треба відмітити як чи не найбільший його недолік те, що лише третина документів присвячена безпосередньо боротьбі трудящих області проти фашистів на фронтах війни й у ворожому тилу. До того ж деякі з документів, крім зайвої деталізації, практично нічого нового не вносять у розкриття теми (док. № 8, 23, 30, 64, 109, 144, 183, 198). Ряд документів (№ 30, 40, 42, 141, 143) взагалі не сприймається через відсутність відповідних наукових коментарів. Так, наприклад, з документа № 30 не ясно, чи було виконано розпорядження про евакуацію устаткування електростанцій до Казахської РСР. Не завжди розшифровуються військові підрозділи і населені пункти. Книга значно виграє б, якби упорядники використали таке цінне джерело, як фонди Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС.

Загалом же рецензовану працю виконано на високому науковому рівні. Вона є цінною і потрібною для всіх, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

П. М. Калениченко (Київ),

П. О. Савчук (Дубно)

редніх праць з цієї тематики вона відрізняється тим, що в ній на основі лєнінської теоретичної спадщини всебічно досліджується їх багатогранна діяльність в 1907—1910 рр.

Монографія починається з висвітлення загального стану партійних організацій України після третьочервнєвого перевороту. В умовах реакції їх чисельність і кількість членів партії в них значно скоротилися. Якщо під час виборів делегатів V з'їзду РСДРП весною 1907 р. в цих

організаціях на Україні налічувалося понад 20 тис. членів, то через рік в них залишилося, за підрахунками автора, не більш як 1,5—2 тис. (стор. 29).

Незважаючи на поліцейські переслідування, на кінець 1907 р. збереглися, працювали, мали свої комітети і видавали листівки соціал-демократичні організації у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську.

У книзі наводиться перелік усіх міст і робітничих селищ, де в роки реакції існували партійні організації, групи і осередки.

Автор докладно висвітлює роботу найбільших соціал-демократичних організацій Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Донбасу, простежує періоди активізації і спаду їх діяльності, показує їх структуру, називає багато прізвищ активних партійних працівників, серед яких було багато передових робітників.

У період реакції партія робітничого класу переживала глибоку кризу. Головною небезпекою в той час було ліквідаційство. В книзі показано, як більшовики України, керуючись настановами В. І. Леніна, вели боротьбу проти ліквідації, за збереження та зміцнення партійних організацій. Автор висвітлює також їх боротьбу проти одвоєнтів, ультимативістів, троцькістів, спростовує різного роду фальсифікації історії КПРС буржуазними істориками.

Важливим для більшовиків України було національне питання. У монографії розвинчуються дрібнобуржуазні партії українських націоналістів — УСДРП, «Спілка», а також «Бунд», показано, як більшовики пропагували програмні вимоги партії з національного питання, ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Однак, на нашу думку, матеріалів про боротьбу проти буржуазного націоналізму в книзі наводиться мало.

У рецензованій праці аналізуються листівки, що видавалися соціал-демократичними організаціями України. На основі відповідних джерел автор наводить дані про кількість листівок, випущених на місцях. Так, Київська організація видала 25 листівок загальним тиражем понад 100 тис. примірників, Харківська — відповідно 34 і 160 тис., Катеринославська — 29 і 30 тис., Одеська — 38 і 70 тис., Миколаївська — 22 і 40 тис. Всього у роки реакції на Україні було видано більш як 200 листівок загальним тиражем понад 570 тис. примірників. Підрахунки П. М. Шморгуна дають змогу глибше уявити практичну роботу соціал-демократичних організацій, її розмах.

Могутній революціонізуючий вплив на партійних працівників і передових робітників мали твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, що розповсюджувалися на Україні. У книзі наводяться, зокрема, цікаві факти про вивчення в соціал-демократичних організаціях «Капіталу»

К. Маркса, про глибокий інтерес, який викликала у них праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Для повноти картини слід було б, на нашу думку, дати загальну кількість населених пунктів, в яких розповсюджувалися праці класиків марксизму-ленінізму.

У монографії стисло висвітлюється революційний рух на Україні в 1907—1910 рр. Автор вносить уточнення щодо кількості учасників страйків у 1908 р. (стор. 169, 174), показує роботу більшовиків серед селян, спрямовану на зміцнення союзу робітничого класу і селянства як вирішальної сили у боротьбі проти царизму і капіталізму. На сторінках 174—181 про це наводяться нові, цікаві дані. Не залишилася поза увагою П. М. Шморгуна і робота партійних організацій серед солдатів, демократичної інтелігенції, учнівської і студентської молоді. Так, при Харківському комітеті РСДРП існувала соціал-демократична ліга учнів. Більшовики України взяли також діяльну участь в підготовці студентського страйку 1908 р.

У дослідженні підкреслюється міжнародне значення досвіду боротьби більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти ліквідації та інших опортуністів, за збереження партії. У нинішніх умовах цей досвід допомагає викривати сучасних ревізіоністів, які намагаються принизити роль і значення комуністичних партій, ліквідувати або замінити їх якимись «новими», безпартійними асоціаціями.

Позитивно оцінюючи в цілому рецензоване видання, хотілося б висловити й деякі зауваження. Зокрема, на буржуазно-демократичному етапі революції одним з важливих завдань більшовиків було викриття контрреволюційної суті кадетської партії, яка, вихваляючись своєю опозицією до царизму, намагалася повести за собою народні маси і насамперед селянство. З метою ізоляції кадетів від трудящих мас більшовики у своїх листівках зривали маску з партії «народної свободи», показували її справжнє контрреволюційне обличчя, схильність до угоди з царизмом за спиною робітників і селян, викривали лицемірно-демократичну фразеологію. У книзі це питання не знайшло належного висвітлення.

Крім більшовиків, роботу серед мас у той час проводили й дрібнобуржуазні партії, у тому числі есери, які мали ще певний вплив, особливо на селі. Доцільно було б дати оцінку їх діяльності, показати шкідливість їх тактики індивідуального терору.

Крім соціал-демократичних організацій і груп, вказаних на стор. 98—100, існували й випускали листівки організації і групи у Каневі, Городку, Кам'янському, Літині, Костянтинограді, Ромнах, Гадячі. У книзі про це нічого не говориться. На стор. 148—149 не зовсім ясно, про яке наукове товариство у Катеринославі йде

мова і як могли більшовики добитися виділення двох представників профспілки металістів до складу товариства: одного — у члени правління, другого — для участі в загальних зборах. На стор. 115 і 138 — повторення про основні методи агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків. Вимагає уточнення також кількість персе-

ленців, які повернулися на Україну в 1911 р. (стор. 16).

Однак ці зауваження не впливають на позитивну оцінку монографії, яка є вагомим вкладом у наукову розробку історії Комуністичної партії України.

О. Г. Михайлюк (Луцьк),

А. П. Дорохова (Луцьк)

Н. М. Пірумова.

ЗЕМСКОЕ
ЛИБЕРАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ.
СОЦИАЛЬНЫЕ КОРНИ
И ЭВОЛЮЦИЯ ДО НАЧАЛА
XX ВЕКА,

изд-во «Наука»,
М., 1977, 287 с.

Дослідження історії суспільно-політичного життя дожовтневого періоду має значний науковий інтерес і є одним з важливих завдань історичної науки. За останні роки радянські історики видали чимало праць, присвячених цій проблемі. Проте не всі аспекти даної теми в них висвітлені достатньою мірою. Ряд питань потребує дальшої, глибокої розробки. Це стосується, зокрема, питання про зародження і розвиток російського лібералізму, ідеології ліберальної буржуазії.

У зв'язку з цим певний інтерес становить книга Н. М. Пірумової. Це перша в радянській історіографії праця, яка дає цілісне уявлення про соціальні корені, умови виникнення земського лібералізму в Росії. В ній, зокрема, автор розглядає земський лібералізм у період його консолідації, вироблення конкретної програми, проведення й організації спільних акцій (гуртків, з'їздів, періодичних видань) тощо.

Монографію написано на базі широкого кола архівних документів, що вводяться до наукового обігу вперше, в ній також використано періодичну пресу, епістолярні джерела та ін.

Н. М. Пірумова, ґрунтовно проаналізувавши зміни в програмі і тактиці земського ліберального руху кінця XIX — початку XX ст., розкриває обмежену опозиційність лібералів-земців, опортунізм та крайню нерішучість їх тактики, консерватизм і монархічну орієнтацію. Вона цілком правильно підкреслює, що вся історія земського лібералізму — це історія найбільш поміркованого ліберального руху, який мав великий вплив на російський лібералізм, на формування програми майбутніх ліберально-буржуазних партій Росії.

У розділі «Самодержавство і земство» Н. М. Пірумова, спираючись на праці

В. І. Леніна, переконливо доводить, що земські установи не стали і не могли стати органічною частиною державного апарату, а були «п'ятим колесом» до во-за російського державного управління, розкриває антиземську політику царського уряду 60—80-х років, суть контрреформ, що обмежували сферу діяльності земств. Але, незважаючи на урядові обмеження й утиски, зазначається в праці, губернські і повітові земства стали осередками громадської діяльності ліберального дворянства. Звідси випливає двоїста політика самодержавства щодо земств. По-перше, царизм постійно боровся проти будь-яких проявів самостійності в місцевому самоврядуванні. По-друге, чи не вперше в радянській історіографії Н. М. Пірумова так глибоко і переконливо доводить, чому самодержавство вже не могло ліквідувати земства, відмовитись від земських установ. Царизм використовував земства, — писав В. І. Ленін, — «як знаряддя залучення до самодержавства певної частини ліберального громадянства»¹.

Аналізуючи джерела земського лібералізму, його класову і соціальну суть, автор на конкретному матеріалі доводить, що корені земського ліберального руху сягають ще у дореформений період, а земська реформа 1864 р. у цілому задовольнила ліберальні кола. Однак, на нашу думку, не можна повністю погодитися з твердженням Н. М. Пірумової про те, що земства в перші роки своєї діяльності проявляли повну політичну і громадську індіферентність. Цей висновок вона обґрунтовує як незадовільним відвідуванням гласними земських зібрань, так і відсутністю прагнень земств вийти за рамки «Положення про земські установи» (стор. 71).

Значну увагу в монографії приділено характеристиці земських гласних. В ній, зокрема, наводяться цікаві дані про їх кількість по 25 губерніях, соціальний склад гласних земських зібрань за 1890—1893 рр. (див. таблицю № 1, стор. 76—81). Привертають увагу також статистичні дані, наведені по українських губерніях, на які в той час поширювалася дія земської реформи (Катеринославська, Полтав-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 62.

ська, Таврійська, Херсонська). На жаль, автор не дає таких відомостей по Чернігівщині й Харківщині.

В «Додатку» на основі вивчення й аналізу великої кількості нових документів Н. М. Пірумова вперше склала поіменні списки гласних, які брали активну участь в опозиційному земському русі 90-х — початку 900-х років. У цих списках наводяться прізвища та найбільш характерні дані (освіта, майновий ценз, станова і партійна належність тощо) земців-лібералів. Цей «Додаток» ґрунтовно проаналізовано в третьому розділі монографії.

Безперечно, цікаво було б ознайомитись із подібними відомостями кінця 70-х — початку 80-х років, коли відбувалося пожвавлення земського лібералізму, зокрема на Україні.

Вперше в історичній літературі аналізується склад земської ліберальної опозиції, розповідається про участь і діяльність гласних у земських з'їздах та організаціях, зокрема, про лідерів земського лібералізму К. К. Арсенєва, Ф. І. Родичева, В. І. Вернадського, І. І. Петрункевича, О. О. Бакуніна та ін.

Н. М. Пірумова докладно зупиняється й на характеристиці «третього елементу» в земствах — земських службовців — найбільш «неблагонадійного» з точки зору царських урядовців, показує їх участь і роль у земському ліберальному русі. На нашу думку, питання про «третій елемент», його діяльність у земствах заслуговує окремого дослідження.

Значне місце в книзі відведено висвітленню еволюції програмних вимог земського лібералізму. Автор слушно наголошує, що наприкінці XIX ст. земства почали вимагати встановлення конституційного ладу в Росії. Цей крок вперед, як пише Н. М. Пірумова, зробили головним чином представники «лівого» крила земців, очолюваного гласним Чернігівського (пізніше Тверського) земства І. І. Петрункевичем. Детально аналізуючи його записку «Чергові завдання земства», як програмний документ земців-конституціоналістів, автор, на жаль, не розглядає активної діяльності Петрункевича як гласного Чернігівського земства в кінці 70-х — на початку 80-х років, а також діяльності інших діячів Чернігівського земства, які на той час очолювали «ліве» крило земців-лібералів.

Розглядаючи становлення політичної програми земського лібералізму 90-х — на початку 900-х років, аналізуючи земські адреси 1894—1895 рр., Н. М. Пірумова робить висновок про те, що в ліберальному таборі не було політичної єдності, хоч ця тенденція ширилась. Незважаючи на те, що у галузі політичної організації земський ліберальний рух і зробив певний крок уперед, підкреслює автор праці, проте тяжке становище народних мас, робітничі питання, нагальні потреби народу не входили в коло питань, які намагалися розв'язати земські ліберали.

Досліджуючи форми земського ліберального руху, автор наголошує, що тактика земців не була єдиною, вона визначалась в основному мірою радикалізму того чи іншого напрямку земського лібералізму. Розглядаючи такі форми легальної земської опозиційної діяльності, як наради, з'їзди земських і неземських ліберальних діячів, на нашу думку, автору слід було б ширше подати матеріал про перші з'їзди, що відбулися наприкінці 70-х — на початку 80-х років, зокрема, про ті, які проходили на Україні.

В монографії висвітлено таку порівняно мало поширену форму спілкування земців, як гуртки-бесіди, де обговорювались та вироблялись програмні вимоги. Проте, як нам здається, неправомірно оцінювати діяльність цих гуртків як нелегальну. Вона була напівлегальною, оскільки багато питань, що обговорювались на засіданнях гуртків, висвітлювалися на сторінках легальної преси. Не слід розцінювати також як «зовсім нелегальну» діяльність групи земців-конституціоналістів 90-х років XIX ст. — початку XX ст., очолюваної лідерами «лівого» крила в Твері. Нелегальними були лише деякі форми їх роботи.

Діяльність земців-конституціоналістів 90-х — початку 900-х років у Росії нерідко перепліталася з діяльністю народників. Звідси правомірна постановка і дослідження питання «народництво — земський конституціоналізм».

В цілому Н. М. Пірумова робить правильний висновок, що земський лібералізм у своїх політичних вимогах не йшов далі конституційної монархії, що російський лібералізм завжди був монархічним.

Варто було б, на нашу думку, більш конкретно, ширше показати історичний фон, час, коли діяли земці-ліберали. Тим більше, що 90-і — початок 900-х років — це пролетарський період визвольного руху в Росії, який впливав на діяльність усіх класів, партій, угруповань, у тому числі й на земський лібералізм.

У рецензованій монографії зустрічаються деякі повторення. Переплутано окремі примітки. Так, учасником революційного народницького руху 70-х років і автором брошури «Хитрая механика» був не О. В. Новиков, а В. Є. Варзар, складачем «Свода» і автором «Воспоминаний земского деятеля» був не Варзар, а В. М. Хижняков. Останній не є автором «Очерков Мологского земства».

Ці недоліки, що здебільшого носять частковий характер, не знижують високої наукової оцінки монографії Н. М. Пірумової, яка є визначним явищем у радянській історіографії, безперечним внеском у розробку проблеми історії суспільно-політичного руху в Росії, в тому числі й на Україні, в XIX — на початку XX ст.

А. К. Волощенко (Київ),

П. В. Замковий (Київ)

Я. Е. Водарский.
НАСЕЛЕНИЕ РОССИИ
В КОНЦЕ XVII —
НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА,

из-во «Наука»,
М., 1977, 265 с.

Період в історії феодальної Росії, що охоплює кінець XVII — першу чверть XVIII ст. — так звану «петровську епоху», — завжди привертав увагу істориків. Багато зробили для ґрунтовного вивчення зазначеного періоду радянські вчені, озброєні марксистсько-ленінською теорією.

Проте цілий ряд питань, пов'язаних з багатогранним історичним розвитком країни у цей бурхливий час, все ще чекає на своїх дослідників. Серед них і демографічна проблематика, дослідження якої з позицій марксизму-ленінізму має неабияке значення для кращого розуміння особливостей соціально-економічного розвитку Росії кінця XVII — першої чверті XVIII ст.

У цьому зв'язку значний інтерес становить рецензована праця Я. Є. Водарського, який, розглядаючи на багатому архівному матеріалі широке коло питань, підпорядковує їх основному завданню — розкриттю взаємозв'язку між соціально-економічним розвитком Росії і її народонаселенням, висвітлює конкретні прояви цього взаємозв'язку. Автор активно використовує методи аналогії, зіставлення, ретроспекції, наукового припущення та ін. Нерідко, причому досить вдало, він вдається до різного роду логічних побудов, що мають компенсувати відсутність тих чи інших документальних даних. У книзі подано численні таблиці, які покликані переконливіше підтвердити той чи інший висновок автора.

Величезна копітка робота, що її провів дослідник, виразно простежується, зокрема, при визначенні чисельності та структури дворянства (стор. 63—78). На особливу увагу заслуговують також порушені Я. Є. Водарським питання, пов'язані з характеристикою міського населення (стор. 115—134). Автор висловлює цікаві думки щодо критеріїв визначення міст, шляхів дальшого дослідження їх розвитку за доби феодалізму. Відзначивши, що вчені ще не прийшли до єдиної думки про те, які поселення в Росії XVII—XVIII ст. слід вважати містами, Я. Є. Водарський пропонує відносити до цієї категорії торговельно-промислові центри, які мали посадську общину і стороннє населення (стор. 124). При цьому автор наполягає, по суті, на універсальності своїх рекомендацій, тобто їх придатності для всіх регіонів тогочасної Росії (стор. 126). Враховуючи спільність історичного розвитку останніх, з подібними міркуваннями в принципі можна погодитись. Однак при цьому все ж необхідно зазначити, що спе-

цифіка розвитку міст півдня Росії, України і Сибіру (про яку лише мимохідь згадується в книзі) може внести значно більше коректив у зазначені вище рекомендації, ніж це уявляється їх авторів. Водночас Я. Є. Водарський, підкреслюючи єдність історичного процесу, цілком слушно говорить про наявність одних і тих же загальних закономірностей у розвитку російських та західноєвропейських міст (стор. 124, 129).

У книзі вміщено історичну карту адміністративно-територіального поділу Росії кінця XVII ст. Створення такої карти є, безперечно, помітним внеском у розвиток історичної географії Росії доби феодалізму.

Одним з головних висновків, до якого послідовно підводить Я. Є. Водарський читача, є висновок про постійне зростання населення Росії наприкінці XVII — в першій чверті XVIII ст. (стор. 188, 191, 197). Зроблено це, на наш погляд, досить переконливо, насамперед завдяки комплексному поєднанню методів історичної науки і демографії. Факт збільшення кількості населення в зазначений період є свого роду ще одним доказом прогресивності перетворень, пов'язаних з діяльністю Петра I. Звичайно, при цьому не слід забувати про класовий характер його політики.

Торкуючись впливу населення на соціально-економічний розвиток країни, автор слушно зауважує, що зкупчення на її окраїнах втікачів, які рятувалися від наступу кріпосників, спричинялося, з одного боку, до послаблення гостроти класової боротьби в центрі, а з другого, — до створення саме на окраїнах вогнищ класової боротьби (стор. 197). Це важливо пам'ятати при розгляді питань про причини і рушійні сили селянських воєн і повстань у Росії XVII—XVIII ст.

Не менш слушним є також висновок автора про те, що головна роль у заселенні півдня Росії належала народній колонізації*, яка здійснювалася здебільшого за рахунок утікачів від феодального гніту (стор. 172, 179). Проте в ній, як відомо, брали участь не тільки знедолені втікачі-одиначки, а й ті, що тікали цілими родинами, з майном і худобою. Завдяки цьому народна колонізація часом ставала важливим фактором розвитку продуктивних сил ряду регіонів країни. Це, зокрема, яскраво простежується на прикладі України XVIII ст. Поширення кріпацтва далі на південь Росії призводить до зміни офіційної політики щодо заселення цього регіону. Поміщики, які придбали на півдні величезні земельні площі, потребуючи дешевої робочої сили, почали при

* Зауваження Я. Є. Водарського щодо доцільності вживання терміна «заселення» замість терміна «колонізація» вважаємо не принциповим (Авт.).

сприянні уряду здійснювати тут організовану, примусову колонізацію.

Високо оцінюючи рецензовану працю в цілому, вважаємо за необхідне вказати й на деякі недоліки та неточності, висловити окремі побажання.

Так, автор дещо механічно переносить характеристику, що її дав В. І. Ленін духовенству на початку XX ст. («кріпосники в рясах»¹), на духовенство XVII ст. (стор. 79). Безперечно, православна церква завжди виступала ідеологічною опорою самодержавства. Проте цілком ототожнювати духовенство початку XX ст. — реакційну чорносотенну силу — і духовенство XVII ст. історично неправильно. Не слід забувати, що саме в XVII ст. представники нижчого православного духовенства брали активну участь в антифеодальній боротьбі народних мас.

Поверховим, на наш погляд, є матеріал про українське населення і українські міста (стор. 108, 127, 128). Про українських переселенців автор говорить загалом, без урахування того факту, що українські землі входили в той час до складу кількох держав (див., наприклад, стор. 95, 186).

Значно більшої аргументації потребує висновок про кількість міст на Лівобережній і Слобідській Україні наприкінці XVII ст. (стор. 128). Можна, звичайно, дискутувати з цього питання, але для тієї категоричності, з якою автор твердить, що на Україні того часу було надзвичайно мало міст, поки що немає достатніх доказів.

Правильно зазначаючи, що величина природного приросту населення залежить насамперед від соціально-економічних і політичних подій, автор водночас зауважує, що голод і епідемії у досліджуваній період мали локальний характер, і їх вплив на природний приріст населення був обмежений і короткочасний (стор. 135). З цим твердженням важко погодитися. Адже, як відомо, повільний приріст населення в період феодалізму, незважаючи на високу народжуваність, пояснювався великою смертністю. Остання спричинялася насамперед голодом, що виникав здебільшого внаслідок неурожаїв. Причому, як доведено радянськими істориками, голод за доби феодалізму був не винятко-

вим, а постійним явищем². Не можна ігнорувати й того факту, що на приріст населення негативно впливали антисанітарія і низький рівень гігієни, які також викликали велику смертність. До того ж переважна більшість населення була позбавлена елементарної медичної допомоги.

Не зовсім чітко висловлено в дослідженні думку про зміцнення абсолютистської держави, яка в цей період набула, за словами автора, «певної незалежності від правлячого класу» (стор. 195). Загальновідомо, що феодальна держава була виразницею інтересів феодалів, тобто панівного класу. Як вказував К. Маркс, «*абсолютна монархія* виникає в перехідні періоди, коли старі феодалні стани занепадають, а з середньовічного стану городян формується сучасний клас буржуазії, і коли ні одна з сторін, що ведуть боротьбу, не взяла ще гору над іншою»³. В Росії досліджуваного автором періоду перша з названих К. Марксом сторін, тобто феодалі, безперечно, переважала. Власне, про це ж саме невдовзі говорить і сам автор, цілком правильно відзначаючи (на відміну від попереднього свого твердження), що становлення абсолютизму означало посилення влади дворянства як класу.

На стор. 195 автор пише, що «політична і соціальна обстановка, яка склалася на Лівобережній і Правобережній Україні, спонукала українців до переселення на нові землі, де уряд надавав їм пільги». Цим самим фактично ставиться знак рівності між становищем народних мас в обох зазначених регіонах. З цим аж ніяк не можна погодитися. При всій тяжкості феодального гніту на Лівобережній Україні історичну долю її населення, що на той час уже воз'єдналися з єдинокровним братнім російським народом, не можна ототожнювати з долею народних мас Правобережної України, яка ще продовжувала зазнавати нестерпного економічного і політичного гноблення магнатсько-шляхетської Польщі.

Однак, незважаючи на ці зауваження, рецензована праця буде з інтересом зустрінута як науковцями, так і широкими колами істориків.

О. А. Парасунько (Київ),
О. І. Путро (Київ)

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 404.

² Див., наприклад; М. С. Авербух. Законы народонаселения докапиталистических формаций, М., 1967, стор. 127—128.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 295.

А. А. Улунян.
АПРЕЛЬСКОЕ ВОССТАНИЕ
1876 ГОДА В БОЛГАРИИ
И РОССИЯ.

(Очерки),

изд-во «Наука»,
М., 1978, 215 с.

У рецензованій праці А. А. Улуняна розповідається про одну з найбільш героїчних подій в історії болгарського національно-визвольного руху XIX ст., про відгуки в Росії на Квітневе повстання 1876 р. та про дружбу балканських народів з народами багатонаціональної Російської держави у цей період.

Праця написана у формі нарисів. Заслуговує цілковитого схвалення те, що автор залучив матеріали тогочасних періодичних видань, в яких висвітлено ставлення певних класів і суспільних верств Росії до подій у Південно-Східній Європі.

Цікавим є невеличкий розділ книги, в якому розповідається про загострення внутріполітичної ситуації в Туреччині напередодні повстання. Паразитизм і гнилість архаїчного феодального режиму в Стамбулі автор проілюстрував на прикладі величезних непродуктивних витрат на утримання султанського двору, а також на спорудження численних культових будов.

Оскільки в праці А. А. Улуняна йдеться саме про слов'янські народи, які проживали на території Туреччини, то слід було б конкретніше розповісти про вплив адміністративного, фіскально-податкового та національно-релігійного гноблення на загострення класових суперечностей у південнослов'янських областях. На основі архівних документів автор показав складну дипломатичну боротьбу, що точилася навколо так званого Східного питання між великими державами Європи, а також розкрив ставлення консервативних буржуазно-ліберальних і революційно-народницьких кіл Росії до балканських повстань.

У рецензованій праці розглядається широке коло питань, пов'язаних з подіями у Болгарії, Боснії та Герцеговині, дипломатичними відносинами великих держав між собою під час балканських повстань. Отже, читач зможе довідатися про значну кількість проблем, розширити свої знання з питань історії південних слов'ян.

Незважаючи на обмежений обсяг нарисів, автор цікаво й переконливо відобразив соціальні аспекти національно-визвольної боротьби, показав зв'язчу жорстокість карателів, що виявилась у масових репресіях щодо мирного, беззахисного й беззбройного населення. Поряд з цим, А. А. Улунян прагнув простежити в загальних рисах еволюцію дипломатичної діяльності європейських кабінетів від часткових і нестійких компромісів між ними напередодні повстання до різкого загострення суперечностей та взаємної недовіри після

нього. Підкреслено цинічне небажання західної, зокрема британської дипломатії, рахуватися з обуренням міжнародної громадськості масовими вбивствами й знущаннями турецької воячини в Болгарії. Тут варто було б принаймні стисло розкрити причини антиросійського курсу політики західноєвропейських країн під час болгарської кризи, прагнення ізолювати російську дипломатію та паралізувати її зусилля.

Чи не найбільш змістовною, на нашу думку, є друга частина книги А. А. Улуняна, де показано, як у російській і вірменській періодичній пресі висвітлювалися події Квітневого повстання, загалом визвольний рух балканських народів. Тут також ідеться про допомогу повсталим слов'янам з боку російського народу, що набула справді масового характеру й відіграла важливу роль у їх визвольному русі. Автор критично аналізує виступи в пресі як про саме повстання, так і про його придушення турецькою адміністрацією та геноцид щодо болгарського народу.

Заслуговує схвалення те, що в праці виділено окремий розділ, де розглядаються матеріали вірменської преси про повстання південних слов'ян Балканського півострова в 1875—1876 рр. А. А. Улунян цілком обґрунтовано порівнює близькість історичної долі та шляхів розвитку, спільність політичних і культурних інтересів вірменського і болгарського народів. Автор підкреслює, що героїчна боротьба на Балканах була прикладом для інших поневолених Туреччиною народів, в тому числі й вірменського. А. А. Улунян розповідає й про егоїстичні цілі вірменської національної буржуазії, яка прагнула поширити свій вплив на турецьку Західну Вірменію.

Рецензована книга не позбавлена і деяких недоліків. Так, на стор. 6—7 мова йде про використання нових документів, але автор не характеризує і не класифікує їх. А. А. Улунян при дослідженні теми чомусь не залучив матеріалів болгарських і вірменських архівів, мало навіть документальних публікацій, а болгарська історіографія з розглядуваної проблематики періоду 70-х років майже не представлена. В праці не завжди розглядаються причини й наслідки конкретних подій, а перелік фактів у важливих розділах закінчується без будь-яких висновків по суті викладу (стор. 29, 106, 172). Якщо не пов'язані безпосередньо з назвою книги епізоди дипломатичних відносин наводяться цілком слушно для кращого усвідомлення складних балканських подій, то навряд чи можна виправдати повторення деяких уже висвітлених у літературі фактів, що не стосуються теми дослідження. Так, мабуть, немає потреби докладно подавати біографічні відомості про окремих громадських діячів Росії, про формування їх світогляду, про вірмено-російські зв'язки тощо (стор. 118—119, 176—177) та ін. На нашу думку, автору слід було б

чіткіше аргументувати класову позицію щодо ставлення до революційних процесів у Південно-Східній Європі з боку представників кожного з напрямів російської преси — офіційної, ліберальної, демократичної. Трапляються також граматичні помилки, зокрема в назвах творів болгарською, сербською та українською мовами стилістичні недоробки.

Вказані недоліки певною мірою позначаються на загальному сприйнятті рецен-

зованої праці, але, звичайно, не можуть істотно вплинути на її цікавий і оригінальний зміст. Книга А. А. Удугіна наводить чимало нового матеріалу про різноманітні шляхи формування традиційних історичних зв'язків дружби й братерства між народами Болгарії та нашої країни.

А. К. Мартиненко (Київ),

М. В. Кірсенко (Київ)

Д. Б. Мельцер, Й. Тончев.
НАЦИОНАЛЬНОЙ
СВОБОДЕ БОЛГАРИИ 100 ЛЕТ,
изд-во БГУ им. В. И. Ленина,
Минск, 1978, 168 с.

До 100-річчя визволення Болгарії від османського панування внаслідок російсько-турецької війни 1877—1878 рр. болгарські та радянські вчені опублікували ряд праць. Серед них книга, підготовлена спільно відомим радянським болгаристом, професором Білоруського університету Д. Б. Мельцером і доцентом Софійського університету Й. Тончевим.

Незважаючи на наявність великої кількості літератури з цієї проблеми, авторам удалося в порівняно невеликій за обсягом праці дати комплексну характеристику соціально-економічного становища Болгарії під час 500-річного османського панування, боротьби за національну освіту, зародження і розвитку революційно-демократичної ідеології, збройної боротьби болгарського народу за свободу і незалежність, руху солідарності з цією боротьбою в Росії. Найбільшу увагу в книзі приділено бойовій співдружності народів Росії та Болгарії під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., безпосередньому визволенню Болгарії й відновленню її національної державності.

Автори використали цікаві матеріали російської преси, зокрема газети, що виходили в той час у білоруських губерніях, документи Архіву Народної бібліотеки ім. Кирила і Мефодія у Софії, Центрального державного історичного архіву СРСР, Центрального державного історичного архіву Білоруської РСР. Вони виявили деякі нові, важливі документи, що певною мірою розширюють уявлення про події та явища, які аналізуються у книзі. Використання та аналіз нових матеріалів дало змогу висвітлити деякі питання, які раніше майже або зовсім не були досліджені. Це, зокрема, комплекс питань про ставлення білоруського народу до національно-визвольної боротьби у Болгарії, участь білорусів спільно з росіянами та українцями безпосередньо у визволенні Болгарії від османського панування.

У книзі розкривається солідарність білоруського народу із справедливою боротьбою болгар, яка виявилася насамперед у русі на захист болгарського народу, що розгорнувся у Росії після жорстокого придушення героїчного Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії. Йдеться, зокрема, про заяви солідарності жителів багатьох білоруських міст і сіл, їх матеріальну допомогу болгарам. Автори на численних прикладах переконливо доводять, що основна частина пожертвувань надходила не від заможних верств населення, а від трудящих. «Братня солідарність білоруського народу, як і всіх народів Росії, стала істотною підтримкою болгар в їх боротьбі за свободу і незалежність», — підкреслюють автори книги (стор. 98).

Розповідаючи про російсько-турецьку війну, автори приділяють багато уваги подіям, що відбувалися у той час на білоруських землях. У книзі показано масовий характер збирання коштів на санітарні та інші військові потреби, створення в січні 1878 р. у Вітебську добровільного загону Червоного Хреста, героїзм воїнів Мінського полку тощо.

У заключному розділі книги «У віках і на віки» подано коротку, але змістовну характеристику співдружності народів Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарії на сучасному етапі. Автори наводять цікавий і змістовний матеріал про вклад Білоруської РСР як складової частини всієї Радянської країни в економічне і культурне радянсько-болгарське співробітництво.

Книгу Д. Б. Мельцера і Й. Тончева збагачують численні ілюстрації. Серед них — історичні карти та схеми, портрети діячів болгарського національно-визвольного руху та учасників визволення Болгарії, фотокопії важливих історичних документів, фотографії пам'яток російсько-болгарської бойової співдружності, репродукції художніх творів. Вони органічно пов'язані з текстом, істотно його доповнюють. Слід відзначити також якісне поліграфічне оформлення книги, зокрема, оригінальні ілюстрації — заставки до розділів, виконані художником М. В. Стасом.

Однак рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Треба було звернути більше уваги на боротьбу течій у національно-визвольному русі болгарського народу 60—70-х рр. XIX ст. Не можна погодитися з тим, що автори беззастережно віднесли видатного діяча цього руху Любена Каравєлова до революційних демократів (стор. 50). Болгарський термін «читалище» неправильно переводити російською мовою словом «читальня» (стор. 36—37), тому що функції цих своєрідних

культурно-освітніх закладів були значно ширшими — вони проводили бібліотечну, клубну і музейну роботу.

В цілому ж спільна праця болгарського і білоруського вчених заслуговує високої оцінки. У ній вміло поєднано глибокий аналіз складних соціально-економічних і політичних проблем з популярністю та яскравістю викладу.

*П. С. Сохань (Київ),
Г. Й. Чернявський (Харків)*

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ З ПРОБЛЕМИ «РОБІТНИЧИЙ КЛАС В УМОВАХ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ»

28—30 березня ц. р. у Києві відбувся організований Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР Всесоюзний симпозіум з проблеми «Робітничий клас в умовах зрілого соціалізму». В його роботі взяли участь учені Москви, Ленінграда, Новосибірська, Свердловська, Іркутська, союзних республік — Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Естонії, Казахстану, Латвії, Молдавії, а також науковці, викладачі вузів, партійні працівники багатьох міст УРСР. Симпозіум відкрив директор Інституту історії АН УРСР, голова оргкомітету по підготовці симпозіуму, д-р істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуфор.

До учасників наукового форуму з вітанням від Академії наук УРСР звернувся віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР П. Т. Тронько.

На пленарному засіданні було заслухано доповідь докторів історичних наук В. Є. Полетаєва (Москва) і С. Л. Сенявського (Москва) — «Найважливіші методологічні питання дослідження радянського робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму». В ній розкриваються критерії зрілого соціалістичного суспільства і зростання ролі робітничого класу в різних аспектах політичного, соціально-економічного і духовного розвитку сучасного етапу комуністичного будівництва. Д-р істор. наук І. М. Некрасова (Москва) зробила доповідь на тему: «Економічні основи дальшого зростання ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму». Доповідач показала місце і роль економіки у зростанні ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму, розкрила особливості економічного розвитку. У доповіді докторів історичних наук А. В. Лихолата (Київ), Ю. О. Курносова (Київ) і канд. істор. наук М. Р. Плюща (Київ) — «Закономірності і особливості розвитку робітничого класу республік і регіонів» було визначено закономірності й особливості розвитку робітничого класу всіх союзних республік і регіонів в умовах розвинутого соціалізму.

На симпозіумі працювало три секції. На їх засіданнях було заслухано й обгово-

рено 38 наукових повідомлень, присвячених важливим проблемам розвитку багатонаціонального робітничого класу Радянської країни.

Зокрема, д-р істор. наук І. П. Остапенко (Москва) присвятив свій виступ аналізу процесу зростання ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму, доктори історичних наук В. О. Єжов, О. З. Ваксер, І. П. Труфанов з Ленінграда — методологічним питанням дослідження історії робітників великого промислового комплексу періоду розвинутого соціалізму, д-р істор. наук Л. С. Рогачевська (Москва) — розширенню функціональної ролі соціалістичного змагання.

На засіданнях секцій значну увагу було приділено питанням розвитку робітничого класу в окремих регіонах і союзних республіках. Цій проблемі присвятили свої виступи доктори історичних наук Б. С. Санжієв (Іркутськ), Л. Є. Рєпіда (Кишинів), Г. А. Мадатов (Баку) та ін.

Актуальні проблеми розвитку робітничого класу України, зокрема, питання про загальні закономірності і деякі особливості зростання робітничого класу Української РСР, піднесення його суспільно-політичної активності, зміцнення союзу робітничого класу і селянства (на матеріалах Української РСР), участь робітників республіки в соціалістичному змаганні тощо були висвітлені в наукових повідомленнях д-ра істор. наук В. О. Романцова (Київ), кандидатів історичних наук Є. П. Талан (Київ), А. А. Кондрацького (Київ), П. П. Панченка (Київ), Л. Д. Вітрук (Київ), В. С. Чистякова (Донецьк), А. В. Торби (Ворошиловград), В. М. Желтухіна (Стаханов) та ін.

Учасники симпозіуму взяли участь в обговоренні макету «Історії робітників Донбасу», підготовленого колективом Інституту історії АН УРСР і науковцями ряду інших установ республіки.

Л. А. Шевченко (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА-СЕМІНАР ЗАВІДУЮЧИХ КАФЕДРАМИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ВУЗІВ У м. ОДЕСІ

Актуальним питанням роботи кафедр суспільних наук вузів республіки по комуністичному вихованню студентської молоді була присвячена п'ята республіканська нарада-семинар, організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР 21—23 лютого у м. Одесі.

В ній взяв участь і виступив з доповіддю «Про роботу кафедр суспільних наук вузів республіки по здійсненню комплексного підходу в комуністичному вихованні студентської молоді в світлі вимог XXV з'їзду КПРС» зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич. В нараді взяли участь зав. відділами науки і учбових закладів обкомів та Київського міського партії, відповідальні працівники МВССО СРСР, республіканських міністерств України, Білорусії та Молдавії, ЦК ЛКСМУ, секретарі партійних і комсомольських комітетів вузів.

На пленарному засіданні з доповіддю «Діяльність обласної партійної організації по ідеологічному забезпеченню виконання завдань десятої п'ятирічки» виступив перший секретар Одеського обкому Компартії України М. К. Кириченко. Висвітливши організаційну і політичну роботу, яку проводить обласна партійна організація по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС, липневого і листопадового (1978 р.) Пленумів ЦК КПРС по реалізації положень і висновків товарища Л. І. Брежнєва, висловлених в його працях і промовах, доповідач зупинився на проблемах комуністичного виховання молоді, підкреслив, що головним в ідеологічній роботі є зміцнення її зв'язків з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич у своїй змістовній доповіді про роботу кафедр суспільних наук вузів республіки по здійсненню комплексного підходу в комуністичному вихованні студентської молоді в світлі вимог XXV з'їзду КПРС зосередив увагу слухачів на необхідності розробки вченими вузів наукових основ і методики комплексного виховання студентів, а також практичних рекомендацій, спрямованих на посилення ідеологічного впливу всіх форм ідейно-виховної роботи. Важлива роль у цьому, наголосив доповідач, належить організації політичного наставництва у вузах.

В обговоренні доповідей взяли участь ректор Ворошиловградського педагогічного інституту д-р філос. наук, проф. Д. А. Жданов, зав. кафедрою наукового комунізму ВПШ при ЦК Компартії України, канд. філос. наук, доц. В. С. Пазенюк, зав. кафедрою наукового комунізму Львівського університету, д-р філос. наук, проф. Є. П. Веремєєва, заст. директора

ІПК викладачів суспільних наук при Київському університеті, канд. істор. наук Б. І. Корольов, зав. відділом науки і учбових закладів Дніпропетровського обкому Компартії України Є. О. Козаков, зав. кафедрою історії КПРС Одеського університету, д-р істор. наук, проф. Н. М. Якупов, проф. кафедри філософії Харківського університету О. О. Якуба, заст. начальника управління Мінвузу СРСР В. К. Агафонов, зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук Л. П. Нагорна.

Робота наради-семинару продовжувалася на секційних засіданнях. На секції історії КПРС було заслухано 2 доповіді та 11 повідомлень. Керівник секції зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського університету д-р істор. наук, проф. М. М. Матвійчук у доповіді «Вивчення історії КПРС — важлива складова частина комуністичного виховання студентів» приділив велику увагу підвищенню теоретичного рівня лекційного курсу, посиленню його впливу на формування комуністичного світогляду студентів. Зав. відділом комуністичного виховання НДІВШ при Мінвузі СРСР канд. істор. наук, доц. В. М. Донченко виступив з доповіддю «Управління виховним процесом у вищому учбовому закладі», в якій зупинився на аналізі форм взаємозв'язку ідейно-політичного, трудового і морального виховання студентів.

Пропаганді книг Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Щілина», їх величезного політико-виховного і пізнавального значення в курсі історії КПРС присвятив свій виступ д-р істор. наук, проф. А. Ф. Вовчик (КіПЦА). На проблемах пропаганди радянського способу життя та принципів комуністичної моралі в курсі історії КПРС зупинився у своїй доповіді зав. кафедрою історії КПРС, д-р істор. наук, проф. Д. С. Шелест (Дніпропетровський університет).

Велику увагу на секції було приділено удосконаленню учбового процесу, підвищенню якості знань студентів.

З лекцією «325-річчя возз'єднання України з Росією — знаменна подія в житті братніх народів» виступив директор Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуфор.

У роботі наради взяли участь зав. сектором відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС М. В. Пилипенко, зав. сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас, відповідальний працівник відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України В. О. Курганський.

М. О. Немченко (Одеса)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ І ПРАВА АН УРСР

28 березня цього року відбулися загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР. З доповіддю про підсумки наукової діяльності установ Відділення у 1978 р. і завдання на 1979 р. виступив в. о. академіка-секретаря Відділення, чл.-кор. АН УРСР В. І. Куценко.

Робота установ Відділення у 1978 р., підкреслив доповідач, здійснювалася в напрямку дальшого поглибленого дослідження питань комуністичного будівництва, всебічно обґрунтованих у рішеннях XXV з'їзду партії, пленумів ЦК КПРС, у партійних документах, новій Конституції СРСР. Велике організуюче і мобілізуюче значення для посилення діяльності всіх ланок роботи мали ідеї і положення, висунуті Генеральним секретарем ЦК КПРС, Головою Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнєвим у книгах «Мала Земля», «Відродження» і «Цілина».

У галузі суспільних наук, підкреслювалося в доповіді, вчені інститутів історії, суспільних наук, археології та Одеського археологічного музею АН УРСР опублікували 26 монографій, 5 збірників, 24 брошури та близько 300 наукових статей. Інститут історії, зокрема, у звітному році здійснював роботу в 10 наукових напрямках, досліджував 24 теми. Колективом Інституту підготовлено і опубліковано 2 томи восьмитомної «Історії Української РСР», 18 монографій, 2 збірники, 258 статей. У них висвітлено кардинальні проблеми історії України, досліджено корені історичних зв'язків і дружби братніх радянських народів, проаналізовано основні етапи і закономірності розвитку країн соціалістичної співдружності, розкрито ряд питань історії міжнародних відносин першого періоду другої світової війни. Досягненням колективу Інституту є завершення роботи над підготовкою до видання 8-томної «Історії Української РСР» українською мовою. Продовжує виходити «Історія міст і сіл Української РСР» російською мовою. Особливо плідною була робота академіків П. Т. Тронька, А. Д. Скаби, М. І. Супруненка, Й. З. Штокала;

членів-кореспондентів І. М. Мельникової, В. І. Клокова, В. І. Юрука, Ф. П. Шевченка.

Дальшого розширення і поглиблення набули міжнародні наукові зв'язки Інституту історії, особливо з ученими країн соціалістичної співдружності.

В цілому колектив Інституту історії, зазначалося в доповіді, справився зі своїми завданнями.

На основі комплексного вивчення археологічних, писемних, нумізматичних та інших джерел вчені-археологи подали загальну характеристику економічного і культурного розвитку античних міст Північного Причорномор'я, опрацювали і систематизували археологічні пам'ятки Криму та Північно-Західного Причорномор'я, подали опис систем забудов давнього Києва.

Цілеспрямованішою у звітному році стала робота колективу Інституту філософії.

Правознавцями Інституту держави і права АН УРСР досліджено питання юриспруденції у розвинутому соціалістичному суспільстві.

Ряд важливих праць видано співробітниками Інституту суспільних наук.

Велике значення у розв'язанні складних і відповідальних завдань, що стоять перед суспільними науками, підкреслювалося в доповіді, має комплексний підхід, координація зусиль споріднених наукових установ усієї країни. Перед Відділенням історії, філософії і права АН УРСР чітко визначено комплексні теми, над якими працюватимуть науково-дослідні установи республіки.

В обговоренні доповіді взяли участь директори та заступники директорів інститутів Відділення. Було заслухано повідомлення з проблем наукового комунізму та дві наукові доповіді з питань охорони природи.

На зборах були присутні зав. Відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич і віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР П. Т. Тронько.

П. Д. Овчаренко (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У КИЄВІ, ОРГАНІЗОВАНА РЕСПУБЛІКАНСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

27 березня цього року у Києві відбулася організована Республіканським товариством охорони пам'ятників історії та культури наукова конференція, присвячена 325-річчю возз'єднання України з Росією. В роботі конференції взяли участь члени

правління Товариства, керівники його секцій, вчені з Москви й Києва.

Відкриваючи конференцію, голова правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, віце-президент АН УРСР, акад. П. Т. Тронько.

підкреслив, що возз'єднання України з Росією виражало прагнення російського й українського народів до єднання і водночас стало спільним святом для всіх народів нашої Батьківщини.

З доповіддю «Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури» виступив чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко. Доповідач наголосив, що вивчення подій, пов'язаних з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднанням України з Росією, увічнення їх в бронзі і мармурі, у творах літератури й мистецтва, в думах і піснях має не тільки велике наукове, а й ідейно-виховне значення.

Директор Державного історичного музею СРСР, д-р істор. наук К. Г. Левікін виступив з доповіддю «Возз'єднання України з Росією і братерська дружба народів СРСР (На матеріалах Державного історичного музею СРСР)», в якій охарактеризував документальні джерела і пам'ятки історії та культури, що зберігаються в його фондах. Державний історичний музей СРСР має понад 4 млн. експонатів, серед яких багато документів, присвячених визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., дипломатичній і політичній діяльності Богдана Хмельницького та возз'єднанню України з Росією.

Ст. наук. співроб. Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН

УРСР, д-р філол. наук І. П. Березовський у доповіді «Возз'єднання України з Росією у відображенні народних пісень та дум» наголосив, що події визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією широко відображено в пам'ятках літератури й мистецтва, особливо у творах народної словесності — піснях, думах тощо.

«Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР» — тема доповіді лауреата Ленінської премії, д-ра філософ. наук, заст. голови Республіканського правління Товариства І. Д. Назаренка. Він, зокрема, підкреслив, що величні досягнення Української РСР у комуністичному будівництві — створення потужної промисловості і високо механізованого сільського господарства, високий рівень добробуту народу — результат непереможної дружби й згуртованості всіх трудящих Країни Рад.

У заключному слові голови правління Товариства, акад. АН УРСР П. Т. Тронько підбив підсумки роботи конференції і висловив упевненість, що вона сприятиме зміцненню контактів між ученими братніх республік, які займаються питаннями ленінської монументальної пропаганди.

М. М. Лемещук (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ ПРОГОЛОШЕННЯ УГОРСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

13 березня 1979 р. в Ужгородському державному університеті відбулася наукова конференція, присвячена 60-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки. Її організували Ужгородський держуніверситет, Ниредьхазький педінститут та Ужгородський відділ Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

У роботі конференції взяли участь викладачі та студенти історичного факультету і викладачі кафедр суспільних наук УЖДУ, а також група партійних працівників і вчених Саболч-Сатмарської області на чолі з членом бюро Саболч-Сатмарського обкому Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), зав. кафедрою марксизму-ленінізму Ниредьхазького педінституту Йожефом Ботаром.

Вступним словом конференцію відкрив зав. відділом пропаганди і агітації Закарпатського обкому Компартії України В. М. Керечанин.

З великим інтересом учасники конференції заслухали доповідь зав. кафедрою наукового комунізму УЖДУ проф. В. І. Худаніча — «Перемога пролетарської революції в Угорщині — торжество ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму» та доповідь директора обласної партійної школи Саболч-Сатмарського обкому УСРП Міклоса Марковича — «Історичні уроки Угорської Радянської Республіки».

З повідомленнями виступили: ад'юнкт кафедри марксизму-ленінізму педагогічного інституту д-р Надошді Йожеф — «Міжнародне значення Угорської Радянської Республіки в робітничому русі»; зав. відділом Саболч-Сатмарського обкому УСРП, д-р Червеняк Ласло — «Угорська Радянська Республіка і Саболч-Сатмарська область»; член бюро Саболч-Сатмарського обкому УСРП, зав. кафедрою марксизму-ленінізму педагогічного інституту, канд. наук, д-р Ботар Йожеф — «Аграрно-політичні проблеми в

Саболч-Сатмарській області в 1918—1919 рр.»; канд. наук, зав. кафедрою історії педагогічного інституту, д-р Гаршфолві Петер — «Програма Угорської Радянської Республіки в галузі культури і освіти»; доц., в. о. зав. кафедрою Ніредьхазького сільгоспінституту, д-р Фейгель Мігаль — «Тібор Самуелі і його діяльність»; зав. кафедрою історіографії та джерелознавства УжДУ, проф. М. В. Троян — «Встановлення Радянської влади на Закарпатті в 1919 р.»; зав. кафедрою загальної історії УжДУ, проф. І. М. Гранчак — «Міжнародна солідарність з Угорською Радянською Республікою в 1919 р.»; канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР П. І. Халус — «Участь російських інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Угорщині в 1919 р.»; доц. кафедри історії КПРС УжДУ І. Ф. Король і доц., в. о. зав. кафедрою Ніредьхазького сільгоспінституту, д-р Фейгель Мігаль — «Радянська преса про революційний рух трудящих у 1919 р.»; мол. наук. співроб. Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР Є. П. Чейпеш — «Досягнення УНР у розвитку культури»; доц. кафедри загальної історії УжДУ І. Г. Повхан — «Зовнішня полі-

тика УНР — політика миру і дружби народів»; доц., зав. кафедрою історії КПРС УжДУ О. В. Хланта — «Встановлення і розвиток братерських зв'язків між трудящими Закарпатської області УРСР і Саболч-Сатмарського області УНР»; зав. кафедрою угорської філології УжДУ, проф. П. М. Лізанець — «Встановлення і розвиток співробітництва кафедри угорської філології Ужгородського держуніверситету з кафедрами угорської мови і літератури Ніредьхазького педінституту»; зав. кафедрою російської мови УжДУ, доц. М. В. Симулик — «Розвиток співробітництва кафедри російської мови Ужгородського держуніверситету з кафедрами російської мови і літератури Сегедського і Ніредьхазького педінститутів УНР».

У заключному слові зав. відділом науки та учбових закладів Закарпатського обкому Компартії України В. Л. Боднар підбив підсумки конференції, а також подякував ученим Саболч-Сатмарської області УНР за активну участь у її роботі.

Учасники конференції ознайомилися з виставкою праць науковців УжДУ про Угорську Радянську Республіку та соціально-економічні перетворення, що відбулися в ній.

Г. В. Божук (Ужгород)

НАРОДНИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ У СЕЛІ ВЕЛИКІ СОРОЧИНЦІ НА ПОЛТАВЩИНІ

У дослідженні, збиранні, охороні та використанні пам'яток історії і культури велику роль відіграють історико-краєзнавчі музеї — державні і народні, що створюються на громадських засадах.

В Українській РСР зараз налічується понад 15 тис. народних музеїв, серед яких одним з найбільших і найкращих у республіці є історико-краєзнавчий музей у с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області, створений у 1972 р. з ініціативи сільської організації Компартії України, правління місцевого колгоспу ім. М. В. Гоголя і за його кошти.

Експозиція музею відтворює природні багатства краю, історію цього села, революційні події, що сталися в ньому, трудове життя і побут населення. Матеріали музею відображають економічний і культурно-освітній розвиток села у радянський час.

У музеї представлені матеріали, що висвітлюють виникнення і давню історію села. Ще на початку XVII ст. на цьому місці було село Краснопіль на річці Псьол. Згодом воно стало називатися Сорочинці, а ще пізніше — Великі Сорочинці.

В середині XVII ст. селом володів один з найбільших магнатів панської Польщі Ієремія Вишневецький. У залі «с. Сорочинці за часів кріпацтва» показано життя і побут кріпаків, представлені макет хати, домашнє начиння тощо. В період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. тут було створено Сорочинську сотню Миргородського полку, що боровся проти війська зрадника українського і російського народів, прибічника польської шляхти Івана Виговського, який пограбував і спалив село Сорочинці.

На початку XVIII ст. у Сорочинцях перебувало полкове правління на чолі з полковником Данилом Апостолом. Тоді ж у селі і навколо нього були споруджені військові укріплення — земляні вали і кам'яні bastiони. Сорочинська сотня брала участь у битві біля Ерестфера (на захід від Чудського озера), де було здобуто перемогу над шведською армією.

У 1708 р. біля цього села російське військо, якому допомагала Сорочинська сотня, також перемогло шведів. Експонати музею яскраво свідчать про ці події.

Починаючи з середини XVIII ст. у Сорочинцях щороку відбувалося п'ять ярмарок, які талановито описав М. В. Гоголь у своїх творах.

У другій половині XIX ст. Сорочинці із сотенного містечка перетворилися на волосне містечко Миргородського повіту Полтавської губернії. На той час у ньому були 2 винокурні, 3 селітрові заводи, 2 млини, 2 крупорушки, 5 вітряків, 4 сушнвальні, кілька цегельень, які були власністю поміщиків та місцевих селян-багатіїв.

Великий розділ експозиції присвячений видатному російському письменникові М. В. Гоголю, який народився у цьому селі, часто бував у ньому, прославив його у своїх творах, зокрема, у «Сорочинському ярмарку».

У Сорочинцях свого часу побували Т. Г. Шевченко, В. Г. Короленко, А. П. Чехов, Д. Гурамішвілі та інші письменники і культурні діячі, у творах яких є цікаві записи про це село та тяжку долю його селян-кріпаків.

Особливо знаменне с. Великі Сорочинці революційними подіями, що відбулися в ньому у грудні 1905 р. Про Сорочинське селянське повстання писали у своїх творах В. Короленко, П. Ходченко, А. Голков, М. Пижов, І. Малиновський та ін. У музеї вміщено багато матеріалів про селянське повстання, документи про розподіл землі між поміщиками і селянами, фотографії окремих учасників революційних подій. Художник І. Шульга створив картину «Сорочинська трагедія», в якій змалював покарання селян-революціонерів царським карним загоном. В одному із залів знаходяться фотографії організаторів і активних учасників повстання: Г. Н. Мухи, Ф. П. Вільченка, М. М. Кизиленка, С. П. Гриценка, Д. П. Кліяненка.

Окремий зал музею присвячено подіям у селі періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни 1918—1920 рр. та перших років Радянської влади.

В 1917—1920 рр. у селі існував революційний комітет, у 1919 р. було створено осередок комуністів-більшовиків, у 1920 р.—комсомольський осередок, комітет незаможних селян, а також особливу частину по боротьбі з контрреволюцією і бандитизмом. Стенди музею висвітлюють діяльність партійної і комсомольської організації села в 20-х роках. Тут знаходяться фотографії перших комуністів-більшовиків М. Г. Легейди, П. А. Лісового, О. П. Бабица, П. І. Назаренка, М. С. Гриценко-Дядюренко та ін., а також перших комсомольців села — А. С. Левченко, П. І. Передерія, О. П. Коротенка, М. А. Бороховича, Г. Й. Налойченка, Ю. Н. Омсльченка, М. Г. Золотницького та ін. У 1921 р. в селі було вже понад 60 комуністів і близько 100 комсомольців.

Експонати музею розповідають про перші соціалістичні перетворення на селі. У 1920 р. тут було організовано сільгоспартіль «Жовтень», а в 30-х роках у Великих Сорочинцях вже існувало 11 товариств спільної обробки землі, на базі яких пізніше було створено кілька колгоспів, які в 40-х роках об'єдналися в один великий колгосп ім. М. В. Гоголя.

У період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. у с. Великі Сорочинці та в навколишніх селах діяли народні месники — підпільні групи і партизанський загін «Перемога». Відповідні матеріали музею яскраво показують боротьбу селян-підпільників і партизанів, які діяли в період тимчасової фашистської окупації в 1941—1943 рр. З 1300 жителів села, які воювали в діючій Радянській Армії, більшість загинули на фронтах війни. 500 юнаків і дівчат були вигнані на каторгу в фашистську Німеччину, 96 чоловік фашисти і поліція розстріляли і замучили. На стендах музею знаходяться фото командира партизанського загону Г. І. Іващенко та партизанки-підпільниці О. А. Бондаренко, які були позв'язані вбитими німецькими фашистами і поліцейськими. Окупанти заподіяли збитків селу на 14 млн. крб., спалили МТС, усі колгоспні будівлі, два клуби, музей М. В. Гоголя, 520 хат колгоспників. Про все це свідчать документи експозиції.

Окремі матеріали показують, як відроджувалося село після війни, як самовіддано працювали в колгоспі люди.

Останній відділ музею відображає світле сьогодення села, його досягнення в галузі економіки, культури, освіти, охорони здоров'я колгоспників.

Зараз Великі Сорочинці — одне з найбільш упорядкованих, добре розвинутих в економічному і культурному відношеннях сіл на Миргородщині і взагалі на Полтавщині. На його землях розташовані колгосп-мільйонер ім. М. В. Гоголя, база «Сільгосптехніки», гідроелектростанція на річці Псьол, фабрика художніх виробів ім. Н. К. Крупської, лісництво, середня школа, школа-інтернат, дитячі ясла-садок, лікарня, поліклініка, санаторій, Будинок культури, бібліотека, кінотеатр, будинок побуту, пошта, універмаг тощо.

Майже щодня в село Великі Сорочинці приїждять туристи та екскурсанти з усіх кінців Радянського Союзу. Вони оглядають державний літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя, відвідують народний історико-краєзнавчий музей — важливий культурно-освітній центр, який відіграє велику роль у комуністичному вихованні радянського народу.

М. С. Гриценко (Одеса)

ЗУСТРІЧ З КАНАДСЬКИМ УЧЕНИМ

З 12 по 14 лютого 1979 р. гостем Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР був професор Дальхаузького університету, фахівець у галузі зовнішньої політики Канади і міжнародних відносин, член правління Центру зовнішньополітичних досліджень Д. Стеїрс (Галіфакс, провінція Нова Шотландія).

14 лютого гість з Канади був прийнятий помічником президента Академії наук УРСР Р. М. Білодідом і директором Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаковим. У бесіді взяли також участь співробітники інституту, зокрема, зав. відділом, канд. істор. наук Л. О. Лещенко, вчений секретар інституту, канд. істор. наук О. О. Малько, канд. істор. наук В. Б. Євтух та В. І.

Нагайчук, Є. В. Казанцев, а також заст. декана історичного факультету КДУ, канд. істор. наук Б. М. Гончар. Р. М. Білодід ознайомив проф. Д. Стеїрса з історією і структурою Академії наук УРСР, а також з основними проблемами, якими займаються академічні установи. А. М. Шлепаков і Л. О. Лещенко інформували канадського гостя про структуру і основні напрями дослідницької діяльності інституту. У ході бесіди були обговорені актуальні питання історії радянсько-канадських відносин, світової політики, а також можливі форми здійснення наукових зв'язків. Проф. Д. Стеїрс відповів на ряд запитань. Зустріч з канадським ученим пройшла в дружній, доброзичливій атмосфері.

В. І. Нагайчук (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ

22 грудня 1978 р. на розширеному засіданні бюро Республіканської наукової ради по координації науково-дослідної роботи з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» було обговорено і схвалено теми докторських та кандидатських дисертацій.

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Мирошніченко П. Я. (Донецьк). Народні джерела генезису утопічного соціалізму в Росії.

Прийменко О. Я. (Донецьк). Легальні організації робітників Півдня Росії (1895 р.—лютий 1917 р.).

Путро О. І. Соціально-економічний і культурний розвиток Лівобережної України в другій половині XVIII ст.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Демченко Т. П. (Чернігів). Науково-популярна і культурно-освітня діяльність науково-технічних товариств на Україні в 60—90-х роках XIX ст.

Корінний М. М. (Київ). Переяславська земля в період феодальної роздробленості Давньої Русі.

Куриленко М. Ф. (Чернігівська обл., с. Гончаровське). Вплив робітничого руху на боротьбу селянства на Півдні України в період революції 1905—1907 рр.

Лепенко Н. О. (Київ). Соціально-економічна зумовленість поземельних мір на Лівобережній Україні у XVIII—першій половині XIX ст.

Мезенцев В. І. (Київ). Стародавній Чернігів. Формування та розвиток феодального міста.

Щербак М. Г. (Київ). Історичні джерела про революцію 1905—1907 рр. на Україні.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *С. М. Півторак*

Здано до набору 6.04.79. Підп. до друку 22.05.79. БФ 23289. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14.0. Обл.-вид. арк. 15.22. Тираж 5000 пр. Зам. К-65.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Реліна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 5 (216), 1979, май (На українському мові). Научний журнал Інституту історії Академії наук Української ССР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

НОВІ КНИГИ

В. И. Ленин, КПСС о Советской Конституции. М., Политиздат, 1979. 343 с.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1970). Т. 2. 1917—1924. Пер. з 8-го рос. вид. К., Політвидав України, 1979. 521 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Ю. — Сіонізм як різновидність расизму. К., Політвидав України, 1979. 93 с.

БОГОСЛОВСКИЙ В. В. — Проблемы богатства и бедности в современном мире. М., «Международные отношения», 1979. 230 с.

ГАВРИКОВ Ю. П. — Куба: страницы истории. М., «Наука», 1979. 167 с.

ГОЛУБ В. Й., РЯБОШЛИК В. М. — Агрессивный блок НАТО — враг розрядки. К., 1979. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГРАЙВОРОНСКИЙ В. В. — От кочевого образа жизни к оседлости. На опыте МНР. М., «Наука», 1979. 179 с.

ГРИГОРЬЯНЦ Т. Ю. — Оккупационная политика фашистской Германии в Польше. 1939—1945 гг. Попытки германизации и колонизации «присоединенных» польских земель. М., «Наука», 1979. 223 с.

ДОБРОВОЛЬСКАЯ Н. А., ЗАЙЦЕВА Е. А., КОМАРЕНКО Т. А. — Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей. Библиографический указатель. К., «Наукова думка», 1978. 98 с.

Идеологическая борьба в современном мире. Сборник научных трудов. К., «Наукова думка», 1978. 291 с.

Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. Т. 2. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин [Друга половина XVII—XVIII ст.]. К., «Наукова думка», 1979. 615 с.

КАРАЩУК Е. В. — Япония и американская агрессия в Индокитае. 1965—1972. М., «Наука», 1979. 120 с.

КАРПАЧЕВ М. Д. — Русские революционеры — разночинцы и буржуазные фальсификаторы. М., «Мысль», 1979. 212 с.

КАСЬЯН В. І., ЯКИМЧУК А. С. — Радянський Союз у боротьбі за роззброєння. К., Політвидав України, 1979. 113 с.

КОВАНОВ В. В. — Сердца, отданные людям. Рассказы о движении за мир, его борцах и героях. 2-е доп. изд. М., Политиздат, 1979. 288 с.

КОМАРНИЦЬКИЙ С. І. — Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. К., «Наукова думка», 1979. 135 с.

КОРИОНОВ В. — США: в плену неразрешимых проблем. М., Политиздат, 1978. 280 с.

ЛИПИЦКИЙ С. В. — Ленинское руководство обороной страны. Создание и деятельность высших органов руководства обороной Советской республики. 1917—1920 гг. М., Политиздат, 1979. 304 с.

ЛИХОЛАТ А. В., ПАНИБУДЬЛАСКА В. Ф. — В единой семье народов. Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма. М., «Мысль», 1979. 334 с.

МАГОМЕДОВ Д. — Развитие социалистических национальных художественных культур. М., «Наука», 1979. 139 с.

Международные отношения в азиатско-тихоокеанском регионе. М., «Наука», 1979. 279 с.

ОРЕХОВ А. М. — Становление польского социалистического движения. Структура, программные концепции, деятели. 1874—1893. М., «Наука», 1979. 374 с.

ОРЛИК И. И. — Политика западных держав в отношении восточноевропейских государств. 1965—1975. М., «Наука», 1979. 367 с.

ОРЛОВ В. М. — Организационно-партийная работа Компартии Украины. Из опыта работы партийных организаций республики на завершающем этапе построения развитого социализма. К., Политиздат Украины, 1979. 239 с.

ПАВЛОВА-СИЛЬВАНСКАЯ М. П. — Строительство развитого социалистического общества в ГДР. Экономические аспекты. М., «Наука», 1979. 240 с.

Петербургский университет и революционное движение в России. Сборник статей. Л., Издательство Ленинградского университета, 1979, 192 с.

Преимущества социалистического строя. М., Политиздат, 1979. 368 с.

СОКОЛОВА М. Н. — Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. М., «Наука», 1979. 363 с.

Социалистический образ жизни. Сборник статей ученых социалистических стран. Пер. с разных языков. М., «Прогресс», 1979. 213 с.

УСПЕНСКИЙ В. — Всесоюзный староста. Повесть о Михаиле Калинине. Изд. 2-е, испр. М., Политиздат, 1979. 412 с.

ШЕВЧЕНКО Ф. П. — Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури. К., 1979. 20 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Шляхами комсомольської слави. Довідник. 3-є вид., доп. і перероб. К., «Молодь», 1979. 462 с.